

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Bölümü

**İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDENİYLE
DEVLETLERİN SORUMLULUĞU**

Neslihan ÖZKERİM GÜNER

Doktora Tezi

Ankara, 2018

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDENİYLE DEVLETLERİN SORUMLULUĞU

Neslihan ÖZKERİM GÜNER

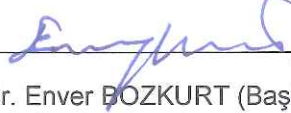
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Bölümü

Doktora Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Neslihan ÖZKERİM GÜNER tarafından hazırlanan "İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu" başlıklı bu çalışma, 12.01.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Enver BOZKURT (Başkan)

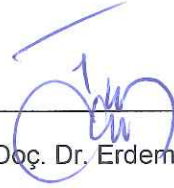
Doç. Dr. Elif UZUN (Danışman)

Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE

Doç. Dr. Abdurrahman SAYGILI

Yrd. Doç. Dr. Erdem İlker MUTLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 5 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

12.01.2018

Neslihan ÖZKERİM GÜNER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

o Tezimin/Raporumun .....tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

o Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

..... /...../.....

Neslihan ÖZKERİM GÜNER

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanının Doç. Dr. Elif UZUN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Neslihan ÖZKERİM GÜNER

TEŞEKKÜR

Doktora tez savunma jürimde bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Enver BOZKURT, Doç. Dr. Elif UZUN, Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE, Doç. Dr. Abdurrahman SAYGILI ve Yrd. Doç. Erdem İlker MUTLU'ya katkıları ve eleştirileri için teşekkür ederim. Değerli danışman hocam Doç. Dr. Elif UZUN'a doktora öğrenciliğimin her aşamasındaki destekleri, üzerimdeki emeği, tezime olan katkıları ve ilgisi için minnettarım. Tez izleme komitemde bulunan hocam Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE'ye katkılarından dolayı özel olarak teşekkür borçluyum.

Başta eşim Mehmet olmak üzere aileme de tüm destekleri için teşekkür ederim.

ÖZET

ÖZKERİM GÜNER, Neslihan. *İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu*, Doktora Tezi, Ankara, 2018.

İnsan kaynaklı faaliyetlerin iklim değişikliğine yol açtığı ispatlanmıştır. İklim değişikliği ekonomik, sosyal, politik ve hukuk alanında belli sorunlar yaratmaktadır. İklim değişikliği nedeniyle birçok insan yerinden edilmekte, yaşam hakkı, sağlık hakkı, gıda güvenliği, temiz su kaynaklarına ulaşma hakkı başta olmak üzere insan hakları ihlal edilmektedir. Bazı küçük ada devletlerinin iklim değişikliğine bağlı olarak yok olacağı öngörülmektedir. Bu durum devletlerin self determinasyon hakkı ve uluslararası barış ve güvenlik konularını gündeme getirmektedir.

İklim değişikliği ile ilgili çalışmalar 1979 yılına dayanmaktadır. Ancak bu konudaki ilk ciddi adım 1992 tarihli Rio Konferansında kabul edilen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesidir. Sözleşmenin amacı iklim değişikliğine neden olan tehlikeli insan kaynaklı etkinin önlenmesidir. Sözleşme ile kurulan Taraflar Konferansının kararları ile Sözleşmenin amacının yerine getirilmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda Üçüncü Taraflar Konferansında kabul edilen Kyoto Protokolü ile sera gazı azaltım hedefleri belirlenmiştir. Kyoto Protokolünün eksiklerin giderilmesine yönelik çalışmalar yeni bir antlaşma ihtiyacını doğurmuş ve sonuç olarak Paris Antlaşması kabul edilmiştir. İklim değişikliği ile mücadele etmeyi amaçlayan adı geçen hukuki düzenlemeler taraf devletlere belli yükümlülükler yüklemektedir. Uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklere uymamak devletlerin sorumluluğunu doğurur.

Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001 yılında uluslararası örf adet hukuku kurallarının kodifiye edilmesi ile Devletlerin Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Sorumluluğu Taslak Maddeleri kabul edilmiştir. Taslak Maddelere göre uluslararası hukuka aykırı bir eylem devlete atfedilebiliyorsa devletin sorumluluğu mekanizması işletilebilir. Söz konusu Maddeler devletlerin iklim değişikliğine neden olması durumunda uygulanabilir niteliktedir. Uluslararası yargı organları aracılığıyla devletlerin sorumluluğu ileri sürülebileceği gibi devletlerin iç hukuk yollarına ve uluslararası örgütlerin çözüm mekanizmaları da başvurulabilir.

Anahtar Sözcükler

Devletlerin Sorumluluğu, İklim Değişikliği Hukuku Rejimi, Uluslararası Kamu Hukuku, Çevre Hukuku.

ABSTRACT

ÖZKERİM GÜNER, Neslihan. *State Responsibility for Climate Change*, PH.D. Dissertation, Ankara, 2018.

The overall effect of human activities on climate change has been proved. The climate changes resulted in economic, social, political and legal problems. Because of the climate changes, some human rights violations came into existence. The main violations are enforced displacement, right to life, right to health, food security and right to access clean water. It has been even assumed that some small island states may disappear due to climate changes. This situation creates a strong international agenda regarding self-determination, international peace and security.

Studies on climate change have started in 1979. However, the main step regarding climate change was taken in 1992, in Rio Conference which resulted in an international agreement called the United Nations Framework Convention on Climate Change. The main purpose of the agreement is preventing dangerous human activities which generally result in climate change. Parties conference, which was established with the agreement itself, aims to fulfil requirements of this related agreement. With this purpose, the Kyoto Protocol, which was established in the Third Parties Conference, aims to reduce usage of greenhouse gas. Because of the deficiencies of the Kyoto Protocol, Paris Agreement was accepted. These above cited agreements impose some obligations on state parties. Concerning state responsibility, violation of these obligations have some outcomes under international law.

In 2001, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts were accepted by the International Law Commission. According to these Draft Articles, if an illegal action is attributed a state, it may trigger state responsibility under international law. Under this circumstance, if a state causes a climate change, these Draft Articles may be applied. As a result of these circumstances, state responsibility may be claimed by International Courts as well as domestic authorities and the solution mechanism of the international institutions.

Keywords

State Responsibility, Climate Change Law Rejime, International Public Law, Environmental Law.

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ABÖ	: Afrika Birliği Örgütü
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AILR	: American Indian Law Review
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AJIL	: The American Journal of International Law
APJEL	: Asia-Pacific Journal of Environmental Law
Ariz. St. L. J.	: Arizona State Law Journal
AÜEHFD	: Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
B. C. Int'l & Comp.	
L. Rev.	: Boston College International and Comparative Law Review
BELJ	: Buffalo Environmental Law Journal
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BMMYK	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
C2ES	: Center for Climate and Energy Solutions
CCLR	: Carbon and Climate Law Review
CEDAW	: The Convention on the Elimination of All Forms Discrimination against Women/ Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
CJCL	: Chinese Journal of International Law
CJUES	: Chinese Journal of Urban and Environmental Studies
COP	: Conference of Parties/ Taraflar Konferansı
CUP	: Cambridge University Press
ÇED	: Çevresel Etki Değerlendirmesi
Çev.	: Çeviren
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü

ECOSOC	: United Nations Economic and Social Council/ Ekonomik ve Sosyal Konsey
ECYM	: Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi
Ed.	: Editör
EJIL	: The European Journal of International Law
ELJ	: Environmental Law Journal
ELSI	: Case Concerning Elettronica Sicala S.P.A.
FAO	: Food and Agriculture Organization/ Tarım İşbirliği Örgütü
FIJL	: Fordham International Law Journal
G – N Projesi	: Gabcikovo-Nagymaros Project
GCF	: Global Climate Fund/ Yeşil İklim Fonu
GEF	: Global Environmental Facility/ Yeşil Çevre Fonu
GLJ	: The Georgetown Law Journal
HAD	: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi
HELRL	: Harvard Environmental Law Review
HFD	: Hukuk Fakültesi Dergisi
HUP	: Harvard University Press
ICLQ	: International and Comparative Law Quarterly
IDP	: Internally Displaced Persons/ Yerinden Edilmiş Kişi
IHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
IJRL	: International Journal of Refugee Law
ILA	: International Law Association/ Uluslararası Hukuk Derneği
ILC	: International Law Commission/ Uluslararası Hukuk Komisyonu
INC	: Hükümetlerarası Müzakere Komitesi
INDC	: Intended Nationally Determined Contributions/ Planlanan Ulusal Katkı Beyanı
INLR	: Immigration & Nationality Law Review
Int'l J. Estuarine & Coastal L.	: International Journal of Estuarine and Coastal Law
IOM	: International Organization for Migration
IPCC	: Intergovernmental Panel on Climate Change/ Hükümetlerarası İklim Paneli
İÜHFEM	: İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası
J. L. & Pol'y	: Journal of Law and Policy
JEL	: Journal of Environmental Law

JERL	: Journal of Energy & Natural Resources Law
LDC	: Least Development Countries/ Az Gelişmiş Devletler
LDCF	: Least Developed Countries Fund/ Az Gelişmiş Devletler Fonu
MJIL	: Melbourne Journal of International Law
MHB	: Milletlerarası Hukuk Bülteni
MUP	: Manchester University Press
NDC	: Nationally Determined Contributions/ Ulusal Katkı Beyanı
NILR	: Netherlands International Law Review
NRC	: Norwegian Refugee Council
NYU	: New York University
MJSDL	: McGill Journal of Sustainable Development Law and Policy
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development/ Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
ONHCHR	: United Nations Human Rights Office of High Commissioner/ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği
OUP	: Oxford University Press
PNAS	: Proceedings of the National Academy of Sciences
R2P	: Responsibility to Protect/ Koruma Sorumluluğu
RECIEL	: Review of European, Comparative and International Environmental Law
RG	: Resmi Gazete
s.	: sayfa
SBF	: Siyasal Bilimler Fakültesi
SCCF	: Special Climate Change Fund /İklim Değişikliği Özel Fonu
SDLP	: Sustainable Development Law and Policy
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
TÜBA	: Türkiye Bilimler Akademisi
TWQ	: Third World Quarterly
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı
UHP	: Uluslararası Hukuk ve Politika
UN	: United Nations/ Birleşmiş Milletler
UNDG	: United Nations Development Group/ Birleşmiş Milletler Kalkınma Grubu

UNDP	: United Nations Development Program/ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNEP	: United Nations Environment Programme/ Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNESCO	: United Nations Education, Science and Culture Organization / Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UNFCCC	: United Nations Framework Convention on Climate Change/ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
UNHRC	: United Nations Human Rights Council/ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi
UNSC	: United Nations Security Council/ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
USAD	: Uluslararası Sürekli Adalet Divanı
VAHS	: Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi
WMO	: World Meteorological Organization/ Dünya Meteoroloji Örgütü
YJIL	: Yale Journal of International Law
vd.	: ve devamı
v	: versus

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
İÇİNDEKİLER	xii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR	5
1.1. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN NEDENLERİ	5
1.2. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR.....	6
1.2.1. İklim Mültecileri.....	7
1.2.2. İklim Değişikliği ve İnsan Hakları	17
1.2.3. <i>Self Determinasyon Hakkı</i> ve İklim Değişikliği	25
1.2.4. İklim Değişikliği ve Uluslararası Barış ve Güvenlik Tehdidi	31
1.3. İKLİM SİSTEMİNİN KORUNMASININ ULUSLARARASI HUKUKTAKİ GELİŞİMİ.....	37
1.3.1. 1972 Stockholm Konferansı	40
1.3.2. Rio Konferansı	42
2. BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİ.....	45
2.1. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ ÇERÇEVE SÖZLEŞMESİ.....	45
2.1.1. İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler	48
2.1.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma.....	49
2.1.1.2. Çevresel Etki Değerlendirmesi	56
2.1.1.3. Eşitlik İlkesi	59
2.1.1.4. Devletlerin Ortak Ama Farklılaşmış Sorumlulukları	60

2.1.1.5. Özel Durumlar ve Risk Altındaki Devletler.....	62
2.1.1.6. Önleme İlkesi	64
2.1.1.7. İhtiyat İlkesi	67
2.1.1.8. Uluslararası Dayanışma	74
2.1.1.9. İyi Niyet	77
2.1.2. Yükümlülükler.....	79
2.2. KYOTO PROTOKOLÜ	82
2.3. PARİS ANTLAŞMASI	87
3. BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ SEBEBİYLE DEVLETİN SORUMLULUĞU.....	95
3.1. ULUSLARARASI HUKUKTA DEVLETLERİN SORUMLULUĞU	95
3.1.1. Devletlerin Sorumluluğunun Koşulları	97
3.1.1.1. Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Eylem.....	99
3.1.1.2. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Devlete Atfedilebilmesi.....	106
3.1.2. Devletlerin Sorumluluğunun Sonuçları.....	115
3.1.2.1. Durdurma ve Tekrarlamama Yükümü	116
3.1.2.2. Onarım	116
3.1.3. Devletin Sorumluluğunu İleri Sürmenin Koşulları	122
3.2. TASLAK MADDELERİN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİNDE UYGULANMASI	
.....	125
3.2.1. İklim Değişikliğine Neden Olan Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem	126
3.2.2. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylemin Devlete Atfedilmesi	129
3.2.3. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylem İle Sonuçları Arasında Nedensellik	
Bağının Kurulması	130
3.2.4. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylemin Sonuçları	132
3.2.5. Sorumluluk Mekanizmasının İşletilmesi.....	133
3.2.6. İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu Mekanizmasını	
Uygulama Yolları.....	135
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA.....	157
EK 1. Orjinallik Raporu.....	188
Ek 2. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu.....	189

GİRİŞ

İklim değişikliği 21. yüzyılın en önemli sorunlarından biri kabul edilmektedir. Fosil yakıtların kullanılması, sanayileşmenin kontrolsüz bir şekilde hızlanması, toprak kullanımındaki değişimler, ormanların yok edilmesi ile atmosfere yayılan *karbon dioksit*, *metan gazı*, *nitroz oksit*, *hidroflörür karbonlar* ve *sülfükezna florid* gibi gazlardan oluşan ve atmosferde ısı tutma özelliğine sahip bileşenlerin oluşturduğu sera gazları küresel ısınmaya neden olmaktadır.¹ Sera gazı etkisi sonucu dünyanın ortalama sıcaklığında meydana gelen küresel ısınma da iklim değişikliğine yol açmaktadır.

İklim sistemi, su küre (*hidrosfer*), taş küre (*litosfer*), hava küre (*atmosfer*), yaşam küre (*biosfer*) ve buz küre (*karayosfer*) olmak üzere beş bileşenden oluşmaktadır.² Sera gazı etkisi sonucunda küresel ısınma, küresel ısınma sonucunda da iklim değişikliği meydana gelir. İklim değişikliği, iklim sisteminin belli nedenler ile değişime zorlanmasıdır.

İklim değişikliğinin doğal ve antropolojik olmak üzere iki nedeni bulunmaktadır. Doğal nedenleri, iklim sisteminin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanır. İklimin antropolojik değişimi ise insan kaynaklı faaliyetler nedeniyle iklim sisteminin değişime zorlanmasıdır. Çalışmanın konusu iklimin insan kaynaklı faaliyetler ile değişmesidir. İklim sisteminin, insan kaynaklı değişiminin başlangıcı ateşin bulunmasına kadar dayandırılabilir. Ancak ciddi anlamda sera gazı emisyon oranlarının yayılması ve iklim sisteminin zarar görmesinin başlangıcı Sanayi Devrimine dayanmaktadır. Özellikle gelişmiş devletlerin tarihsel olarak iklim değişikliğine neden olduğu kabul edilmektedir. Feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçilmesi ile ekolojik krizin başladığı ve çevresel bozulmaların en önemli nedeninin kapitalizm olduğu savunulmaktadır.³ Kapitalizmin kar ve sermaye biriktirme amacıyla sürekli olarak çevreyi sömürmesi iklim değişikliğinin başta gelen nedeni olarak kabul edilmektedir.⁴

İklim değişikliği binlerce kilometre ötedeki bir devleti etkileyebilir. Avrupa kıtasında salınan sera gazları dünyanın öbür ucundaki küçük ada devletlerinden birinin sular altında kalmasına ve o devletin vatandaşlarının topraksız kalmasına neden olabilmektedir. Aynı şekilde Amerika

¹ IPCC, Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (Ed.) B. METZ, O.R. DAVIDSON, P.R. BOSCH, R. DAVE, L.A. MEYER, CUP, Cambridge New York, s. 816.

² İklim Gönüllüleri, Terimler Sözlüğü, <http://climatevolunteers.com/?page=sozluk> (02.12.2017).

³ John Bellamy FOSTER, Marksist Ekoloji. (Çev.) Barış BAYSAL, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2012, s. 40-47.

⁴ Mingi Lİ, İklim Değişikliği, Büyümenin Önünde Engeller ve Sosyalizmin Gerekliği, Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi. (Der.) Hakan TANITTIRAN, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 186-187.

kıtasında gerçekleşen orman felaketi küresel ısınmaya ve dolayısıyla başka bir devletin toprak kullanımına etki edebilir. Devletlerin iklim değişikliğine neden olan faaliyetleri sınırışan zararlar doğurmakta ve devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden kaynaklanan sorumlulukları mekanizmasını gündeme getirmektedir.

Uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle devletlerin sorumluluğunun doğmasının belli unsurları bulunmaktadır. Bunlar uluslararası hukuka aykırı eylemin varlığı ve bu eylemin devletlere atfedilebiliyor olmasıdır. İklim değişikliğine neden olan faaliyetlerin önlenmesi, azaltılması ve bunlarla mücadele edilmesi için uluslararası alanda birçok düzenleme yapılmıştır. İklim değişikliğinin uluslararası gündeme alınması ve bununla ilgili çalışmaların başlatılması 1988 yılına dayanmaktadır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda tüm devletlerin iklim sistemini korumak için yükümlülükleri olduğu belirtilmiştir. 1992 Rio Konferansında ise iklim değişikliği ile mücadele etme amacını taşıyan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (*United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC*) kabul edilmiştir. Sözleşme geniş bir katılıma sahip olması nedeniyle evrensel niteliktedir. Sözleşmenin kabul edilmesinden sonra toplanan Taraflar Konferansında alınan kararlar ile iklim değişikliği ile mücadele etmek için belli yükümlülükler ve yol haritaları belirlenmektedir. Devletlerin sera gazı emisyon oranlarını azaltması için belli sınırlar getiren Kyoto Protokolü de Taraflar Konferansında kabul edilmiştir. Ancak Amerika ve Kanada gibi en çok sera gazı emisyonu yayan devletlerin Protokole taraf olmaması, Kyoto Protokolünde belirlenen Ek listelerin iklim değişikliği ile mücadelede yetersiz kalması nedeniyle yeni bir Sözleşme ihtiyacı doğmuş ve Paris Antlaşması hazırlanmıştır. Antlaşmada devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluklarına yer verilmiş, ancak Kyoto Protokolünün aksine devletler farklı listelere ayrılmamıştır.

İklim rejimini oluşturan UNFCCC'den başlayan ve Paris Antlaşmasına kadar uzanan süreçteki tüm gelişmeler devletlere belli yükümlülükler yüklemektedir. Söz konusu yükümlülüklerin ihlali de uluslararası hukukta devletlerin sorumluluğunu doğurmaktadır. Elinizdeki çalışmanın amacı iklim değişikliğine neden olan eylemleri nedeniyle devletlerin sorumluluğunu ortaya koymaktır. İklim değişikliği rejiminde yer bulan düzenlemeler, devletin yükümlülüklerine aykırı davranması durumunda sorumluluğun nasıl işletileceği hususunu düzenlememiştir. Bu tez çalışmasında sözleşmelerde boşluk bırakılan sorumluluk hususunun genel düzenlemeler ile giderilip giderilmeyeceği tartışılmaktadır. Çalışmada şu sorulara yanıt aranmaktadır: Devletlerin iklim değişikliğine neden olan eylemlerinin uluslararası hukuk bakımından yarattığı sorunlar nelerdir? Devletlerin iklim değişikliği ile mücadele etmek için uyması gereken kurallar nelerdir? Devletlerin yükümlülüklerine uymamasının sonuçları var mıdır? Devletlerin iklim değişikliğine

neden olması sonucunda 2001 tarihli Devletlerin Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Sorumluluğu Taslak Maddeleri uygulanabilir mi? Devletlerin iklim değişikliği nedeniyle sorumlulukları hangi yollarla ileri sürülebilir?

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iklim değişikliğinin nedenleri, sonuçları ve uluslararası hukuk bakımından ortaya çıkardığı sorunlar ile UNFCCC'den önceki uluslararası düzenlemeler ve yargı kararlarında iklim değişikliği ile mücadeleyi sağlayan araçlara yer verilecektir. İklim değişikliğinin sosyal, ekonomik, politik, askeri birçok alana etkisi bulunmaktadır. Uluslararası hukuk bakımından da insan haklarından silahlı çatışmalara kadar birçok uluslararası hukuk alanına etki etmektedir. Ancak çalışmamız belli konuların ele alınması ile sınırlandırılmıştır. Bu sebeple birinci bölümde iklim mültecileri, insan hakları, self determinasyon hakkı ve uluslararası barış ve güvenlik konuları incelenecektir. Birinci bölümün ikinci kısmında ise UNFCCC'den önce var olan uluslararası düzenlemeler ve yargı kararlarına yer verilecektir. Burada Stockholm Bildirisi, Rio Bildirisi ve uluslararası mahkeme ve hakem kararları incelenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise UNFCCC ile başlayan iklim değişikliği rejimi incelenecektir. 1992'de Rio Konferansında kabul edilen antlaşmanın amacı, ilkeleri, taraf devletlere yüklediği yükümlülükler, Annex I, Annex II ve diğer devletlerin yükümlülükleri, Sözleşmenin denetim mekanizması ve mali kaynaklara yer verilecektir. Bu bölümde Sözleşmede belirlenen ve iklim değişikliği ile mücadele etmek için araç niteliğinde olan ve bir kısmı uluslararası örf adet hukuku kuralı olma potansiyeli taşıyan ilkeler ayrıntılı olarak incelenecektir. Sözleşme ile kurulan Taraflar Konferansında kabul edilen Kyoto Protokolü ve Protokole Ek listelerde yer alan devletlerin yükümlülükleri ve Protokol ile kurulan sera gazı emisyon oranlarını azaltmayı amaçlayan mekanizmalara yer verilecektir. Bu bölümün son başlığında ise Kyoto Protokolünün eksiklikleri nedeniyle getirilen eleştirileri bertaraf etmek ve geniş katılımlı bir antlaşma ihtiyacı ile hazırlanan Paris Antlaşması incelenecektir.

Üçüncü bölümde ise uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle devletlerin sorumluluğu konusu Taslak Maddeler ışığında incelenecektir. Devletlerin uluslararası hukukta sorumluluklarının doğması için hukuka aykırı bir eylemin varlığı ve bu eylemin devlete atfedilebilir nitelikte olması gerekir. Devletin sorumluluğunu doğuran eylemler, sorumluluğun kaynağı, sorumluluğu ortadan kaldıran durumlar ile devletin hangi organlarının eylemlerinin sorumluluğa sebep olduğu, devletin özel kişilerin eylemlerinde sorumluluğu, özen ve önleme yükümlülüğü ele alınacaktır. Bölümün ikinci kısmında ise iklim değişikliğine neden olan

eylemlerden devletlerin Taslak Maddelere göre sorumluluğu yoluna gidilip gidilemeyeceği, bu husustaki sorunlar ve devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilme yolları tartışılacaktır.

1. BÖLÜM

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR

1.1. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN NEDENLERİ

İklim değışikliği modern endüstrinin ürettiği bir terimdir ve sera gazı salınımları nedeniyle dünyanın aşırı derece ısınmasıyla alakalıdır.⁵ Küresel ve bölgesel düzeydeki iklim değışikliğinin nedeni küresel ısınmadır. Küresel ısınma ve iklim değışikliği birbirini takip eden süreçlerdir. Sera etkisi yaratan gazların atmosferde birikmesi sonucu sera etkisi; sera etkisi sonucunda küresel ısınma, küresel ısınma sonucunda da küresel iklim değışikliği meydana gelir.⁶

Küresel ısınma, sera etkisi sebebiyle yer kabuğunun ısısının yükselmesidir.⁷ Küresel ısınmaya ozon tabakasındaki incelme ve karbon emisyonları yol açmaktadır. Küresel ısınma sonucu kuraklık artmakta bu da iklim değışikliğine yol açmaktadır.

İklim değışikliği ile uyum amacıyla 1992 Rio Konferansında UNFCCC kabul edilmiştir.⁸ Sözleşmenin ilk maddesinde tanımlara yer verilmiştir. İklim değışikliğinin tanımı;

“karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değışikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değışiklik”

olarak yapılmıştır.⁹ İklim değışikliği, bölgesel ve küresel sıcaklıklardaki değışimler, buz katmanlarındaki değışimler ve deniz seviyesindeki değışimler gibi çeşitli sonuçlar ortaya çıkarabilir.

İklim değışikliğinin doğal ve antropolojik olmak üzere iki sebebi vardır. Doğal iklim değışikliği ile ilgili kanıtlar için 100 milyon yıl öncesine kadar inceleme yapılmış ve son 100.000 yıl içerisinde büyük iklim değışiklikleri olduğu tespit edilmiştir.¹⁰

⁵ Antony GIDDENS, İklim Değişikliği Siyaseti, (Çev.) Erhan Baltacı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013, s. 111.

⁶ Muammer TUNA, Çevresel Süreçlerin ve Çevresel Sorunların Küreselleşmesi, (Ed.) Muammer TUNA, Çevre Sosyolojisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, s. 55.

⁷ Muammer TUNA, s. 55.

⁸ Türkiye Sözleşmeyi 2003 yılında onaylamış, katılım belgesini 2004 yılında BM Genel Sekreterliğine tevdi etmiştir. 20.10.2003 tarihinde R.G.’de yayınlanmıştır.

⁹ UNFCCC, m. 2.

¹⁰ Mark MASLIN, Küresel Isınma. (Çev.) Sinem GÜL, Kültür Kitaplığı, Ankara, 2011, s. 60-64.

İklimin antropolojik yani insan kaynaklı değişiminin başlangıcı Sanayi Devrimi kabul edilir. Her ne kadar iklim değişikliği konusunda farklı görüşler olsa da antropolojik değişimin başlangıcının Sanayi Devrimi olduğu konusunda bilim insanları görüş birliğindedirler.¹¹

Antropolojik kaynaklı iklim değişiminin iki sebebi vardır. Birincisi sanayileşmiş ülkelerin sera gazı salımı artışıdır. Gelişmiş ülkeler, enerji üretimi ve sanayi süreçleri bakımından daha fazla karbondioksit salımı yaptığından az gelişmiş ülkelere nazaran bu süreçte daha fazla sorumlulukları bulunmaktadır. Tarihsel olarak da incelendiğinde iklimin antropolojik değişimi 1700'li yıllara kadar dayandırılmakta ve bugün en çok karbondioksit salımı yapan Asya, Amerika ve Avrupa ülkelerinin bu konuda tarihsel olarak da sorumlu oldukları tespit edilmektedir.¹²

Antropolojik değişimin ikinci nedeni olarak toprak kullanımındaki değişim gösterilmektedir. Ormanların kesilmesi ile toprakta daha fazla karbondioksit birikmekte ve bu iklim değişimine sebep olmaktadır. İlk durumun aksine Güney Amerika, Asya ve Afrika ülkelerinin buna sebep olduğu tespit edilmiştir. Ancak, az gelişmiş ülkelerin bu yolla iklim değişimine sebep olması, sanayileşmiş ülkelerin faaliyetlerinin sonuçlarına göre çok azdır.¹³ Bu sebeple sanayileşmiş ülkelerin iklim değişikliğinin sonuçları bakımından daha fazla sorumluluk alması gerektiği savunulmaktadır. Ancak, iklim değişikliği ile mücadele için ekonomik üretim modellerini değiştirmek zorunda kalacaklarından bu ülkeler çekimser davranmaktadırlar.

1.2. İKLİM DEğİŞİKLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR

İklim değişikliğinin çevresel, sosyal, ekonomik etkileri ile bölgesel ve uluslararası düzeyde sonuçları bulunmaktadır. İklim değişikliği nedeniyle deniz suyu seviyesinin artması ve tuzlu suyun temiz su kaynaklarına karışması, tarım arazilerinin azalması, doğal felaketler nedeniyle insanların yerinden edilmesi, bulaşıcı hastalıklar sebebiyle insan sağlığının etkilenmesi, bunlara bağlı güvenlik ve çatışma sorunları olabileceği öngörülmektedir. Çalışmanın bu kısmında iklim değişikliğinin uluslararası hukuk bakımından bazı sonuçları incelenecektir. Bu başlık, iklim mültecileri, insan hakları, self determinasyon hakkı ve uluslararası barış ve güvenlik sorunları ile sınırlandırılmıştır.

---

¹¹ Mark MASLIN, s. 18.

¹² Mark MASLIN, s. 22.

¹³ Mark MASLIN, s. 24.

1.2.1. İklim Mültecileri

İklim değişikliğinin sonuçlarından biri insanların çevre felaketleri sebebiyle, zorunlu olarak, yaşadıkları yerleri terk etmeleridir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinin (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) 1990 tarihli Raporuna göre kuraklık, sel, kıyıların yok olması gibi nedenlerle çok fazla insan yerinden edilmiştir.¹⁴ 1990'lı yıllar için bu sayının 25 milyon olduğu belirtilmektedir.¹⁵ *Stern Review Report*'a göre ise 2050 yılına gelindiğinde 150-200 milyon insan, iklim değişikliği nedeniyle göç etmiş olacaktır.¹⁶ Şimdilik, iklim değişikliği nedeniyle yer değiştiren insanların çoğu, genellikle kendi ülkesi içinde daha güvenli gördüğü bir alana göç ederken, sınıraşan göçler de başlamıştır. Özellikle Tuvalu, Kribati ve Bangladeş'ten Avusturalya ve Yeni Zelanda'ya göç edilmektedir.¹⁷

İklim mülteci kavramı birçok yazar tarafından kullanılsa da uluslararası hukukta anlam ifade eden ve hukuki içeriği olan bir kavram değildir.¹⁸ Bu kavram ilk kez 1984 yılında kullanılmış olmasına rağmen, iklim değişikliği nedeniyle göç eden insanların çoğu halen kendi ülkesi içinde yer değiştirdiğinden, uluslararası bir sorun olarak görülmemiştir.¹⁹ Uluslararası hukukta, çevresel felaketler (*environmental refugees*) veya iklim değişikliği nedeniyle (*climate refugees*) ülkesini terk eden kişilere mülteci hukuku içerisinde koruma sağlanmamaktadır.

Mülteci belirli ve dayanılmaz koşullardan kaçan kişidir; bu kaçışın nedeni, özgürlük ve yaşam hakkının ihlali riski, hakkında açılmış bir soruşturma, yoksulluk, savaş, silahlı çatışma veya hastalık, kıtlık, deprem, sel gibi doğal felaketler vb. olabilir.²⁰ Kuhlman, mülteciler için “*cenneti arayan değil, yaşadıkları cehennemden kaçan kişiler*” tanımını vermektedir.²¹ Goodwin-Gill ve McAdam'a göre mülteci tanımı vermek, bu kişilerin haklarının korunması için pratik bir anlam

¹⁴ IPCC, First Assesment Report, Preface to the IPCC Overview, 1990, s. 55.

¹⁵ Oli BROWN, “Climate change and forced migration: Observations, projections and implications”, Human Development Report 2007/2008, Fighting climate change: Human solidarity in a divided world, Human Development Report Office, Occasional Paper, 2007/17, s. 5.

¹⁶ Stern Review: The Economics of Climate Change, s. 77.

¹⁷ Norman MYERS, “Environmental Refugees in a Globally Warmed World”, Bio Science, Vol: 43, No: 11, 1993, s. 752-761.

¹⁸ Antonio GUTERROS, “Climate Change, Natural Disasters and Human Displacement: a UNHCR Perspective”, UNCHR, 2008, s. 8.; Stephen CASTLES, “Afterword: What Now? Climate-Induced Displacement after Copenhagen”, Climate Change and Displacement Multidisciplinary Perspectives, (Ed.) Jane McADAM, Hart Publishing, Oxford Portland, 2010, s. 241.

¹⁹ International Bar Association, Achieving Justice and Human Rights in an Era of Climate Disruption, Climate Change Justice and Human Rights Task Force Report. British Library Catalogue in Publication Data, Londra, 2014, s. 90.

²⁰ Neslihan ÖZKERİM, Türk ve AB Hukukunda İltica Hakkı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, İzmir.

²¹ Tom KUHLMAN, Towards a Definitive Refuges, Refugee Studies Centre Documentation Centre Universty of Oxford, 1991, s. 8'dan aktaran Işıl ÖZKAN, Göç, İltica ve Sığınma Hukuku, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 73.

ifade etmez;²² ancak devletler, dar kapsamlı ve belirli unsurları olan mülteci tanımı üzerinde uzlaşmışlardır, mülteci statüsü bu tanıma göre verilmektedir. Mülteci tanımı 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Cenevre Sözleşmesinde yapılmıştır.²³ Sözleşmeye göre mülteci;

“1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen şahıs” tır.²⁴

1951 Cenevre Sözleşmesine göre mülteci statüsü verilebilmesi için birden fazla unsurun aynı anda sağlanmalıdır. Bu unsurların ilki kişinin **ülkesinin dışında olmasıdır**. Ülkesi içinde yer değiştirmiş kişiler mülteci statüsünden yararlanamazlar. Kişi, hangi devletin korumasından yararlanmak istiyorsa o devletin ülkesinde mülteci statüsüne başvurmalıdır. Başvuru yapılacak ülkeye nasıl girildiğinin önemi yoktur; başvurucu tarafından ülkeye hukuki ya da hukuki olmayan yollardan giriş yapılabilir.²⁵ Birden fazla devletin vatandaşı olanlar, mülteci statüsünden yararlanabilmek için, vatandaşı olduğu tüm devletler için başvuru nedenlerini sağlamalıdır. Vatansızlar da mülteci statüsünden yararlanmak için daha önce bulunduğu ülkeyi terk etme nedenlerini mülteci statüsü sağlayan nedenlere dayandırmalıdır.²⁶ Geçmişte kalmış bir tehlikeye dayanılarak mülteci statüsüne başvuru yapılamaz; kişinin ülkesine geri dönememesi için haklı sebeplerin devamı aranmaktadır.²⁷ Her şeyden önce iklim değişikliği nedeniyle yerinden edilmiş birçok kişi vatandaşı olduğu devletin ülkesi içerisinde yer değiştirmektedir. Bu sebeple statüden yararlanmak için sağlanması gereken ilk unsur genellikle karşılanmamaktadır.

Mülteci statüsünün ikinci unsuru ise kişinin **haklı sebeplerle zulme uğrayacağından korkmasıdır**. Haklı sebeplerle korku, makul, gerçekleşmesi öngörülebilir ve olası olmalıdır. Korkunun sebebi uluslararası alanda korunan bir hakkın ihlali olmalıdır, bu sebeple uğranılacak ciddi zararın temel insan haklarına aykırı olması yeterli görülmektedir.²⁸

²² Guy S. GOODWIN-GILL ve Jane McADAM, *The Refugee in International Law*, OUP, Oxford, 2007, s. 15.

²³ “Sözleşme, 28.07.1951’de Cenevre’de imzalanmış ve 22.04.1954’te yürürlüğe girmiştir. Türkiye 24.08.1951’de imzalamış ve 29.08.1961’de ihtirazi kayıtlarla onaylamıştır. 5 Eylül 1961’de RG’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. İhtirazi kayıt: “*Bu sözleşmenin hiçbir hükmü, mülteciye Türkiye’de Türk uyruklu kimselerin haklarından fazlasını sağladığı şeklinde yorumlanamaz.*” şeklindedir. Sözleşmeden bundan sonra kısaca 1951 Cenevre Sözleşmesi olarak bahsedilecektir.

²⁴ 1951 Cenevre Sözleşmesi, m. 1.

²⁵ James HATHAWAY, ‘Refugees and Asylum’ in *Foundation of International Migration Law*, CUP, Cambridge, 2012, s. 183.

²⁶ James HATHAWAY, s. 183.

²⁷ James HATHAWAY, s. 183.

²⁸ James HATHAWAY, s. 185.

Zulmün tanımı Sözleşmede yapılmamıştır; ancak 1951 Cenevre Sözleşmesinin nasıl uygulanacağını gösteren Rehber İlkelerde zulümden ne anlaşılması gerektiği belirtilmiştir.²⁹ Buna göre her durum kendi subjektif özelliklerine göre değerlendirilmelidir. Rehber İlkelerde her durumunun kendi içerisinde değerlendirilmesinin yapılacağı belirtilse de zulmün sınırlı sayıda sayılan belli gruplara aidiyet nedeniyle yapılmış olması ve zulüm tehdidinin devlet ya da bir başkası tarafından yapılması aranmaktadır.³⁰ İklim mültecileri 1951 Cenevre Sözleşmesinde belirlenen gruplara girmemektedir. Dolayısıyla iklim değişikliği nedeniyle yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalanlar mülteci statüsünün ikinci unsurunu da sağlayamamaktadır.

Mülteci statüsünden yararlanmanın üçüncü unsuru kişinin **ülkesinin sağladığı haklardan yararlanamamasıdır**. Kişinin ülkesini terk etmesine sebep olan ya da olması muhtemel riskin devlet tarafından önlenemiyor ya da kişinin haklarının vatandaşı olduğu devlet tarafından korunmuyor olması gerekir. Hathaway'a göre, kişinin hakları, vatandaşı olduğu ülke tarafından korunabiliyorsa mülteci statüsü başvurusu reddedilmelidir.³¹ Vatansızların mülteci statüsünden yararlanabilmesi için daha önce buldukları ülkenin, bu kişinin hakkını koruyamıyor olması gerekir.³²

İklim değişikliği nedeniyle göç eden insanların devletleri genellikle vatandaşlarını koruma sağlamaya çalışmakta ancak bazı durumlarda bunu başaramamaktadır. Özellikle suların yükselmesi halinde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan devletlerin vatandaşlarına ne şekilde koruma sağlanacağı tartışmalıdır. Bu kişilerin ülkelerinin yok olması halinde vatansız kalma ihtimali vardır. Devlet varlığı devam etmesine rağmen vatandaşlarını koruyamayacak duruma geldiyse bu kişiler *de facto vatansızlar* olarak değerlendirilebilir; ancak uluslararası hukukta *de facto vatansızları* koruyan bir hukuki düzenleme mevcut değildir.³³

Kribati ve Tuvalu için öngörüldüğü gibi devletin tamamen sular altında kalması durumunda ise bu kişiler *de jure vatansız* konumuna düşecektir. Modern uluslararası hukuka göre devletin üç unsuru bulunmaktadır; ülke, insan topluluğu ve egemenlik.³⁴ Ancak birçok yazara göre; devletin

²⁹ UNCHR, Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status Under The 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees Issued, Geneva, 2011, s. 13.

³⁰ Jane McADAM, "Climate Change Displacement and International Law: Complementary Protection Standards", Legal and Protection Policy Research Series, Division of International Protection, May 2011, s. 12-13.

³¹ James HATHAWAY, s. 186.

³² Cengiz BAŞAK, Mülteciler, Sığınmacılar ve Yasa Dışı Göçmenler, İçişleri Bakanlığı Genel Yayınları, Ankara, 2011, s. 21.

³³ UNCHR, Vatansız Kişilerin Korunmasına İlişkin El Kitabı, Cenevre, 2014, s. 5.

³⁴ Ömer İlhan AKİPEK, Devletler Hukuku İkinci Kitap Devletler Hukukunun Şahıslarından Devlet, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s. 13.; Hüseyin PAZARCI, Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013, s. 5.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, Devletler Hukuku, Yetkin Yayınları, 2012, s. 96.

ülkesinin tek başına yok olması o devletin varlığını ortadan kaldırmaz.³⁵ Suların yükselmesi sonucu devletin ülkesi yok olsa da hükümetin varlığı ve insan topluluğu halen varlığını devam ettirmektedir. Bu sebeple uluslararası toplumun bu hususta belli çözümler araması gerekir. Örneğin Maldivler, devletin yeniden inşa edilebileceği toprak parçası aramaktadır.³⁶

Hodgkinson bu hususta belli çözüm önerileri sunmaktadır. Birincisi *principle of proximity (akrabalık ilişkisi)* gereği bu kişilerin kültürel olarak da sıkıntı çekmemesi için akrabalık ilişkisi olan devletlere yerleştirilmeleridir. İkincisi bunlar *kendi kaderini tayin hakkından (self-determination)* yararlandırılmalıdır. Kendi kaderini tayin hakkının iki unsuru bulunmaktadır. İlki, bireyin yaşadığı devleti terk etme hakkı; ikincisi ise bireylerin istediği devlette yaşama hakkını seçmesidir. Bu sebeple tercih hakkı sunulabilir. Üçüncü çözüm önerisi ise bu kişilerin başka yere entegre edilmelidir; ancak bireylerin manevi değerleri korunmalıdır.³⁷ Bir diğer görüşe göre de yok olan devlete uluslararası toplum bir ülke toprağı göstermeli ve ülkesi sular altında kalan devletin varlığı için destek olunmalıdır. Bu husus uluslararası dayanışma ve işbirliği ilkesinin gereğidir. Ancak tüm bu çözüm önerilerine rağmen henüz uluslararası hukukta herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Tüm çözüm önerilerinin yanıtız kalması durumunda vatansız statüsünde değerlendirme yapılabilir. Vatansız kişilerin korunması ile ilgili 1954 tarihli Sözleşme bu kişilere uygulanmalıdır.³⁸ Örneğin Tuvalu ve Kribati devletlerinin 2050 yılında tamamen yok olacağı öngörülmektedir.³⁹

Belirli bir gruba mensup olma mülteci statüsünden yararlanmanın son unsurudur. Böyle bir koşulun aranması, mülteci haklarının etkili bir şekilde korunmasına engel görüldüğünden, uluslararası mülteci hukukçuları tarafından eleştirilmektedir.⁴⁰ 1951 Cenevre Sözleşmesinde, gruplar, din, ırk, milliyet ya da sosyal grup olarak sıralanmıştır. Grupların sınırlandırılmış olması bazı grupların mülteci statüsünden yararlanmasını engellemektedir. Son olarak belirtmek gerekir ki kişinin mülteci statüsünden yararlanması için gerekli olan koşulları sağlaması yeterli değildir.

³⁵ Benoit MAYER ve Christer COUNIL, "Climate Change, Migration and Human Rights: Towards Group-Specific Protection?", Climate Change, Migration and Human Rights: Towards Group-Specific Protection?» QUIRICO, Ottavio ve Mouloud BOUMGHA. inr (Eds.), Climate Change and Human Rights: an International Law Perspective. Routledge, 2015, s. 181.; Walter KALIN ve Nina SCHREPFER, "Protecting People Crossing Borders in the Context of Climate Change Normative Gaps and Possible Approaches", Legal And Protection Policy Research Series, Division of International Protection, February 2012, s. 27.

³⁶ Randeep RAMESH, Paradise almost lost: Maldives seek to buy a new homeland, 10.11.2008, The Guardian, (27.07.2017).

³⁷ David HODGKINSON, Tess BURTON, Lucy YOUNG ve Heather ANDERSON, "Copenhagen, Climate Change 'Refugees' and the Need for a Global Agreement", Public Policy, Vol: 4, No: 2, 2009, s. 15-16.

³⁸ Sözleşme, 28 Eylül 1954'te New York'ta imzalanmıştır; 6 Haziran 1960 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye'de Sözleşme 6549 Sayılı onay kanununun 09.07.2014 tarihli RG'de yayınlanması ile kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir.

³⁹ Gemihya HARVEY, Sinking States: Climate Change and the Pacific, 22.05.2014, The Diplomat, (27.07.2017).

⁴⁰ James HATHAWAY, s. 187.

1951 Cenevre Sözleşmesinin 1 (D), (E) ve (F) maddeleri mülteci statüsünden hariç tutulan kişileri düzenlemiştir.⁴¹

Bazı yazarlar, iklim mültecilerini belirli bir sosyal grup içinde değerlendirip, bunlara mülteci statüsü verilebileceğini savunmaktadır.⁴² Ancak hâkim olan görüşe göre bu mümkün değildir.⁴³ Ama ülkenin belli bir bölgesi iklim değişikliği nedeniyle yaşanmaz hale gelmiş ve devlet vatandaşlarının bir kısmını dini, ırkı, milliyeti ya da belli bir sosyal gruba aidiyeti nedeniyle bu bölgede yaşamaya zorluyorsa bu durum *zulüm (enviromental persecution)* olarak nitelendirilebilir.⁴⁴

Ayrıca aşağıda da inceleneceği üzere, iklim değişikliği silahlı çatışmalara da neden olabilir. Su kaynaklarının azalması, doğal kaynaklara ulaşımın sıkıntılı olması, yaşam alanlarının yok olması, ekonomik sıkıntılar gibi sebeplerle çatışma çıkabileceği öngörülmektedir. Böyle bir durumda, ülkesindeki silahlı çatışmalardan kaçan kişiler mülteci statüsüne başvurabilir ve 1951 Cenevre Sözleşmesi, diğer unsurların da varlığı halinde koruma sağlar.⁴⁵

1951 Cenevre Sözleşmesi, uluslararası alanda *iklim mültecilerine* koruma sağlamaması sebebiyle eksik görülmektedir⁴⁶; ancak bölgesel düzenlemelerin bir kısmı, çevre felaketleri nedeniyle yaşadığı yeri terk eden kişilere koruma sağlamaktadır. 1984 tarihli Cartagena Bildirisinde mülteci şöyle tanımlanmıştır;

“...Böylece, bölgede kullanılması tavsiye edilen mülteci tanımı ya da kavramı, 1951 Sözleşmesinin ve 1967 Protokolünün öğelerini içerdiği gibi, bunun yanı sıra, yaygın şiddet, dış saldırı, iç çatışmalar, yaygın insan hakkı ihlalleri, ya da kamu düzenini ciddi olarak bozan diğer durumlardan dolayı hayatları, güvenlikleri, ya da özgürlükleri tehdit altında olduğu için ülkelerinden kaçan kişileri de kapsayacaktır.”⁴⁷

⁴¹ “Bu Sözleşme, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği dışında, diğer bir Birleşmiş Milletler organı veya örgütünden halen koruma veya yardım gören kimselere uygulanmayacaktır.”

“ikamet ettiği ülkenin yetkili makamlarınca, o ülke vatandaşı olanlara özgü hak ve yükümlülükleri taşıdığı kabul edilen kimseye sözleşme uygulanmayacaktır.”

"a) barışa karşı suç, savaş suçu veya insanlığa karşı suç gibi suçlar için hükümler koyan uluslararası belgelerde tanımlanan bir suç işlediğine;

b) mülteci sıfatıyla kabul edildiği ülkeye sığınmadan önce, sığındığı ülkenin dışında ağır siyasi nitelikte olmayan suç işlediğine;

c) Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı fiillerden suçlu olduğuna; dair hakkında ciddi kanaat mevcut olan bir kişi hakkında uygulanmayacaktır.”

⁴² Jessica COOPER, “Environmental refugees: Meeting the requirements of the refugee definition”, NYU ELJ, Vol: 6, 1997-1998, s. 521-522.

⁴³ Angela WILLIAMS, “Turning the Tide: Recognizing Climate Change Refugees in International Law”, Law & Policy, October 2008, s. 507-508.; Walter KALIN ve Nina SCHREPFER, s. 33.; Nuray EKŞİ, “İklim Mültecileri”, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı:2, Temmuz- Aralık, 2016, s. 23.

⁴⁴ Vikram Odedra KOLMANNSSKOG, Future Floods of Refugees: A Comment On Climate Change, Conflict And Forced Migration, NRC, Oslo, 2008, s. 27.

⁴⁵ Antonio GUTERROS, s. 9.

⁴⁶ Olcay ZİYA, “Mülteci Göçmen Belirsizliğinde İklim Mültecileri”, TBB Dergisi, Sayı: 99, 2012, ss. 230-240.

⁴⁷ 1984 Cartagena Mülteciler Bildirisi, prg. 3.

Cartagena Bildirisinde çevre felaketleri, iklim değişikliği gibi ifadeler doğrudan kullanılmamakla beraber “*kamu düzenini ciddi olarak bozan durumlar*” ifadesi kullanılmıştır. İklim değişikliği nedeniyle yaşam alanlarının yok olması sonucu kamu düzeni bozulacağından Bildirinin iklim mültecilerine koruma sağlayacağı tartışılmakla birlikte, Zetter, Bildirinin insan kaynaklı nedenlerle kamu düzeninin bozulması halinde koruma sağladığını, çevresel felaketler nedeniyle koruma sağlama amacı olmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Ekşi’ye göre ise iklim değişikliği nedeniyle kamu düzeni ciddi bir şekilde bozuluyorsa koruma sağlanabilir; ancak Bildiri hem bağlayıcı değildir hem de çevre felaketleri sebebiyle koruma sağlamada yetersiz görülmektedir.⁴⁹

Diğer bir bölgesel düzenleme olan Afrika Birliği Örgütü (ABÖ) Sözleşmesinde de benzer bir tanım yapılmıştır. Buna göre;

“Mülteci terimi aynı zamanda, kendi menşe ülkesinin ya da vatandaşı olduğu ülkenin bir bölümünde ya da tümünde, dış saldırı, işgal, yabancı egemenliği ya da kamu düzenini ciddi biçimde bozan olaylar nedeniyle, menşe ülkesi ya da vatandaşı olduğu ülke dışında bir başka yerde sığınma aramak için daimi ikamet ettiği yeri terk etmeye zorlanan herkes için geçerli olacaktır.”⁵⁰

Yani ABÖ Sözleşmesinde de doğrudan iklim değişikliği ifadesi kullanılmamış, Cartagena Bildirisinde olduğu gibi kamu düzenini ciddi bir biçimde bozan olaylar ifadesi tercih edilmiştir. Kalin’e göre; kamu düzenini ciddi şekilde bozan durumlar ifadesi iklim mültecilerini kapsayacak şekilde yorumlanamaz.⁵¹

Arap Devletlerindeki Mültecilerin Hukuki Durumunu Düzenleyen Arap Sözleşmesinde ise doğrudan *doğal afet olayları* ifadesi kullanılarak mülteci tanımı yapılmıştır. Buna göre;

“Ülkesine yönelik savaş, işgal ya da yabancı denetimi, ya da ülkenin bütününde ya da bir bölümünde kamu düzeninin ciddi biçimde bozulmasıyla sonuçlanan doğal afet ya da yıkıcı olayların meydana gelmesi nedenleriyle, menşe ülke, yer veya daimi ikameti dışında bir ülkede sığınma aramak zorunda kalan herhangi bir kimse”ye mülteci statüsü verilir.⁵²

Dolayısıyla henüz uluslararası alanda koruma sağlanmamasına rağmen bölgesel alanda iklim mültecilerine koruma sağlayan hukuki araçlara başvurma imkânı bulunmaktadır. Uluslararası ve bölgesel düzenlemeler yukarıda açıklandığı gibi olmakla birlikte, uluslararası mülteci hukukundaki koruma mekanizmalarına iklim mültecilerinin korunması için başvurulabileceği

⁴⁸ Roger ZETTER, “The Role of Legal and Normative Frameworks for the Protection of Environmentally Displaced People”, (Ed.) Frank LACZKO ve Christine AGHAZARM, Migration, Environment and Climate Change: Assessing the Evidence, IOM, Geneva 2009, s. 415-416.

⁴⁹ Nuray EKŞİ, İklim Mültecileri, s. 40.

⁵⁰ Afrika’daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen ABÖ Sözleşmesi, 1969.

⁵¹ Walter KALIN ve Nina SCHREPFER, s. 16.

⁵² Arap Devletlerinde Mültecilerin Durumunu Düzenleyen Arap Sözleşmesi, 1994.

tartışılmaktadır. Bunlardan ilki, 1951 Cenevre Sözleşmesinde düzenlenen *geri göndermeme ilkesi* (*non-refoulement principle*) ile sağlanan korumadır. Buna göre;

“Hiçbir Taraf Devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tâbiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade ("refouler") etmeyecektir.”⁵³

Bu ilke ülkesine dönmesi halinde ölüm, işkence ve kötü muameleyle maruz kalacak *herkesin* ülkesine ya da güvenli olmayan diğer bir ülkeye gönderilmesini engeller.⁵⁴ Maddede belirtilen ölüm, işkence ve kötü muamele riskinin devletten ya da devletin koruyamadığı kişi veya gruplardan gelmesi gerektiği belirtilerek bazı yazarlar, ilkenin iklim mültecilerine koruma sağlayamayacağını belirtmektedir.⁵⁵ Ancak, ilke insan hakları hukukunda, mülteci hukukuna nazaran daha geniş bir koruma sağlar ve birçok insan hakları Sözleşmesinde de yer bulmuştur.⁵⁶ Kişinin geri dönebileceği bir ülkesinin kalmaması, dönse bile ülkesinde yaşam kurma ihtimalinin olmaması ya da çıktığı devletin geri dönüşleri kabul etmemesi durumunda *geri göndermeme ilkesi* aracılığı ile koruma sağlanabilir.⁵⁷ Ancak *geri göndermeme ilkesi* kişiyi mülteci statüsünden yararlandırmaz. Edward, örf adet hukukunun bir gereği olarak *geri göndermeme ilkesinin* uluslararası *iklim mültecilerine* koruma sağladığını ileri sürmektedir⁵⁸; ancak yazarın görüşünü kabul etmek şuan için mümkün görünmemektedir.

1951 Cenevre Sözleşmesinin bireysel olarak *iklim mültecilerine* koruma sağlamadığı görüşü kabul görmekle birlikte, kitlesel halde sığınma arayan insanları korumayı amaçlayan *geçici koruma rejiminin iklim mültecilerine* uygulanıp uygulanmayacağı da tartışmalıdır. Geçici koruma; silahlı çatışma, şiddet, çevre felaketleri, insan haklarının yoğun ihlali nedenleriyle ülkesini terk etmek zorunda kalan kişilere sağlanan koruma biçimidir.⁵⁹ Geçici koruma rejiminin tanımı ve unsurları üzerinde uluslararası hukukta kabul edilmiş bir belge mevcut değildir.⁶⁰ Bu

⁵³1951 Cenevre Sözleşmesi, m. 33.

⁵⁴ Guy S. GOODWIN-GILL, "Non-Refoulement and the New Asylum Seekers", INLR, 1988, s. 389- 391.; Elif UZUN, "Geri Göndermeme (Non-Refoulement) İlkesinin Uluslararası Hukuktaki Konumu Üzerine Bir Değerlendirme", UHP, Cilt 8, Sayı: 30, 2012, s. 26.

⁵⁵ Nuray EKŞİ, İklim Mültecileri, s. 49.

⁵⁶ Elif UZUN, Geri Göndermeme (Non-Refoulement) İlkesinin Uluslararası Hukuktaki Konumu Üzerine Bir Değerlendirme, s. 35-41.; 1966 tarihli Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 7. maddesi; 1949 tarihli Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi'nin 45. maddesi; 1969 tarihli Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi'nin 2/3. maddesi; 1969 tarihli İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi'nin 22/8. maddesi; İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 3. maddesi vd.

⁵⁷ Vikram Odedra KOLMANNSSKOG, s. 30.

⁵⁸ Alice EDWARD, "Refugee Status Determination in Africa", Africa Journal International & Comparative Law, Vol:14, 2006, s. 227.

⁵⁹ Joan FITZPATRICK, "Temporary Protection of Refugees: Elements of a Formalized Regime", AJIL, Vol: 94, No: 2, 2000, s. 294.

⁶⁰ Sibel YILMAZ, Kitlesel Akın (Sığınma) Durumunda Geçici Koruma Rejimi ve Asgari Muamele Standardı, Seçkin Yayınevi, Bursa, 2016, s. 69.

koruma rejimi, kitlesel sığınma halinde, sığınma arayan bireylere acil ve geçici bir koruma sağlamayı amaçlayan pragmatik bir çözüm aracıdır.⁶¹ Bu koruma biçiminin nasıl olacağı konusunda bir uzlaşma bulunmadığından ülkelerin geçici koruma rejimi uygulamaları farklılık göstermektedir.⁶² 2014 yılında Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) tarafından *Geçici Korumaya İlişkin Rehber İlkeler* yayınlanmıştır.⁶³ Rehber İlkelerin amacı, geçici korumaya ilişkin ortak bir anlayış belirlemek, geçici koruma kapsamına giren durumları tespit etmek, ülkeye giriş ve kabul koşulları ile ülkeye giren yabancılara sağlanacak minimum hakları belirlemektir.⁶⁴

Geçici koruma rejiminin uygulanması için kitlesel bir sığınma başvurusu olmalıdır; ancak kitlesel sığınmanın tanımı uluslararası alanda yapılmamıştır. Avrupa Birliği Geçici Koruma Yönergesinde kitlesel sığınma *belirli bir coğrafi bölgeden gelen çok sayıda insan* olarak tanımlanmıştır.⁶⁵ Geçici korumanın diğer bir unsuru da zaman sınırlamasının olmasıdır. Geçici koruma ancak belli dönemlerde olağanüstü bir durumda kitlesel sığınma başvurusu olduğu zamanlarda uygulanmaktadır.⁶⁶ Ancak geçici koruma rejimi ne uluslararası alanda ne de bölgesel alanda devletlere koruma sağlamaları için yükümlülük yükleyen bir antlaşmada düzenlenmiştir. Devletlerin iklim değişikliği nedeniyle kitlesel sığınma başvurusu olması halinde geçici koruma sağlama konusunda takdir yetkileri bulunmaktadır.

İklim mültecilerinin genellikle kendi ülkesi içinde yer değiştirdiğini belirtmiştik. Ülkesi içinde *Yerinden Edilmiş Kişiler (Internally Displaced Persons- IDP)* uluslararası koruma dışındadırlar. Ülkesi içinde yer değiştiren kişilere, genellikle vatandaşı oldukları devlet tarafından koruma sağlanması beklenir. 1998 yılında, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu (*United Nations Commission on Human Rights - UNCHR*) tarafından kabul edilen “*Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler*”de IDP’nin tanımı yapılmıştır.⁶⁷ Herhangi bir bağlayıcı belge olmayan Yol Gösterici İlkelere göre IDP;

⁶¹ Bülent ÇİÇEKLİ, 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’yla Güncellenmiş Yabancılar ve Mülteci Hukuku, 5. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 313.

⁶² Meltem İNELİ CİĞER, “Uluslararası Hukuka Uygun Geçici Koruma Rejiminin Unsurları Üzerine” Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2016, s. 64.

⁶³ UNCHR, Guidelines on Temporary Protection or Stay Arrangements, New York, 2014.

⁶⁴ Bülent ÇİÇEKLİ, s. 316.

⁶⁵ Avrupa Birliği Geçici Koruma Yönergesi, m. 2.

⁶⁶ Meltem İNELİ CİĞER, s. 69.

⁶⁷ UNCHR, Report of the Representative of the Secretary-General, Mr. Francis M. Deng, submitted pursuant to Commission resolution 1997/39. Addendum: Guiding Principles on Internal Displacement, E/CN.4/1998/53/Add, 11.02.1998.

“silahlı bir çatışma, genel şiddet, insan hakları ihlalleri ya da doğal ya da insan kaynaklı felaketler nedeniyle yaşadıkları yerlerden kaçmak ya da buraları terk etmek zorunda kalmış, ancak uluslararası olarak tanınmış hiçbir devlet sınırını geçmemiş kişiler” dir.⁶⁸

IDP’ler kendi istekleri doğrultusunda değil çevresel felaketler ya da devlet politikası sonucu yaşadıkları yerden ayrılırlar. Mülteci ile IDP arasındaki en önemli fark, IDP’lerin ülkesi dışında olmamalarıdır. Yol Gösterici İlkelerdeki tanımın diğer önemli özellikleri ise, vatandaşlık vurgusunun olmaması ve mülteci statüsünde aranan zulüm unsuru yerine insan hakları ihlalinin varlığını yeterli görmesidir.⁶⁹

Bazı yazarlar IDP’lere ilişkin düzenlemelerin geliştirilerek, bu kişilere uluslararası koruma verilebileceği ya da belirli bölgelerde bölgesel olarak koruma sağlanabileceği önerisini yapmaktadır.⁷⁰ 2011 yılında Nansen Konferansı düzenlenmiştir; bu Konferansın sonucunda 10 maddeden oluşan bir Bildiri yayınlanmıştır. Özetle, IDP’lerin korunmasında öncelikle vatandaşı oldukları devletin sorumlu olduğu, devletlerin “*Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler*”e uyması gerektiği ve bu husustaki hukuki boşlukların doldurulması gerektiği, IDP’lerin temel haklarının sağlanması için bir yapı kurulması gerektiği deklere edilmiştir.⁷¹ Konferansta 2010 yılı içerisinde 38 milyon insanın ani hava değişimlerine bağlı hastalıklar nedeniyle yerinden edildiği vurgulanarak, acil çözüm bekleyen bu konuda biran önce hukuki boşlukların doldurulması ve bağlayıcı önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.

IDP’lerin uluslararası alanda korunmadığını, devletlerin korumasına bırakıldığını belirtmiştik. Ancak bazı yazarlara göre, kendi vatandaşını koruyamayan devletlere *Koruma Sorumluluğu (The Responsibility to Protect - R2P)* sınırları içerisinde müdahale edilerek, bu kişilere koruma sağlanabilir.⁷² Bu görüşe göre, devletin unsurlarından biri olan *egemenlik* aynı zamanda devletin sorumluluğunu da ifade eder; her devlet vatandaşlarını korumakla sorumludur. *Koruma Sorumluluğu* ilk kez 2001 yılında BM çatısı altında dillendirilmiştir. Buna göre, devlet kendi vatandaşlarını koruyamıyor ya da devletin kendisi vatandaşlarının insan haklarını ihlal ediyorsa, uluslararası toplumun müdahale etme yetkisi doğar.⁷³ 2005 yılında toplanan BM Dünya Zirvesi Sonuç Bildirgesinde koruma sorumluluğuna kesinlik kazandırılmaya çalışılmış⁷⁴; Güvenlik

⁶⁸ UNCHR, Guiding Principles on Internal Displacement, New York, 2004, giriş, prg. 2.

⁶⁹ Murat SARAÇLI, Uluslararası Hukukta Yerinden Edilmiş Kişiler, Adalet Yayınevi, Bursa, 2011, s. 172, 178.

⁷⁰ Angela WILLIAMS, s. 503.; Jane McADAM, Climate Change Displacement, s. 54.

⁷¹ UNCHR, The Nansen Conference Climate Change and Displacement in the 21st Century, NRC, Oslo, June 5-7, 2011, s. 5.

⁷² Francis DENG, “The Global Challenge of Internal Displacement”, J. L. & Pol’y, Vol: 5, s. 144.

⁷³ S Neil MACFARLANE, Carolin J THIELKING ve THOMAS G WEISS, “The Responsibility to Protect: Is Anyone Interested In Humanitarian Intervention?”, TWQ, Vol: 25, No: 5, s. 978.

⁷⁴ Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/60/L.1)] 60/1. 2005 World Summit Outcome, prg. 138-139.

Konseyi 2006 yılı 1674 sayılı Kararında koruma sorumluluğu ilkesine yer vermiş⁷⁵ ve 2009 yılında BM Genel Sekreterinin hazırladığı “*Koruma Sorumluluğunun Uygulanması*” başlıklı Rapor⁷⁶ sonrasında BM Genel Kurulu Kararı ile koruma sorumluluğu kabul edilmiştir.⁷⁷

Devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden dolayı sorumlulukları bulunmaktadır.⁷⁸ Buna göre devletlerin uluslararası hukukun emredici kurallarına aykırı davranması durumunda tüm devletlerin bunu sonlandırmak için işbirliği içinde olması gerekir.⁷⁹ Bu sebeple, uluslararası hukukun, mülteci hukukunun, insancıl hukukun ve uluslararası ceza hukukunun koruma sorumluluğu için normatif bir çerçeve sağladığı savunulmaktadır.⁸⁰ Ancak koruma sorumluluğu uluslararası örf adet hukuku kuralı olarak yerleşmemiştir. Nitekim 2003 - 2008 yılları arasında Darfur’da meydana gelen olaylarda, çatışma, yetersiz beslenme, şiddet olayları nedeniyle binlerce insanın hayatını kaybetmesi ve milyonlarca insanın yerinden edilmesine rağmen koruma sorumluluğunun işletilmemesi bu hususun başarısız olduğunu göstermektedir.⁸¹ Ayrıca gelişmiş devletlerin gelişmekte olan devletlere müdahale edebilmesi için yeni bir araç olma tehlikesi sebebiyle IDP’lerin haklarının korunması için başvurulacak bir mekanizma olarak değerlendirilemez.

Son olarak, iklim değişikliği nedeniyle ekonomik sıkıntılar çektiği için ülkesini terk eden *göçmenler* de bulunmaktadır. Ancak göçmenler ülkelerini ekonomik nedenlerle ve gönüllü olarak terk ettiği için uluslararası hukukta mülteci statüsünün dışında kalmaktadırlar. Ekonomik anlamda çözüm arayanlar ki bunlar uluslararası hukukta mülteci değil *göçmen* olarak nitelendirilir; *Göçmen İşçiler Sözleşmesi (Migrant Workers Convention)* aracılığıyla hak arayabilirler.⁸² Ancak bu Sözleşmeye çok sayıda devlet taraf olmadığından uygulama alanı çok geniş değildir.

Sonuç olarak uluslararası hukukta mülteci statüsünü belirleyen 1951 Cenevre Sözleşmesi iklim değişikliği nedeniyle ülkesini terk eden kişilere koruma sağlamamaktadır. Sorunlara çözüm bulma amacıyla yeni bir Sözleşme önerisi yapılmaktadır. Bierman ve Boas da iklim mültecilerinin statüsünün belirlenmesi için 1951 Cenevre Sözleşmesine ek Protokol önerisi yapmaktadır. Ancak bu yazarlar, mülteci rejiminin gelişmiş ülkelerin baskısı altında olduğu için, mülteci tanımını

⁷⁵ Resolution 1674 (2006) Adopted by the Security Council at its 5430th meeting, on 28 April 2006, prg. 4.

⁷⁶ UN General Assembly, Implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 12 Jan 2009.

⁷⁷ UN General Assembly, Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/63/L.80/Rev.1 and Add.1)] 63/308. The responsibility to protect, 7 Oct 2009.

⁷⁸ Bu konu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁷⁹ Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu Taslak Maddeler, m. 40- 41.

⁸⁰ Sercan RENÇBER, İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2016, s. 213- 214.

⁸¹ Sercan RENÇBER, s. 290.

⁸² International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, Adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990.

iklim mültecilerini kapsayacak şekilde genişletme olasılığını zayıf görmektedir.⁸³ Yeni bir Sözleşme yapılması düşüncesine de belli nedenlerle temkinli yaklaşılmaktadır. Birinci neden, iklim değişikliği nedeniyle koruma sağlanması durumunda göç eden insan sayısında çok fazla artış olacağı endişesidir. İkinci olarak göç etmeye zorlanan kişiler (*forced migration*) ile gönüllü göç (*voluntarily migration*) arasındaki ayrımın yapılmasındaki güçlülüdür.⁸⁴ Jane McAdam ise yeni bir Sözleşmenin bu alandaki sorunları çözmeyeceğini belirtmektedir. 1951 Cenevre Sözleşmesini 145 devlet onaylamasına rağmen, halen mülteci krizlerinde etkili bir çözüm bulunmadığını, uluslararası sözleşmelerin politik istekle desteklenmedikçe etkili bir sonuca varılamayacağı savunulmaktadır. Ayrıca *iklim mültecilerinin sorunlarının çözülmesi için illa uluslararası bir sözleşmenin varlığının gerekmediğini esnek hukuk kuralları* ile de devletlerin politik isteği olduğu sürece çözüm bulunabileceğini belirtmektedir.⁸⁵ *Devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesi* gereği, gelişmiş devletlerin zorunlu olarak sağladığı fon ve gönüllü devletlerden alınan yardım ile iklim mültecilerine destek olunabileceği önerilmektedir.⁸⁶

1.2.2. İklim Değişikliği ve İnsan Hakları

İklim değişikliğinin sonuçları arasında deniz seviyesinin yükselmesi, doğal kaynakların tükenmesi, temiz su kaynaklarının kirlenmesi, birçok insanın yerinden edilmesi, iklim değişikliğine bağlı hastalıkların yayılması olduğunu belirtmiştik. İklim değişikliği ile insan hakları arasındaki ilişki çok geniş bir yelpazeye sahip olduğundan bu başlık altında özet bir değerlendirme yapılacaktır. Bir önceki başlıkta iklim mültecileri incelenirken görüldüğü gibi mülteci hukuku dar ve belirli sınırları olan bir koruma sağlamaktadır; ancak insan hakları hukuku daha geniş bir koruma alanına sahiptir.

Uluslararası alanda yürürlükte olan birçok insan hakları sözleşmesi bulunmaktadır.⁸⁷ Herhangi bir devlet, bu sözleşmelerin en az birinin tarafıdır. Sözleşmelerin her biri yaşam hakkı, sağlık hakkı, özel hayatın korunması, barınma hakkı gibi temel insan haklarını düzenlemektedir. Dolayısıyla, insan haklarının korunmasından tüm devletler sorumludur.

⁸³ Frank BIERMANN ve Ingrid BOAS, "Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees", *Global Environmental Politics*, Vol: 10, No: 1, 2010, s.74.

⁸⁴ David HODGKINSON ve Diğerleri, s. 161.

⁸⁵ Jane McADAM, "Swimming against the Tide: Why a Climate Change Displacement Treaty is Not the Answer", *IJRL*, Vol: 23, No: 1, s. 26.

⁸⁶ David HODGKINSON ve Diğerleri, s. 164.; Siobhan MCINERNEY-LANKFORD, Mac DARROW ve Lavanya RAJAMANİ, *Human Rights and Climate Change*, The World Bank, Washington DC, 2001, s. 64.

⁸⁷ Bkz. 1966 tarihli Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1966 tarihli Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara Dair Uluslararası Sözleşme, 1965 tarihli Her Türü ırk Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1979 CEDAW, 1984 tarihli İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme, 1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi.

İklim değişikliğinin bir sonucu olarak da insan hakları ihlallerinin yaşandığı ve yaşanacağı IPCC Raporları⁸⁸ ile 2009 tarihli Stern Review⁸⁹ de tespit edilmiştir. İklim değişikliğinin bir sonucu olarak temel insan haklarının ihlal edileceği öngörülmele birlikte UNFCCC ve Kyoto Protokolünde insan haklarının korunması ile ilgili bir başvuru mekanizması öngörülmemiştir.

2010 yılında yapılan Taraflar Konferansında Cancun Anlaşması kabul edilmiş; bu Anlaşmada devletlerin insan haklarına saygı duyması gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁰ Ancak bu düzenleme insan hakları ihlali yaşanması durumunda devletlere herhangi bir yaptırım uygulamayı düzenlememektedir. Paris Antlaşmasının giriş bölümünde iklim değişikliğinin *insanlığın ortak ilgisi* olduğu belirtilmiş ve devletlerin iklim değişikliği ile mücadele ederken insan hakları konusundaki yükümlülüklerine uymaları gerektiği vurgulanmıştır.⁹¹ Ancak Paris Antlaşması insan haklarının korunması konusunda bir yükümlülük getirmemekte, sadece devletlerin iklim değişikliği ile mücadele ederken var olan yükümlülüklerine uymalarına vurgu yapmaktadır. Bu sebeple Paris Antlaşmasının insan hakları konusundaki kaydı, üstü kapalı görülmekte ve geliştirilmesi gerekmektedir.⁹²

İklim değişikliği ile insan hakları arasında bağlantı kuran ve uluslararası hukukta bu hususun gelişmesine kıvılcım etkisinde bulunan iki önemli adım bulunmaktadır. Bunlardan ilki 2005 yılında Inter-American İnsan Hakları Komisyonuna verilen *Inuit Petition*, diğeri ise 2007 yılında küçük ada devletleri tarafından yayınlanan Male Bildirisidir. *Inuit Petition*'da ABD'nin yaymış olduğu sera gazı emisyonları ile kutup bölgelerindeki buz örtülerinin erimesine neden olduğu ve buna bağlı olarak da Kutuplarda yaşayan yerli halkın sağlık ve barınma hakkı başta olmak üzere temel insan haklarının ihlal edildiği belirtilmiştir. Başvuru kabul edilebilir bulunmamasına rağmen, bu adımın iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkinin duyurulması ve bu hususta düzenlemelerin yapılması için önemli bir adım olduğu kabul edilmektedir.⁹³

⁸⁸ IPCC, Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (Ed.) R.K. PACHAURI and L.A. MEYER, Geneva, Switzerland, 2014, s. 67 vd.

⁸⁹ Stern Review Report, s. 23, 34, 47 vd.

⁹⁰ UNFCCC, Report of the COP 16th session, FCCC/CP/2010/7/Add.1, Cancun, 29 Nov- 10 Dec. 2010, 15.03.2011, prg. 8.

⁹¹ Paris İklim Antlaşması, Başlangıç, prg. 8, Türkçeye çevirisi için bkz. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 21. Taraflar Konferansı-COP 21 Paris Anlaşması, Ekoloji Kolektifi Derneği, Ankara, 2016, s. 19.

⁹² Benoit MAYER, "Human Rights in the Paris Agreement", Climate Law, Vol: 6, 2016, s. 117.

⁹³ Hari M. OSOFSKY, "The Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights", AILR, Vol: 31, No: 2, Symposium: Lands, Liberties, and Legacies: Indigenous Peoples and International Law (2006/2007), s. 696.; Jessica GORDON, "Inter-American Commission On Human Rights To Hold Hearing After Rejecting Inuit Climate Change Petition", SDLP, Vol: 7, No: 2, Winter 2007: Climate Law Reporter 2007, s. 55.

Male Bildirisi her ne kadar bağlayıcılığı bulunmasa da bu hususta atılan çok önemli bir adımdır. Deniz seviyesinin yükselmesi sonucu yaşam alanlarını yok olma tehlikesi olan Küçük Ada Devletleri tarafından Bildiri yayınlanmıştır. Bildirinin amacı iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkisine dikkat çekmek, Taraflar Konferansına yol göstermek ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (*United Nations Human Rights Office of High Commissioner - OHCHR*) tarafından bu hususta çalışma yapılmasını sağlamaktır.⁹⁴ Bildiri bu bakımdan amacına ulaşmıştır.

Bildirinin etkisi ile Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi (*United Nations Human Rights Council - UNHRC*) tarafından iklim değişikliği ve insan hakları ilişkisine dikkat çeken birçok karar kabul edilmiştir.⁹⁵ 2008 tarihli 7/23 sayılı Kararda, devletlere iklim değişikliğinin insan haklarına olan etkisini gösteren rapor hazırlamaları için çağrı yapılmıştır.⁹⁶ Ancak çağrıya çok az sayıda devlet cevap vermiştir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hazırlamış olduğu raporda, iklim değişikliğinin insan hakları üzerinde etkisi olduğunu belirtmiştir. Bu çağrı üzerine OHCHR tarafından 2009 yılında Rapor yayınlanmıştır.⁹⁷ İnsan Hakları Konseyi, 2009 tarihli 10/4 sayılı Kararda da iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkilerine karşı devletlerin uluslararası dayanışmanın gereğini yerine getirmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁸ 2011 tarihli 18/22 sayılı Kararda iklim değişikliğinin insan hakları üzerinde tehdit oluşturduğu belirtilmiş, bu hususa dikkat çeken bir seminer yapılması kararlaştırılmıştır.⁹⁹ Bu Karar üzerine 23-24 Şubat 2012 tarihinde *İnsan Hakları ve İklim Değişikliği Üzerine Seminer* gerçekleştirilmiştir. Seminerin amacı iklim değişikliği ile insan hakları arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve bu hususta çalışma yapılması için güçlü bir dayanışma ve ilişki kurulmasını sağlamaktır.¹⁰⁰ 2014 tarihli 26/27 sayılı Kararda ise iklim değişikliğinin etkilerine karşı devletlerin acil önlemler alması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰¹ 2015 tarihli 29/15 sayılı Kararda da iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkileri vurgulanmıştır.¹⁰²

OHCHR tarafından hazırlanan Raporda, devletlerin UNFCCC'nin 2. ve 3. maddelerini dikkate alarak, iklim sistemini korumayı amaçlamaları, 1972 Stockholm Bildirisine de vurgu yapılarak

⁹⁴Male Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change, Male, 2007.

⁹⁵ John H. KNOX, "Linking Human Rights and Climate Change at The United Nations", HELR, Vol: 33, 2009, s. 484 vd.

⁹⁶ OHCHR, Resolution 7/23, Human rights and climate change, 28.03.2008.

⁹⁷ BM Genel Kurulu, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between Climate Change and Human Rights, A/HRC/10/61, 15.01.2009.

⁹⁸ OHCHR, Tenth Session Resolution 10/4. Human rights and climate change, 25.03.2009.

⁹⁹ OHCHR, 18/22 Human rights and climate change, 17.10.2011.

¹⁰⁰ OHCHR, Human Rights Council seminar on human rights and climate change, 23-24. 02. 2012.

¹⁰¹ OHCHR, Human Rights and Climate Change, A/HRC/26/L.33/Rev.1, 25. 06. 2014.

¹⁰² OHCHR, Human Rights and Climate Change, A/HRC/29/L.21, 30. 06. 2015.

çevre ve insan hakları arasında ilişki olduğu belirtilmiştir.¹⁰³ Rapora göre, iklim değişikliği nedeniyle ihlal edilen insan hakları genel olarak, yaşam hakkı, sağlık hakkı, beslenme hakkı, su hakkı, barınma hakkı ve self determinasyon hakkıdır.¹⁰⁴

Yaşam Hakkı; Devletlerin yükümlülüğü sadece bireylerin yaşam hakkını ihlal etmeme değil aynı zamanda hakkın korunmasını da sağlamaktır. ONHCHR Raporunda iklim değişikliğinin yaşam hakkı ihlali hususunda doğrudan bir etkisi olduğu kabul edilmiştir.¹⁰⁵ İklim değişikliği nedeniyle su seviyesinin yükselmesi, fırtına dalgası, erozyon ve diğer doğal felaketler nedeniyle birçok insanın yaşamını kaybedebileceği öngörülmektedir.

Beslenme Hakkı; biyolojik çeşitliliğin azalması, tarım arazilerini sulayacak temiz su kaynaklarının tükenmesi sonucunda 2030-2050 yılları arasında tarım arazilerinin dörtte birinin yok olacağı öngörülmektedir. Tarım arazilerindeki asıl büyük kaybın ise 2050 yılı sonrasında yaşanacağı belirtilmektedir.¹⁰⁶ Stern Review Raporuna göre 800 milyon insan 2050'ye gelindiğinde kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır.¹⁰⁷ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (*United Nations Development Program – UNDP*) Raporuna göre de beslenme kaynakları iklim değişikliğine bağlı olarak azalmaktadır.¹⁰⁸ Beslenme hakkı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin (İHEB) 25, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi madde 11'de düzenlenmiştir. Dolayısıyla devletlerin beslenme hakkını sağlama yükümlülüğü bulunmaktadır.

Sağlık Hakkı; Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından yapılan açıklamada da iklim değişikliğinin insan sağlığı üzerinde olumsuz etki yarattığı tespit edilmiştir.¹⁰⁹ İklim değişikliği nedeniyle gıda fiyatlarının artması ile yetersiz beslenme, doğal olaylar ve suların kirlenmesine bağlı sağlık sorunları olacağı belirtilmektedir.¹¹⁰ Ayrıca iklim değişikliğinin şuanda var olan sağlık problemlerini daha fazla arttıracacağı öngörülmektedir. Sağlık hakkı temel insan hakları

¹⁰³ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61, s. 7.

¹⁰⁴ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61.

¹⁰⁵ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61, s. 8-9.

¹⁰⁶ IPCC, 2014, s. 488.

¹⁰⁷ Stern Review: The Economics of Climate Change, s. 72.

¹⁰⁸ UNDP, Climate Change and Human Development: Harnessing Emerging Opportunities, Kenya Human Development Report, UNDP, 2013, s. 44.

¹⁰⁹ WHO, Climate change and human health, <http://www.who.int/globalchange/en/> (11.07.2017).

¹¹⁰ İklim değişikliğine bağlı hastalıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: TÜBA, Türkiye Açısından Dünyada İklim Değişikliği, Türkiye Bilimler Akademisi Raporları Dizisi, Sayı: 22, TÜBA, Ankara, 2011, s. 58-64.

sözleşmelerinde güvence altına alınmıştır; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinin 12. maddesine göre herkesin sağlık tedavisine ulaşma hakkı vardır.¹¹¹

Temiz Su Hakkı; yağmur miktarı, kar örtüsünün azalması sonucu nehirlerin beslenememesi, sıcaklığın artması sonucu temiz su kaynaklarının buharlaşması, deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda tuzlu suyun temiz su kaynaklarına karışması nedeniyle temiz su kaynakları azalmaktadır.¹¹² IPCC Raporlarında da iklim değişikliğine bağlı olarak temiz su kaynaklarının yok olma tehlikesine dikkat çekilmiştir.¹¹³ Bu sebeple belli bölgelerdeki insanların temiz su kaynaklarına ulaşması daha zor olacaktır. UNFCCC'nin 3. maddesinde belli bölgelerin ihtiyaçlarına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Barınma Hakkı; İklim değişikliği nedeniyle karasal ekosistem etkilenmekte ve buna bağlı olarak biyolojik çeşitlilik azalmaktadır. Bu da bireylerin yaşadıkları yeri terk etmelerine neden olmakta ve barınma hakkını etkilemektedir. İklim sisteminin değişimi sonucunda şehirlerin altyapı sorunu olacağı; kırsal yerleşim yerlerinde ise tarıma ve doğal kaynaklara dayalı geçim sağlandığından bu bölgelerin daha çok etkileneceği belirtilmektedir.¹¹⁴ Ayrıca belli iş sektörlerinin de enerji, tarım, su, ulaşım, turizm, balıkçılık, sigorta gibi iklim değişikliğinden etkileneceği ve işsiz kalan insanların göç edebileceği,¹¹⁵ 2050 yılına kadar 150 milyon insanın iklim değişikliği nedeniyle yerinden edileceği öngörülmektedir.¹¹⁶ Bu da birçok insanın barınma hakkından yoksun kalacağını göstermektedir.

Raporda ayrıca iklim değişikliğinden özel olarak etkilenecek olan gruplara da yer verilmiştir. Kadınlar, özel olarak etkilenebilecek gruplar arasında sayılmış, özellikle yaşlı kadınların ve kız çocuklarının hava değişimine bağlı olarak daha fazla risk altında oldukları belirtilmiştir.¹¹⁷ Doğal felaketler sonucunda kadın ölümlerinin daha fazla olduğu belirtilerek kadınlara özel koruma sağlanması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹¹⁸ İklim değişikliğinden özel olarak etkilenecek diğer grup ise çocuklardır. Çocukların doğal felaketler sonucunda yaşam riski daha fazla olduğu için,

¹¹¹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, m. 12. Sözleşme, 16 Aralık 1966'da imzaya açılmıştır. Türkiye Sözleşme'yi 15.08.2000 tarihinde imzalamış; 4.06.2003 tarihli ve 4867 sayılı Kanunla uygun bulunmuş ve 25196 sayılı RG'de yayınlanmıştır.

¹¹² Jessica WENTZ ve Micheal BURGER, Climate Change and Human Rights, Columbia Law School, Sabin Center for Climate Change Law, 2015, s. 8.

¹¹³ IPCC, Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, M.L. PARRY, O.F. CANZIANI, J.P. PALUTIKOF, P.J. van der LINDEN and C.E. HANSON, (Eds)., CUP, Cambridge, s. 173-210.

¹¹⁴ IPCC, 2014, s. 556-647.

¹¹⁵ IPCC, 2014, s. 674.

¹¹⁶ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61, s. 16.

¹¹⁷ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61., s. 10.

¹¹⁸ ONHCHR, 2009, A/HRC/10/61., s. 14.

neredeyse tüm devletler tarafından onaylanmış olan Çocuk Hakları Sözleşmesinin devletler tarafından uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Son olarak da korunması gereken özel gruplar arasında yerli halklar sayılmıştır. Yerli halkların kültürlerinin korunması yaşadıkları coğrafya ile sıkı ilişki içinde olduğundan, 2007 tarihli *Yerli Halkların Hakları Bildirisi (Declaration on the Rights of Indigenous People)* yayınlanmıştır.¹¹⁹

İklim değişikliği nedeniyle yaşanan insan hakları ihlallerinin yanı sıra iklim değişikliği ile mücadele etmek için devletler tarafından uygulanan projeler de insan haklarını olumsuz etkilemektedir. Hidroelektrik ve biofuels politikaları projeleri ekosisteme zarar vermekte, insanların yerinden edilmesine sebep olmakta; sağlık ve barınma sorunlarını beraberinde getirmektedir.¹²⁰

İklim değişikliği nedeniyle ihlal edilen tüm haklar birbiri ile bağlantılıdır; iklim değişikliğinin herhangi bir etkisi birden fazla insan hakkının ihlal edilmesine sebep olabilmektedir. Devletlerin vatandaşlarının insan haklarını korumak için hem pozitif hem de negatif yükümlülükleri bulunmaktadır. Devletlerin pozitif yükümlülüğü insan haklarının korunması için belli önlemlerin alınmasını ifade ederken negatif yükümlülükleri de insan haklarını ihlal etmemek için herhangi bir eylemde bulunmamaları ifade eder. İklim değişikliğine Sanayi Devriminden sonra devletlerin ya da özel kişilerin eylemlerinin neden olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple devletin sera gazı emisyonu üretmesi ya da özel kişilerin ürettiği sera gazı emisyon oranlarını denetlememesi nedeniyle sorumluluğu bulunmaktadır.

Devletlerin yanı sıra özel kişilerin de insan haklarının korunması konusunda yükümlülükleri bulunur. Birleşmiş Milletler İş Hayatı ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri (*UN Guiding Principles on Business and Human Rights*) ve Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkelerinde devlet dışı aktörlerin insan haklarının korunması hususunda sorumlulukları düzenlenmiştir. Rehber İlkelerine göre ticari teşebbüsler, insan haklarına saygılı davranmalı, temel insan haklarını ihlal etmemek için gerekli özeni göstermeli ve insan haklarını ihlal edecek eylemlerden kaçınmalıdır.¹²¹ Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo

¹¹⁹ UN General Assembly, Resolution 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 13.09.2007.

¹²⁰ Jessica WENTZ ve Micheal BURGER, s. 8.

¹²¹ UNHR, Guiding Principles on Business and Human Rights, Implementing the United Nations, “Protect, Respect and Remedy” Framework, UN, New York Geneva, 2011.

İlkeleri'ne göre de devletler ve özel teşebbüsler, iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerinden kaçınmak için her türlü önlemi almalıdır.¹²²

İklim değişikliği nedeniyle ihlal edilen insan haklarının korunması için uluslararası hukukun diğer araçlarına da başvurulabilir. Uluslararası Hukuk Komisyonu (*International Law Commission - ILC*), insan hakları hukukunun UNFCCC ve Kyoto Protokolünde düzenlenen hak ve yükümlülüklerin yorumlanması için rehber olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Uluslararası Adalet Divanı (UAD) Statüsünün 38. maddesine göre; uluslararası hukukun asli kaynakları, uluslararası antlaşmalar, uluslararası örf adet hukuku kuralları ve hukukun genel ilkeleridir. Yargı ve Hakem kararları ile doktrin ise uluslararası hukukun yardımcı kaynaklarıdır.

Uluslararası insan hakları antlaşmalarının tamamında iklim değişikliği nedeniyle ihlale uğrama tehlikesi olan insan hakları düzenlendiğinden bu antlaşmaların tamamı, hakları ihlal edilen bireyler tarafından araç olarak kullanılabilir. Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi, Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Antlaşması (*The Convention on the Elimination of All Forms Discrimination against Women - CEDAW*) ve Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme gibi özel grupları koruyan antlaşmalar da insan haklarının korunması için başvurulabilir. Uluslararası antlaşmaların yanı sıra bölgesel düzeyde insan haklarını koruyan insan hakları antlaşmaları da o bölge halkı tarafından araç olarak kullanılabilir. Nitekim bazı bölgesel düzeydeki uluslararası antlaşmalar, uluslararası antlaşmalardan daha ileri ve geniş bir koruma sağlama niteliğine sahip olabilmektedir. Bölgesel nitelikte olan San Salvador Protokolü¹²³ ve AB Temel Haklar Şartında¹²⁴ sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı düzenlenmiştir. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, yaşam hakkı ve sağlık hakkı gibi insan hakları ile sıkı ilişki içindedir. Ulusal İnsan Hakları Üzerine Asya Pasifik Forum'da (*ACJ of Asia – Pacific Forum on National Human Rights*) çevrenin korunmasının yaşam hakkı ve sağlık hakkı kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.¹²⁵

Bölgesel uluslararası insan hakları antlaşmalarından biri de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir (AİHS). AİHS'nin uygulanmasını denetleyen mekanizma olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine (AİHM) çevre kirlilikleri sebebiyle Sözleşmenin ihlali gerekçesi ile başvurulduğu

¹²² Ekoloji Kolektifi, Oslo Principles on Global Climate Change Obligations, Türkçesi için bkz. Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları, Haz. Gamze OVACIK, Ekoloji Kolektifi Derneği, Ankara, 2017.

¹²³ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador", 17.11.1988, m. 11.

¹²⁴ Charter Of Fundamental Rights of The European Union (2000/C 364/01), m. 37.

¹²⁵ Human Rights and the Environment Final Report and Recommendations, The 12th Annual Meeting of the Asia Pacific Forum of National Human Rights Institutions Sydney, Australia, 24-27 September 2007, s. 12.

ve bu hususta olumlu kararlar alındığı görülmektedir. Örneğin *Öneryıldız v Türkiye* davasına konu olayda metan gazı patlaması sonucunda 39 kişi hayatını kaybetmiştir. AİHM, yaşanan olayda İstanbul Büyükşehir Belediyesinin ihmali olduğunu ve Sözleşmenin yaşam hakkını düzenleyen 2. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Ayrıca bu kararda AİHM devletlerin insan haklarını sadece koruma değil saygı gösterme yükümlülüğü olduğunu da belirtmiştir.¹²⁶ *Lopez Ostra v İspanya* davasında başvurucular gaz salımı, yüksek ses ve kötü kokunun özel hayatlarını etkilediği iddiasıyla Mahkemeye başvurmuş; Mahkeme, çevresel kirliliğin insanların özel hayatını ve sağlığını etkilediğini belirterek AİHS'nin 8. maddesinin ihlal edildiğini belirtmiştir.¹²⁷ *Budayeva v Rusya* davasında ise çamur kayması sonucu insanların yaşam alanları zarar görmüştür. Bu riskin hükümet tarafından biliniyor olmasına rağmen önlem alınmaması nedeniyle Sözleşmenin 2. maddesinin ihlal edildiğine karar verilmiştir. Mahkeme bu kararda devletlerin yaşam hakkının sağlanması konusundaki yükümlülüklerinin sadece pozitif yükümlülükler ile sınırlı olmadığını, hak ihlal edildikten sonra bu hususun araştırılması ve sorumluların yargılanmasının da devletin yükümlülüğü olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Afrika Komisyonuna yapılan *Ogoniland v Nijerya* davasında da Shell Şirketi tarafından Ogoniland bölgesindeki petrolün insan sağlığı ve çevresel riskler dikkate alınmadan kullanılması, besin üretimi ve yerleşim yerini olumsuz etkilemiştir. Bu sebeple Komisyon, Afrika İnsan ve Hakları Sözleşmesinin 2, 4, 14, 16, 18 (1), 21 ve 24. maddelerinin ihlal edildiğine karar vermiştir.¹²⁹

Diğer bir uluslararası hukuk aracı ise uluslararası örf adet hukuku kurallarıdır. Neredeyse tüm uluslararası antlaşmaların atıf yaptığı ve temel metin olarak gördüğü İHEB her ne kadar Beyanname olarak nitelendirilse de İHEB'de düzenlenen haklar uluslararası örf adet hukuku kuralı kabul edilmektedir.¹³⁰

Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin (VAHS) 53. maddesinde *jus cogens* kurallar düzenlenmiştir. *Jus cogens* kuralların belirleyici özellikleri, devletlerden oluşan uluslararası toplumun bütününe benimsenmiş olması ve *jus cogens* nitelikte kabul edilen bir kurala aykırı hiçbir kural konulmamasıdır.¹³¹ *Jus cogens* kurallar ile örf adet hukuku kurallarının unsurları

¹²⁶ AİHM, *Öneryıldız - Türkiye Davası* (Başvuru No: 48939/99) Karar Strazburg 30 Kasım 2004, prg. 110- 117.

¹²⁷ European Court Of Human Rights Court (Chamber) Case of López Ostra v. Spain (Application No: 16798/90), Judgment Strasbourg 09 December 1994, prg. 44-58.

¹²⁸ European Court Of Human Rights First Section Case of Budayeva and Others v. Russia (Applications Nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02) Judgment Strasbourg 20 March 2008., prg. 145-169.

¹²⁹ African Commission on Human & Peoples' Rights, 155/96 The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights / Nigeria, s. 15.

¹³⁰ Emre ÖKTEM, *Uluslararası Teamül Hukuku*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 182.

¹³¹ Hüseyin PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri 1*. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara, 2014, s. 174.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 80-81.; Melda SUR, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 52-53.

temel olarak aynı olmakla birlikte, örf adet hukuku kurallarına sürekli olarak itiraz eden devleti, itiraz ettiği örf adet hukuku kuralı bağlamazken; jus cogens kurallar herkesi bağlar, itiraz etmek kuraldan muafiyet sağlamaz. *Jus cogens* kuralların neler olduğu tek tek sayılmamış olmakla birlikte kuvvet kullanma yasağı, deniz haydutluğu, soykırım yasağı ve köle ticareti yasağı kabul edilen jus cogens kurallardır.¹³² *Erga omnes* kurallar ise herhangi bir uluslararası antlaşmada tanımlanmamış olmasına rağmen uluslararası toplumun tamamının uyması gereken yükümlülüklerdir.¹³³ Jus cogens kurallar *erga omnes* nitelikteyken, erga omnes etki doğuran her kural jus cogens değildir.¹³⁴ Crawford, insan hakları kurallarının aynı zamanda erga omnes etki doğurduğunu belirtmektedir.¹³⁵ İklim sistemine ilişkin kuralların insanlığın ortak yararına olması sebebiyle, iklim sistemini korumayı jus cogens olarak nitelendirme eğilimi vardır.¹³⁶ Biermann ise evrensel ortak varlıklarla ilgili her kuralın jus cogens nitelikte olmadığını, çevre hukukundaki kuralların uluslararası toplumun tamamını ilgilendirmesine rağmen bunların hepsinin jus cogens kurallar olarak nitelendirilmesinin genel kurallar ile emredici kurallar arasındaki ayrımı bulandıracaklarını belirtmektedir.¹³⁷ Bu sebeple iklim sistemini korumaya yönelik kurallar, uluslararası toplumun tamamını ilgilendirdiğinden ve bu kurallara aykırı davranılması halinde temel insan haklarının ihlal edildiği görüldüğünden; bu kurallar jus cogens kurallar olma potansiyeli taşımakta, ancak bu konuda bir görüş birliği bulunmamaktadır.

1.2.3. *Self Determinasyon Hakkı ve İklim Değişikliği*

İklim değişikliğinin olası sonuçlarından biri küçük ada devletlerinin deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda yerleşim alanlarını kaybetmesidir.¹³⁸ Bu sebeple, küçük ada devletlerinin karşı karşıya kaldığı ve uluslararası hukuk bakımından cevaplandırılması gereken sorunları bulunmaktadır. Bunlardan ilki fiziksel olarak yerleşim alanının kaybedilmesi sonucu devletin ortadan kalkma tehlikesidir. İkincisi ise bu ada devletlerinde yaşayan halkın hangi uluslararası hukuk aracına

¹³² Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 174.; Sayılan jus cogens kurallar dışında yaşam hakkı ve işkence yasağı gibi temel insan haklarına ilişkin kuralların da jus cogens kural kabul etme eğilimi vardır, Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 80.; Ayrıca bkz: Melda SUR, s. 52-53.; Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk I, s. 60.

¹³³ Stefan KADELBACH, Jus Cogens, Obligations Erga Omnes and other Rules – The Identification of Fundamental Norms, (Ed.) Christian TOMUSCHAT ve Jean-Marc THOUVENIN, The Fundamental Rules of The International Legal Order Jus Cogens And Obligations Erga Omnes, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2006, s. 35.

¹³⁴ Karl ZEMANEK, New Trends in the Enforcement of Erga Omnes Obligations, Max Planck UNYB, Vol: 4, 2000, s. 6.

¹³⁵ Aktaran Christian J. TAMS, Enforcing Obligations Erga Omnes in International Law, CUP, Cambridge, 2005, s. 121.

¹³⁶ Siobhan MCINERNEY-LANKFORD ve Diğerleri, s. 23.; Benzer görüş için bkz. Şule ANLAR GÜNEŞ, “Uluslararası Toplumun Ortak Degerleri Sorunu, Çevrenin Korunması ve Jus Cogens Doktrini”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 59, Sayı: 4, 2004, s. 144.

¹³⁷ Frank BIERMANN, “‘Common Concern of Humankind’: The Emergence of a New Concept of International Environmental Law”, Archiv des Völkerrechts, 34. Bd., No: 4, December, 1996, s. 452.

¹³⁸ IPCC Report, 2014, Chapter 29.

dayanarak hak iddia edeceğidir. Bu noktada bazı yazarlara göre, küçük ada devletlerinin halklarının *self determinasyon hakkının* değerlendirilmesi gerekmektedir.¹³⁹ Küçük ada devletleri sular altında kalınca, bu devletlere ait deniz alanları ve doğal kaynakları üzerinde hak sahibi olup olmayacakları belirsizdir.

Uluslararası deniz hukuku kuralları Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) ile belirlenmiştir. Bu Sözleşmede devletlerin karasuları, iç suları, münhasır ekonomik bölgesi, kıta sahanlığı ve açık denizler üzerindeki hak ve yetkiler düzenlenmiştir. Sözleşmenin Beşinci Bölümünde *münhasır ekonomik bölge* düzenlenmiştir. Buna göre kıyı devletinin, karasularının ölçüldüğü esas hattın itibaren 200 deniz mili ötesini geçmeyecek şekilde münhasır ekonomik bölgesi bulunmaktadır.¹⁴⁰ BMDHS'ye taraf olmaya gerek olmaksızın tüm kıyı devletleri ilan yoluyla münhasır ekonomik bölgeye sahip olabilir.¹⁴¹ Kıyı devletinin münhasır ekonomik bölgedeki deniz yatağının üzerindeki suların üzerinde, deniz yatağında ve toprak altındaki canlı ve cansız doğal kaynaklar üzerinde egemen hakları bulunmaktadır.¹⁴² Kıta sahanlığı;

*“kıyı devletlerinin karasularının ölçülmeye başlandığı esas hattın itibaren 200 deniz mili kadar uzanan sualtı alanlarının deniz yatağını ve toprak altını” ifade eder.*¹⁴³

200 metre derinlikten sonra da bu bölge işletilebiliyorsa işletilebilme hakkı verir.¹⁴⁴ Ancak kıta sahanlığı 350 deniz milini ya da 2500 metre eşderinlik çizgisinden itibaren 100 metreyi aşmayacaktır.¹⁴⁵ Kıyı devletinin kıta sahanlığı üzerinde de egemen hakları ile araştırma yapma ve kaynaklarını işletme hakkı bulunmaktadır.¹⁴⁶

Küçük ada devletlerinin sular altında kalması sonucunda, bu devletlerin halklarının münhasır ekonomik bölgede ve kıta sahanlığında bulunan doğal kaynaklar üzerindeki egemen haklarının ortadan kalkma olasılığı bulunmaktadır. Nitekim BMDHS'ye göre;

*“insanın barınmasına imkân vermeyen veya kendine ait ekonomik hayatı olmayan kayalıkların hiçbir münhasır ekonomik bölgesi veya kıta sahanlığı yoktur.”*¹⁴⁷

¹³⁹ Cameron MOORE, “Waterworld: Climate Change, Statehood and the Right to Self Determination”, (Ed.) Ottavio QUIRICO and Mouloud BHOUMGAR, Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perspective, Routledge, 2015.

¹⁴⁰ BMDHS, m. 57.; Münhasır ekonomik bölge kavramının tarihsel gelişimi için ayrıntılı olarak bkz: Enver BOZKURT, “Uluslararası Hukuk Bakımından Münhasır Ekonomik Bölge Kavramının Ortaya Çıkışı”, UHP, Cilt: 2, No: 5, 2006, s. 50-74.

¹⁴¹ Hüseyin PAZARCI, 2. Kitap, s. 386.; Aydoğan ÖZMAN, Deniz Hukuku I, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s. 87.

¹⁴² BMDHS, m. 56.

¹⁴³ BMDHS, m. 76.

¹⁴⁴ Hüseyin PAZARCI, 2. Kitap, s. 367.

¹⁴⁵ BMDHS, m. 76/4.

¹⁴⁶ BMDHS, m. 77.

¹⁴⁷ BMDHS, m. 121.

Uluslararası deniz hukukuna göre, küçük ada devletlerinin yerleşim alanları sular altında kalınca onlara ait olan deniz alanları, açık deniz içinde kalacak ve uluslararası deniz hukuku kuralları gereğince bir değerlendirmeye tabi olacaktır. Açık deniz hiçbir devletin ülkesine girmeyen deniz alanıdır. Bu alan, tüm devletlerin yararlandırılmasına açıktır.¹⁴⁸ Tüm devletlerin açık denizde avlanma, ulaştırma, deniz altı ve kablo döşeme, açık denizler üzerinde uçuş, açık denizlere suni ada ve diğer tesisleri kurma hakkı vardır. Sayılan haklardan yararlanmak için devletlerin açık denize kıyılarının olması şart değildir.¹⁴⁹ BMDHS'ye göre, hiçbir devletin açık denizde egemenlik iddia etme hakkı yoktur.¹⁵⁰ Açık denizlerdeki canlı kaynaklar devletlerin işbirliği ile tüm devletler tarafından kullanılabilir.¹⁵¹

Kıyı devletlerinin *self determinasyon hakkını* kullanarak daha önce bu devletlere ait olan deniz yetki alanlarında egemen haklarının devam edebileceği iddia edilse de; *self determinasyon hakkının* tanımı, hakkın öznesi ve kullanım şekli konusunda uluslararası alanda bir uzlaşma bulunmamaktadır.

Self determinasyon hakkının farklı türleri bulunmaktadır. Bunlar; dışsal self determinasyon (*external self determination*), içsel self determinasyon (*internal self determinasyon*) ve ekonomik self determinasyondur. *Dışsal self determinasyon hakkı* sömürge altındaki devletlerin ya da yabancı egemenliği altındaki devletlerin ayrılma hakkını ifade ederken; *içsel self determinasyon hakkı*, demokratik hakkını kullanma, egemen devlette yaşayan halkın kendi yönetim biçimini seçme ya da yerli halka kendi toprakları üzerinde egemenlik hakkı¹⁵² verir. Ekonomik self determinasyon hakkı ise devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenlik ve kullanma haklarını ifade etmektedir.¹⁵³

Self determinasyon hakkı ilk kez 1900'lü yılların başında Lenin tarafından kullanılmıştır. Lenin'e göre self determinasyon, ayrılma hakkıdır ve bu hak, halkların burjuvaziye karşı mücadele etmesi için bir araçtır.¹⁵⁴ Bu dönemde Sovyet Devriminin ideolojisine karşı olarak, self determinasyonla ilgili ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından *Wilson İlkeleri* yayınlanmıştır. Wilson

¹⁴⁸ Hüseyin PAZARCI, 2. Kitap, s. 390.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 146-147.

¹⁴⁹ Sevin TOLUNER, Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği), Beta Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 278.

¹⁵⁰ BMDHS, m. 89.

¹⁵¹ BMDHS, m. 117-118.

¹⁵² UN General Assembly, 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples Decision on the Rights of Indigenous People, 13.09.2007.

¹⁵³ Yaşar EHTİBARLI, Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 211.

¹⁵⁴ Vladimir İlyich LENİN, Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı, Sol Yayınları, Ankara, 2007, s. 7-11.

tarafından, *self determinasyon* terimi "yönetilenlerin rızası" olarak benimsenmiştir.¹⁵⁵ Wilson İlkelerindeki *self determinasyon* uluslararası hukukta düzenlenen *self determinasyon* hakkına kaynaklık etse de BM Sistemi içinde düzenlenişi tamamen farklıdır.

BM Antlaşmasının 55. maddesinde bu kavram, hak olarak değil ilke olarak açıkça düzenlenmiştir.¹⁵⁶ BM Genel Kurulunun 1960 tarihli 1514 (XV) sayılı *Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri Kararı* ile *self determinasyon* hak olarak kabul edilmiştir. Ancak bahsi geçen karar sadece sömürge altındaki devletlere bu hakkı kullanma yetkisi vermektedir. *Self determinasyon* hakkı 1966 tarihli İkiz Sözleşmelerin metnine de dâhil edilerek ortak 1. maddede düzenlenmiştir. Buna göre;

“Bütün halklar kendi kaderlerini tayin hakkına sahiptir. Bu hak vasıtasıyla halklar kendi siyasal statülerini serbestçe tayin edebilir ve ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini serbestçe sürdürebilirler.”¹⁵⁷

İkiz Sözleşmeler ile *self determinasyon* hakkı sömürge halklarından tüm halklara doğru genişletilmiş ve hak ile kişisel ve siyasal haklar arasında bağlantı kurulmuştur.¹⁵⁸ 1970 tarihli BM Genel Kurulu 2625 sayılı *Dostça İlişkiler Beyannamesinde* ise *self determinasyon* hakkı, uluslararası hukukun temel ilkelerinden biri kabul edilmiş ve Beyannamenin oybirliği ile kabul edilmesi Beyannameye *opinio juris* niteliği kazandırdığı iddia edilmektedir.¹⁵⁹ *Opinio juris* bir kuralın hukuki olduğu konusunda inanç anlamına gelmektedir.¹⁶⁰ Bir kuralın örf adet hukuku kuralı haline gelmesi için *opinio juris* özelliğinin yanında maddi ögenin – aynı durumlarda, aynı davranış ve tutumların tekrarlanması – de bulunması gerekir.¹⁶¹ BM Genel Kurul Kararlarının örf adet hukuku kuralı oluşturma yeteneği tartışmalıdır. Her şeyden önce Genel Kurul kararları tavsiye niteliğindedir ve hukuki olarak bağlayıcılıkları bulunmamaktadır. Genel Kurul kararlarının oybirliği ile alınması durumunda ani örf adet hukuku kuralı oluşturabileceği ve bu yönde bir *opinio juris* oluşabileceği belirtilmektedir. Ancak, Genel Kurul kararlarında oylama yetkisine sahip devlet temsilcilerinin, VAHS'nin 7/2. maddesine göre antlaşma metnini

¹⁵⁵ Michla POMARENCE, “The United States and Self-Determination: Perspectives On The Wilsonian Conception”, AJIL, No: 70, 1976, s. 3.

¹⁵⁶ BM Antlaşması, m. 55, “Uluslararası halkların hak eşitliği ve kendi yazgularını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça Birleşmiş Milletler Antlaşması ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını yaratmak üzere Birleşmiş Milletler,

a. Yaşam düzeylerinin yükseltilmesini, tam istihdamı, ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleme ve gelişme koşullarını,
b. Ekonomik, sosyal alanlarla sağlık alanındaki uluslararası sorunların ve bunlara bağlı başka sorunların çözümünü, kültür ve eğitim alanlarında uluslararası işbirliğini ve
c. Irk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini, kolaylaştıracaktır.”

¹⁵⁷ BM 1966 İkiz Sözleşmeler ortak 1. madde.

¹⁵⁸ Yaşar EHTİBARLI, s. 109.

¹⁵⁹ Yaşar EHTİBARLI, s. 105.

¹⁶⁰ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 225.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 89.

¹⁶¹ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 223.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 88-89.

benimseme yetkilerinin olduğu farz edilse de bu kişilerin her halükarda antlaşmaya bağlanma yetkilerinin basit bir oy işlemiyle bulunduğu kabul edilmediğinden, Genel Kurul kararlarının siyasi baskı altında alınabilme ihtimali, bağlayıcı olmadığı bilinen bir kararla ilgili devletlerin oylamaya katılmış olmaları sebebiyle bu kararların tek başına örf adet hukuku kuralı oluşturduğu kabul edilemez; bu kararlar ancak örf adet hukuku kurallarının ispatı niteliğinde olabilir ya da yeni bir örf adet hukuku kuralının oluşmasına katkıda bulunabilirler.¹⁶²

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından kabul edilen 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi ile halkların *self determinasyon hakkı* olduğu, tüm halkların iç ve dış statülerini belirleme ve siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini diledikleri gibi sürdürme hakkı olduğu belirtilmiştir.¹⁶³ Afrika İnsan ve Hakları Sözleşmesinin 20. maddesine göre bütün halkların vazgeçilemez ve devredilemez *self determinasyon hakkı* vardır ve bütün halklar kendi istedikleri siyasal statüleri belirleme ve özgürce belirledikleri siyasal statüye uygun ekonomik ve sosyal gelişmelerini gerçekleştirme hakkına sahiptir.¹⁶⁴ Sözleşmenin 21. maddesinde *ekonomik self determinasyon hakkı* düzenlenmiş olup halkların doğal kaynaklar üzerinde egemenlik ve özgürce yararlanma hakkı olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak Helsinki Nihai Senedi ve Afrika İnsan ve Hakları Sözleşmesi ile *self determinasyon* hakkına içsel bir boyut kazandırılmıştır. Afrika İnsan ve Hakları Sözleşmesinde ayrıca hakkın ekonomik boyutu üzerinde durulmuştur.

Ekonomik self determinasyon hakkı ise 20. yy'da egemenlik ve *self determinasyon* ilkelerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu hak, doğal kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik ilkesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁵ Özellikle II. Dünya Savaşından sonra sürekli egemenlik ilkesinin tartışılması ve egemenlik hakkının ekonomik boyutunun gündeme gelmesi doğal kaynakların tükenmeye başlamasına dayanmaktadır. Doğal kaynaklar üzerindeki sürekli egemenlik hakkının gelişimine BM Genel Kurul Kararlarının katkısı çok fazla olmuştur. 1952 tarihli 523 sayılı BM Genel Kurulu Kararı ile ilk kez az gelişmiş devletlerin kendi doğal kaynaklarını özgürce kullanma konusunda egemenlik hakları olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁶ 1952 tarihli 626 Sayılı BM Genel Kurul Kararı ile de üye devletlerin doğal kaynakları üzerinde egemenlik haklarını kullanmayı engelleyecek doğrudan ya da dolaylı eylemlerden kaçınılması vurgulanmıştır.¹⁶⁷ 1954 tarihli Halkların ve Milletlerin Self Determinasyon Hakkına Uluslararası

¹⁶² Bu husustaki ayrıntılı bilgi için bkz. Emre ÖKTEM, s. 160-180.

¹⁶³ Helsinki Nihai Senedi, m. 8., Aslan GÜNDÜZ, Milletlerarası Hukuk, (Ed.) Reşat Volkan Günel, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 708.

¹⁶⁴ Afrika İnsan ve Hakları Şartı, 1981, m. 20.

¹⁶⁵ Yaşar EHTİBARLI, s. 211.

¹⁶⁶ UN General Assembly, Sixth Session, UN General assembly 523 (VI) Integrated Economic Development and Commercial Agreements, 12.01.1952.

¹⁶⁷ UN General Assembly, Seventh Session, Right to Exploit Freely Natural Wealth and Resources, 21.12.1952.

Saygıya İlişkin Tavsiyeler başlıklı 837 Sayılı Kararda da az gelişmiş devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenlik haklarına saygı duyulması ve bunun sağlanması için uluslararası işbirliğinin tesis edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁸ BM Genel Kurulu tarafından 1954 yılında Doğal Kaynaklar Üzerinde Sürekli Egemenlik Komisyonu kurulmuş ve bu Komisyon tarafından *1803 Sayılı Karar ile Doğal Kaynaklar Üzerinde Sürekli Egemenlik Beyannamesi* kabul edilmiştir.¹⁶⁹ Bu Karar, doğal kaynaklar üzerindeki sürekli egemenlik hakkının uluslararası hukuk ilkesine dönüşmesi bakımından önemli kabul edilmektedir.¹⁷⁰

Devletlerin ekonomik self determinasyon hakkı sömürge devletlerinin bağımsızlığa kavuşması ile birlikte geliştiğinden bu hakkın merkezinde devletlerin hakları yer almaktadır. Devletlerin ekonomik self determinasyondan kaynaklanan hak ve görevleri bulunmaktadır. Bu haklar;

“doğal zenginlik ve kaynaklar üzerinde serbest tasarruf hakkı,¹⁷¹ doğal kaynakların serbestçe araştırılması ve kullanılması,¹⁷² yabancı işgali ya da kullanımında olan kaynakların kullanımını geri alma ve varsa zarar için tazminat talep etme hakkı,¹⁷³ doğal kaynaklarını ulusal kalkınma için kullanma hakkı,¹⁷⁴ doğal kaynakları ulusal çevre politikalarına uygun kullanma hakkı,¹⁷⁵ sınırötesi doğal kaynaklardan adil pay alma hakkı,¹⁷⁶ yabancı yatırımlara ilişkin düzenleme yapma hakkı ve yabancı yatırımları kamulaştırma ve millileştirme hakkı¹⁷⁷ ile uyumsuzlukların ulusal hukuk çerçevesinde çözülmesi hakkıdır.¹⁷⁸”

Devletlerin ekonomik self determinasyon hakkından ileri gelen görevleri de bulunmaktadır. Bunlar;

“sürekli egemenlik ilkesinin halkın refahı ve ulusal kalkınma için kullanılması,¹⁷⁹ uluslararası kalkınma için işbirliği,¹⁸⁰ doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı,¹⁸¹ yabancı yatırımlara adil muamele¹⁸² ve uluslararası hukuka saygıdır.¹⁸³”

¹⁶⁸ UN General Assembly, 837 (IX), Recommendations Concerning International Respect For The Right of Peoples and Nations to Self-Determination, 14.12.1954.

¹⁶⁹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1962 Tarihli ve 1803 Sayılı Doğal Kaynaklar Üzerinde Daimi Egemenlik Kararı.

¹⁷⁰ Yaşar EHTİBARLI, s. 225.

¹⁷¹ BM İkiz Sözleşmeler ortak m. 1/2.; Afrika İnsan ve Hakları Şartı, m. 21.; 1992 Bioçeşitlilik Sözleşmesi, m. 15.; 1994 Enerji Şartı, m. 18.

¹⁷² BM Genel Kurulunun 626 Sayılı 21.12.1952 Tarihli Kararı; 1803 Sayılı 14.12.1962 Tarihli Kararı; 2158 Sayılı ve 06.12.1966 Tarihli Kararı ve 3171 Sayılı 17.12.1971 Tarihli Kararında bu hakka vurgu yapılmıştır. (27.10.2017).

¹⁷³ BM Genel Kurulu 3295 sayılı, 13 Aralık 1974 tarihli Kararı; BM Genel Kurulunun 3175 sayılı, 17 Aralık 1973 tarihli Kararı; Yeni Ekonomik Düzen Kurulmasına Dair Beyanname, m. 4/f.; Devletlerin Ekonomik Hakları ve Görevleri Şartı, m. 16/1.

¹⁷⁴ BM Genel Kurulunun 626 ve 1803 Sayılı Kararları.

¹⁷⁵ 1972 Stockholm Bildirgesi, m. 21.; 1992 Rio Bildirgesi, m. 2.

¹⁷⁶ Devletlerin Ekonomik Hakları ve Görevleri Şartı, m. 3.

¹⁷⁷ BM Genel Kurulunun 626, 1803 ve 3281 Sayılı ve 12.12. 1974 Tarihli Kararı.

¹⁷⁸ BM Genel Kurulunun 1803 ve 3281 Sayılı Kararları.; Yaşar EHTİBARLI, s. 244- 261.

¹⁷⁹ BM Genel Kurulunun 523, 626 ve 1803 tarihli Kararları.

¹⁸⁰ BM Genel Kurulunun 523, 837, 1314 Sayılı 12.12.1958 Tarihli Kararı.

¹⁸¹ Stockholm Bildirgesi, m. 21.; BM Genel Kurulunun 1831 Sayılı Kararı.

¹⁸² BM Genel Kurulunun 837 ve 1314 Sayılı Kararları.

¹⁸³ Yaşar EHTİBARLI, s. 265-274.

Bazı yazarlar, iklim değişikliğinin sonucu olarak sular altında kalma olasılığı olan devletlerin halklarının, kendilerine ait deniz yetki alanlarındaki doğal kaynaklar üzerinde egemenlik haklarını, *self determinasyon* hakkını araç olarak kullanarak iddia edebileceklerini belirtmektedir.¹⁸⁴ *Self determinasyon hakkı* yukarıda da belirtildiği üzere uluslararası hukukun en çetrefilli alanlarından biridir ve hakkın öznesi ve nasıl kullanılacağı hususu belirsizdir. Bu haliyle bile belirsizlik içeren *self determinasyon hakkının* ülkesi olmayan devlet ya da halk tarafından nasıl kullanılacağına ilişkin mevcut uluslararası hukuk düzenlemeleri içerisinde yanıt bulmak oldukça zor görünmektedir. Bu sebeple değişen koşullar, iklim değişikliğinin uluslararası hukuk bakımından sonuçları da dikkate alınarak, ülkesi olmayan devletin *self determinasyon hakkını* kullanabilmesi için ya *self determinasyon hakkı* ve deniz hukuku kurallarının yeniden düzenlenmesi ya da değişen koşullarla birlikte VAHS'nin 31. maddesi dikkate alınarak yorumlanması gerekir.

1.2.4. İklim Değişikliği ve Uluslararası Barış ve Güvenlik Tehdidi

İklim değişikliğinin yaşam hakkını, sağlık hakkını, gıda güvenliğini, su kaynaklarını tehdit ettiğini ve insan hakları ihlallerine ve milyonlarca insanın yerinden edilmesine sebep olacağı yukarıdaki başlıklarda belirtilmiştir. İklim değişikliğinin bir diğer sonucu ise uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmesidir. İklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenlik üzerindeki etkisi birçok yazar tarafından kabul edilmekte ve uluslararası hukukunun güncel bir konusu olarak görülmektedir.¹⁸⁵ Scoot'a göre iklim değişikliği basitçe iki nedenle uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmektedir. Her şeyden önce değişikliğin kendisi büyük çevre felaketlerine sebep olmakta, insan hakkı ihlallerine yol açmaktadır. İkinci ise iklim değişikliğinin sonucu olarak temiz su kaynaklarının azalması, gıda güvenliğinin tehdit altında olması, kıtlık, kuraklık uluslararası çatışmalar için bir neden olarak görülmektedir.¹⁸⁶

Güvenlik Konseyi, 1992 tarihli açıklamasında devletler arasında askeri bir çatışmanın olmaması, uluslararası barış ve güvenliği garantilemediğini, sosyal, ekonomik, insani ve ekolojik durumların barış ve güvenliği tehdit ettiğini belirtmiştir.¹⁸⁷ 2004 yılında da dönemin BM Genel Sekreteri Kofi

¹⁸⁴ Cameron MOORE, s. 108.; Rosemary RAYFUSE ve Emily CRAWFORD, "Climate Change, Sovereignty and Statehood", Sydney Law School, Legal Studies Research Paper No: 11/59, September 2011.

¹⁸⁵ Rosemary RAYFUSE ve Shirley V. SCOTT, "Mapping the Impact of Climate Change in International Law" (Ed. Rosemary RAYFUSE ve Shirley V. SCOTT), International Law in the Era of Climate Change, Edward Elgar Publishing, Cheltenham/ Northampton, 2012, s. 3.; Homer DIXON, "Terror in the Weather Forecast", 24 April 2007, The New York Times, (26.07.2017).

¹⁸⁶ Shirley V. SCOOT, "Climate Change and Peak Oil as Treats to International Peace and Security", MJIL, Vol: 9, 2008, s. 10.

¹⁸⁷ UNSC Press Statement, 1992/23500, 31 Jan 1992, s. 3.

Annan tarafından uluslararası barış ve güvenliğe yeni tehditler olabileceği açıklaması yapılmıştır.¹⁸⁸ 2011 yılında ise dönemin Genel Sekreteri Ban Ki Moon iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenlik için tehdit olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁹

Ayrıca Birleşmiş Milletler Çevre Programı (*United Nations Environment Programme - UNEP*) tarafından 2007 yılında hazırlanan Raporda iklim değişikliğinin şimdiden uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği belirtilmektedir.¹⁹⁰ 2009 yılında hazırlanan Raporda da Darfur'daki çatışmanın ekolojik bozulmalara dayandığı belirtilmiştir. Buna göre doğal kaynaklar ve temiz suyun azalması ve bunların doğru yönetilememesi çatışma nedenleri arasındadır.¹⁹¹ Suriye çatışmasında ise çatışma nedenleri arasında iklim değişikliği gösterilmemekle birlikte Kelley'e göre 2007-2010 yılları arasında bölgede kuraklığın artması çatışmaların artmasına neden olmuştur.¹⁹² Dolayısıyla silahlı çatışmaların çıkmasında bir neden olarak iklim değişikliği gösterilmese de çatışma esnasında iklim değişikliğine bağlı durumlar çatışmaların artmasına veya uzamasına neden olabilmektedir.

2006 yılında Birleşik Krallık tarafından iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği dile getirilmiş; bunun devamında Birleşik Krallık'ın liderliğinde 2007'de tartışma daveti yapılmış, buna 55 devlet delegesi katılmıştır.¹⁹³ Bu tartışmada Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya'ya göre, BM Güvenlik Konseyinin bu hususta aktif rol oynaması gerekir. Birleşik Krallık, Güvenlik Konseyinin iklim değişikliği konusunda çalışmasının, uluslararası toplumda bu konuya ilişkin farkındalık yaratacağını; Fransa ve Almanya ise önleyici diplomasi¹⁹⁴ yoluyla Güvenlik Konseyinin bu konuda önlem alabileceğini savunmuştur. Küçük ada devletleri ise iklim değişikliğinin şimdiden barış ve güvenliği tehdit ettiğini, bu hususta Güvenlik Konseyinin zaman kaybetmeden rol alması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁵

¹⁸⁸ UN General Assembly, UN Doc A/59/565, 2 December 2004, s. 6.

¹⁸⁹ UN News Centre, Warning of Climate Change's Threat To Global Security, Ban Urges Concerted Action, 20.07.2011, (23.07.2017).

¹⁹⁰ UNEP, Sudan Post Conflict Environmental Assessment, RO-Kundig Geneva, Switzerland, 2007, s.9, 60, 79. ; Onita DAS, Climate Change and Armed Conflict: Challenges and Opportunities for Maintaining International Peace and Security Through Climate Justice, (Ed.) R. S. ABATE, Climate Justice: Case Studies in Global and Regional Governance Challenges, Environmental Law Institute, Washington, 2016, s. 416-418.; Bu yönde dönemin BM Genel Sekreteri Ban Ki Moon'un da açıklaması bulunmaktadır, A Climate Culprit in Darfur, 16 June 2007, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/06/15/AR2007061501857.html> (26.08.2017):

¹⁹¹ UNEP, From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment, 2009 s. 34.

¹⁹² Colin P. KELLEY ve Diğerleri, "Climate change in the Fertile Crescent and Implications of the Recent Syrian Drought", PNAS, Vol: 112, No: 41, 2015, s. 3241.

¹⁹³ UN Doc S/PV. 5663, New York, 17 April 2007.

¹⁹⁴ Önleyici diplomasi taraflar arasındaki mevcut uyumsuzluğun çatışma boyutuna geçmeden önlenmesi için adım atılması şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. Björn HETTNE, "Teori ve Pratikte Güvenliğin Bölgeselleşmesi", Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 18, 2008, s. 98.

¹⁹⁵ UN Doc S/PV. 5663, s. 16-17.

Rusya, Çin ve G-77 devletleri ise bu görüşe karşı çıkmışlardır. Karşı çıkan devletler, iklim değişikliği hususunda Güvenlik Konseyinin aktif rol oynamasının UNFCCC ve BM Ekonomik ve Sosyal Konseyden Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyden (*United Nations Economic and Social Council – ECOSOC*) rol çalmak anlamına geleceğini; iklim değişikliğinin gelişen bir husus olduğunu ve bunun güvenlik sorununu yaratıp yaratmayacağını belirsiz olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹⁶ Ayrıca Güvenlik Konseyindeki beş daimi devletin veto yetkisine sahip olması nedeniyle Güvenlik Konseyinin anti demokratik yapıya sahip olduğu düşünülmekte ve iklim değişikliği konusunda rol oynaması endişe yaratmaktadır.¹⁹⁷

Yukarıda özetlenen tartışmalardan sonra, küçük ada devletlerinin de baskısı üzerine BM Genel Kurulu 2009 yılında iklim değişikliği ve güvenlik üzerindeki etkilerine ilişkin karar almıştır.¹⁹⁸ 2011 yılında da Almanya ve Pasifik ada devletleri tarafından uluslararası bir tartışma başlatılmış¹⁹⁹; bunun üzerine Genel Kurul tarafından 63/681 sayılı Karar alınmıştır.²⁰⁰

İklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği kabul edilmekle birlikte, Güvenlik Konseyinin bu hususta nasıl rol oynayacağı tartışmalıdır. Güvenlik Konseyi, BM Antlaşmasının V. Bölümünde düzenlenmiştir. Buna göre, Güvenlik Konseyinin başlıca görevi uluslararası barış ve güvenliğini sağlamaktır. Konsey, BM Antlaşmasının amaç ve ilkelerine uygun olarak hareket eder; barış ve güvenliğe aykırı bir durumun tespiti halinde de VI, VII, VIII ve XII. Bölümlerine uygun hareket eder.²⁰¹ Güvenlik Konseyinde beşi daimi olmak üzere on beş devlet bulunmaktadır.

Güvenlik Konseyi bir konuda adım atmadan önce uluslararası barış ve güvenliğinin tehdit edilip edilmediğini tespit etmelidir; bunu da BM Antlaşmasının 39. maddesine göre yapmaktadır. Konsey öncelikle “barışın tehdit edildiğini”, “barışın bozulduğunu” ya da “bir saldırı eylemi olduğunu” saptamalıdır. Daha sonra ise uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden yapılandırılması için ya tavsiyelerde bulunur ya da 41. ve 42. maddelere göre hangi önlemleri alacağına karar verir.²⁰² Güvenlik Konseyinin alacağı kararlar BM Antlaşmasının amaçları ile sınırlı olmalıdır. Güvenlik Konseyi Soğuk Savaştan beri sadece askeri çatışmalar için değil, terörizm²⁰³, insani müdahale, yaygın sağlık problemleri ile ilgili de uluslararası barış ve güvenliği

¹⁹⁶ UN Doc S/PV. 5663, s. 12, 15-17.

¹⁹⁷ Dane WARREN, “Climate Change and International Peace and Security: Possible Roles for the U.N. Security Council in Addressing Climate Change”, *Colombia Law School Sabin Center for Climate Change Law*, 2015, s. 3.

¹⁹⁸ UN Secreteray General, *Climate Change and Its Possible Security Implications*, UN Doc. A/64/350, Sept 11 2009.

¹⁹⁹ UN Doc S/2011/408, 5 July 2011.

²⁰⁰ BM Genel Kurulu, A/63/681, *Final performance report of the United Nations Mission in Sierra Leone*, 15.01.2009.

²⁰¹ BM Antlaşması, m. 24.

²⁰² BM Antlaşması, m. 39.

²⁰³ UNSC, Resolution 1373, 28 September 2001.

tehdit ettiği yönünde karar almıştır.²⁰⁴ Örneğin HIV/AIDS virüsü ile ilgili 1308 Sayılı Kararı bulunmaktadır.²⁰⁵

Güvenlik Konseyinin bu konuda nasıl rol oynaması gerektiği tartışmalıdır. Voight'e göre, Güvenlik Konseyinin bu hususta adım atabilmesi için birden fazla yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki, BM Antlaşmasının 39. maddesinin VAHS'nin 31. maddesine uygun olarak dinamik yorumu yapılmalı; çevrenin korunması ile uluslararası barış ve güvenliğin tehdit edildiği yönünde karar alınmalıdır.²⁰⁶ İkinci olarak, iklim değişikliğinin insan hakları ihlali ile ilişkisi nedeniyle BM Antlaşmasının 55. maddesine göre adım atılması gerektiği belirtilmekte ve sera gazı emisyonu üreten devletlere ekonomik yaptırım uygulanabileceği savunulmaktadır.²⁰⁷ Konseyin ekonomik yaptırım uygulamasının UNFCCC'ye uyulmasını sağlayacağını ve Kyoto Protokolünün zayıf yönlerini güçlendireceği düşünülmektedir.²⁰⁸ Knight'a göre ise ekonomik yaptırım uygulanması halinde zaten dezavantajlı olan devletlerin daha fazla zarar görme olasılığı bulunmaktadır.²⁰⁹ Son olarak devletlerin uluslararası hukuktan doğan sorumluluklarına uymaları gerektiğine vurgu yaparak uluslararası antlaşmalardan ve örf adet hukuku kurallarından kaynaklanan yükümlülüklerine uymayan devletlere karşı BM Antlaşmasının VII. Bölümü çerçevesinde önlem alınabileceğini belirtmektedir.²¹⁰ Ancak bu noktadaki sorun UNFCCC'nin devletlere yükümlülük yüklemesine ilişkindir. Voight, UNFCCC'nin 2. maddesinin devletlere yükümlülük yüklediğini kabul etmekte ve VAHS'nin 31. maddesine göre amaçsal yorum yapıldığında UNFCCC'nin 4.1 ve 4.2. maddelerinin devletlere davranış yükümlülüğü yüklediğini belirtmektedir. Ayrıca çevre hukukunda örf adet hukuku kuralı olarak kabul edilen zarar vermeme ilkesine de aykırı davranılması durumunda uluslararası barış ve güvenliğin bozulacağını savunmaktadır. Ancak Güvenlik Konseyinin beş daimi devletinden biri olan ABD'nin en çok sera gazı üreten devletlerden biri olduğu ve Paris Antlaşmasından imzasını geri çektiği düşünüldüğünde bu hususta Konseyin etkili olabilmesi mümkün görünmemektedir.²¹¹

²⁰⁴ Francesco SINDICO, "Climate Change, A Security Issue?", CCLR, Vol: 1, 2007, s. 30.

²⁰⁵ UN Security Council Resolution 1308 (2000) on the Responsibility of the Security Council in the Maintenance of International Peace and Security: HIV/AIDS and International Peace-keeping Operations, 17 July 2000.

²⁰⁶ Christine VOIGHT, Security In A "Warming World": Competences of The Un Security Council for Preventing Dangerous Climate Change, Cecilia M. BAILLIET (Ed.), Security: A Multidisciplinary Normative Approach, Koninklijke Brill NV, Netherlands, 2009, s. 298.

²⁰⁷ Christine VOIGHT, Security In A "Warming World", s. 300

²⁰⁸ Dane WARREN, s. 11.

²⁰⁹ Alexandra KNIGHT, "Global Environmental Threats: Can The Security Council Protect Our Earth?", NYU Law Review, Vol: 80, 2005, s. 1581.

²¹⁰ Christine VOIGHT, Security In A "Warming World", s. 301 vd.

²¹¹ UN News Centre, UN Officially Notified of US Intention to Withdraw From Paris Climate Pact, 4. 08. 2017, (26.10.2017).

Konseyin iklim değişikliği hususunda 39. maddeden önce VI. Bölüme göre barışçıl yollara başvurusu gerektiği savunulmaktadır.²¹² Uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi öncelikle tarafların yükümlülüğüdür; ancak taraflar bu hususta başarıya ulaşamazlarsa 37. maddeye göre Güvenlik Konseyine başvurmak zorundadırlar.²¹³ Tarafların daha önce denemiş oldukları barışçıl yöntemlerden sonuç alınamamış olması başarısızlık olarak nitelendirilmez, Güvenlik Konseyi tarafından da barışçıl yolların her birine başvurulabilir.²¹⁴ Uyuşmazlığın devam etmesi halinde uluslararası barış ve güvenlik tehlike altına girecekse Güvenlik Konseyinin öncelikle barışçıl çözüm yöntemlerini denemesi; bu yöntemlerle sonuç elde edilememesi halinde VII. Bölümde düzenlenen zorlama tedbirleri uygulaması gerekir.²¹⁵ Barışçıl yöntemler, görüşme, soruşturma, arabuluculuk, uzlaşma, hakemlik ve yargısal yöntemlere başvurudur.²¹⁶ Tarafların barışçıl yollarla uyuşmazlığı çözememesi halinde Güvenlik Konseyi uygun yöntemlerle barış ve güvenliğin tesisi için tavsiyelerde bulunabilir ya da bir sonraki Bölümde yer alan zorlayıcı önlemlere başvurabilir. Güvenlik Konseyi, 39. maddeye göre uluslararası barış ve güvenliğin bozulduğu yönünde karar alıp 40, 41 ve 42. maddelere göre önlem alabilir.²¹⁷

BM Antlaşmasının VII. Bölümünde düzenlenen zorlayıcı önlemlerin temel özelliği bağlayıcı olmalarıdır. 40. maddeye göre Güvenlik Konseyi uyuşmazlığın taraflarını gerekli gördüğü geçici önlemleri uygulamaya çağırabilir.²¹⁸ Bu hususta Güvenlik Konseyinin takdir yetkisi bulunmaktadır. 41. maddede ise silahlı kuvvet kullanımını içermeyen zorlayıcı önlemler düzenlenmiştir. Bu önlemler; ekonomik ilişkilerin kesilmesi, her türlü iletişim araçlarının kullanılmasına ara verilmesi, diplomatik ilişkilerin kesilmesidir.²¹⁹ Güvenlik Konseyi bu önlemlerden hangisini seçeceği konusunda takdir yetkisine sahiptir. Güvenlik Konseyi, 41. maddedeki önlemleri almadan, bu önlemlerin yetersiz kalacağı kanısına vararak ya da bu önlemleri uyguladıktan sonra 42. maddedeki silahlı kuvvet kullanımını içeren yöntemlere başvurabilir.²²⁰

²¹² Dane WARREN, s. 10.

²¹³ BM Antlaşması, m. 37.

²¹⁴ Özgür MENGİLER, Birleşmiş Milletler Çevrevesinde Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü, Platin Yayınevi, Ankara, 2005, s. 137.

²¹⁵ Erdem DENK, Uluslararası Örgütler Hukuku Birleşmiş Milletler Sistemi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015, s. 226.

²¹⁶ BM Antlaşması, m. 33.

²¹⁷ Erdem İlker MUTLU, Savaşın ve Barışın Hukuku Modern Dönemin Etik İkilemleri, Turhan Kitabevi, Ankara, 2016, s. 192.

²¹⁸ BM Antlaşması, m. 40.

²¹⁹ BM Antlaşması, m. 41.

²²⁰ Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 269- 270.

Madde 42'deki silahlı kuvvet kullanımını içeren zorlayıcı önlemlerin uygulanması için High Level Panel tarafından kriterler belirlenmiştir.²²¹ Bunlar; tehdidin askeri müdahaleyi gerektirecek kadar ciddi olması, ancak askeri müdahale ile tehdidin ortadan kaldırılabilmesi, askeri olmayan diğer yöntemlerin denenmiş olması ve bunun son çare olması, askeri müdahalenin sadece orantılı değil aynı zamanda minimum düzeyde olması ve askeri müdahale ile daha fazla zararın meydana gelmeyeceğinden emin olunmasıdır.

Güvenlik Konseyi tarafından iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği tespiti yapıp 42. maddeye başvuru imkânı olmasına rağmen, çevresel felaketlerin önlenmesi amacıyla askeri müdahalede bulunulması amaca uygun bir önlem olarak kabul edilemez. Askeri müdahale ile çevrenin korunması çevreyi koruma amacına aykırı ve amaçtan sapan bir yöntem olarak görülmektedir.²²² Nitekim askeri müdahalenin kendisi de çevre felaketine yol açmakta, kirlilik yaratmakta ve sera gazı emisyonu yaymaktadır. Barnett'e göre sera gazı emisyon oranlarının yüzde onu askeri müdahaleler kaynaklıdır.²²³ Vietnam Savaşında ormanların yakılmasının silah olarak kullanılması, kimyasallar ve napalm bombası ile Vietnam ekosistemine ciddi zarar verilmesi, 1991 Körfez Savaşında petrol kuyularının patlatılması, Kosova Müdahalesinde petrol rafinerisinin yok edilmesi sonucu hava kirliliği bu hususta sayılan örnekler arasındadır.²²⁴ Ayrıca 1972 Stockholm Bildirgesi ve 1992 Rio Bildirgesinde de uyumsuzlukların barışçıl yöntemlerle çözülmesi gerektiği belirtilmiştir.²²⁵

Son olarak, Güvenlik Konseyinin herhangi bir hukuksal sorun karşısında UAD'a görüş sorma yetkisi bulunmaktadır.²²⁶ Güvenlik Konseyi, UAD'dan Danışma Görüşü isteyebilir. Danışma görüşü devletler için bağlayıcı bir etkiye sahip değilse de bu yönde bir kararın alınması uluslararası toplumda farkındalık yaratabilir ve devletler için yol gösterici olabilir. Bu husus çalışmanın son bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

²²¹ UN, A more secure world: Our shared responsibility, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, 2004, s. 67.

²²² Larroine ELLIOT, "Expanding the Mandate of the UNSC" (Ed.) W Brandee CHAMBERS and Jessica F GREEN, Reforming International Environmental Governance: From International Limits to Innovative Reforms, 2005, s. 204.; Alexandra KNIGHT, s. 1563.

²²³ Jon BARNETT, The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in The New Security Era, Zed Books, London and New York, 2001, s. 95.

²²⁴ Gökhan GÜNEYSU, Çevrenin Silahlı Çatışmalar Esnasında Korunması. Adalet Yayınevi, Ankara, 2014, s. 30-41.

²²⁵ 1992 Rio Bildirgesi, m. 26; 1972 Stockholm Bildirgesi, m. 26.

²²⁶ BM Antlaşması, m. 96/1.

1.3. İKLİM SİSTEMİNİN KORUNMASININ ULUSLARARASI HUKUKTAKİ GELİŞİMİ

Çevrenin insan kaynaklı faaliyetler sebebiyle bozulması sonucu çevreye zarar verenlere uygulanacak yaptırımların belirlenmesi amacıyla çevreyi korumaya yönelik düzenlemeler oluşturulmuştur. 1970’li yıllara kadarki süreçte, çevrenin korunması ile ilgili sorunlara, genel hukuk düzenlemelerinin yorumlanması ve yerleşik hukuk kurallarının uygulanmasıyla çözüm aranıyordu. Ancak çevrenin insan kaynaklı faaliyetler nedeniyle büyük ölçüde zarar görmesi ve bunun sorumluluğunun özel düzenlemeleri gerektirmesi sonucu çevre hukuku dalına ihtiyaç duyulmuştur.

Çevrenin korunması ile ilgili düzenlemelerin tarihsel gelişimi incelenirken bu süreç uluslararası çevre hukukçularından Sands tarafından dört ana döneme ayrılmıştır.²²⁷ Tarihsel gelişim bakımından ilk dönem BM Örgütü’nün kurulmasına kadar olan süreci kapsar. İkinci dönem BM Örgütü’nün kurulmasından 1972 Stockholm Bildirisinin kabul edilmesine kadar geçen süreçtir. İlk dönemlerde yapılan düzenlemeler iki taraflı antlaşmalar şeklindedir. Sonraki süreçler ise 1972 Stockholm Bildirisinin kabulü ve son olarak bundan 20 yıl sonra 1992 tarihli Rio Konferansıyla başlayan süreçtir.

BM’nin kurulmasına kadar geçen ilk dönemde yapılan iki taraflı antlaşmaların ilki 1882 tarihli Kuzey Denizi Balıkçılık Antlaşmasıdır.²²⁸ 1930’lardan sonra çevrenin korunmasına ilişkin antlaşma sayısı artmıştır.²²⁹ Sömürgeleştirme sebebiyle tükenme tehlikesine giren doğal kaynakların korunması amaçlanmıştır.²³⁰ Bu dönemde çevrenin korunması amacıyla yapılan bu antlaşmaların nedeni, sömürgecilik faaliyetleri sebebiyle doğal kaynakların hızla tükenmesi, sanayileşme sebebiyle çevre kirliliği ve sınır aşan çevre zararlarının hastalıklara sebebiyet vermesidir.²³¹

²²⁷ Philippe SANDS, *Principle of International Environmental Law*, CUP, Cambridge, 2003, s. 26-30.

²²⁸ 19 Mart 1902 tarihli “International Convention for the Protection of Birds Useful to Agriculture” kuş popülasyonunun devamını ve kuşlara zarar verilmesini önlemeyi amaçlayan çok taraflı bir antlaşmadır.; Amerika ve Britanya arasında imzalanan 7 Temmuz 1911 tarihli “Treaty for the Preservation and Protection of Fur Seals”nin amacı fokların korunması ve popülasyonunun devamıdır.; Amerika ve Kanada arasında imzalanan 11 Haziran 1909 tarihli “Treaty Relating to Boundary Waters and Boundary Questions” nin amacı başlangıçta su seviyesinin korunması ve su sınırlarının belirlenmesidir; ancak Antlaşma sınır aşan su kirliliğinin önlenmesi için önemli bir hukuki belge niteliği kazanmıştır.

²²⁹ 8 Ekim 1933 tarihli “Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in Their Natural State”, doğal yaşam alanlarının ve vahşi hayvanların korunmasını amaçlayan çok taraflı antlaşmadır.; 12 Ekim 1940 tarihli “Convention on Nature Protection and Wildlife Preservation in the Western Hemisphere” da yerel hayvan ve bitki türlerinin korunmasını ve devamlılığını amaçlayan çok taraflı antlaşmadır.

²³⁰ Ved P. NANDA ve George PRING, *International Environmental Law And Policy For The 21st Century*. Martinus Nijhoff Publisher, Boston, 2013, s. 77.

²³¹ Ved P. NANDA ve George PRING, s. 78.

Bu dönemde hakem kararlarında da çevrenin korunması konusu ele alınmıştır. Hakem kararlarına örnek olarak gösterilecek kararlardan biri Pasifik Fur Seal Hakem Kararı²³² diğeri ise çevre hukukunun temel ilkelerinin belirlenmesinde sıklıkla atıf yapılan Trail Smelter Kararıdır²³³. Fur Seal Hakem Kararında, Amerika'nın karasularının üç mil ile sınırlı olduğu belirtilmiş ve bu sınırın ötesinde fokların korunması amacıyla diğere devletlerin faaliyetlerinin sınırlandırılmayacağına karar verilmiştir.²³⁴ Bu karar, kıyı devletlerinin, diğere devletlerin açık denizlerdeki faaliyetlerine müdahale edemeyeceğini belirtmesi bakımından önemlidir.²³⁵

Trail Smelter Kararı çevrenin kirliliğine dair standartların belirlenmesi bakımından önemli ve temel bir karardır.²³⁶ Davaya konu olayda, Kanada sınırları içinde yer alan Trail, tasfiye işlemi yaparken salıverdiği sülfür dioksit sebebiyle Washington Eyaletinde zarara sebebiyet vermiştir. Uğranılan zarar sebebiyle hem vatandaşlar tarafından bireysel şikâyet yoluna başvurulmuş, hem de ABD tarafından resmi şikâyet işlemi başlatılmıştır. Daha sonra, sorunun çözümü için ABD ve Kanada arasında hakem antlaşması yapılmıştır. Taraflarca Mahkemeye zararın meydana gelip gelmediği, gelmişse zararın karşılığı olarak ne kadar tazminat ödeneceği ve bir daha böyle bir zararın meydana gelmemesi için alınması gereken önlemlerin neler olduğu sorulmuştur.²³⁷ Mahkeme, devletlerin kendi kaynaklarını kullanırken ve işletirken diğere bir devlete zarar vermeme yükümlülüğü altında olduğunu vurgulamıştır. Bu kural Roma hukukundaki “*siz utere tuo ut alienum non laedas (kendi mülkünü kullanırken başkasınıninkine zarar vermeyecek şekilde kullan)*” kuralına dayanmaktadır.²³⁸ Bu açıdan, Mahkeme kararının aslında çevrenin korunmasına yönelik bir endişe taşımaktan çok, iyi komşuluk ilkesine dayanarak verildiği söylenebilir. Ancak buna rağmen, kararın çevre hukuku açısından önemi yadsınamaz.

BM'nin kurulması ile birlikte çevrenin korunmasında yeni bir dönem başlamıştır. Her ne kadar BM Antlaşmasında çevrenin korunması ile ilgili özel bir düzenleme bulunmasa da politik, sosyal, kültürel, insani problemlerin işbirliği içerisinde çözülmesini düzenleyen 1. maddenin çevre sorunlarıyla ilgili çözümlerde de uygulanabileceği düşünülmektedir.²³⁹

²³² Bering Sea Fur Seals Arbitration (GB v US), 15.08.1893, VOLUME XXVIII, pp. 263-276.

²³³ Trail Smelter Case (United States, Canada), 16.04.1938 – 11.03.1941, VOLUME III, pp. 1905-1982. Karar incelemesi için bkz: Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, “Trail Smelter Hakem Kararı Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti”, İÜHFİM, Cilt: 55, Sayı: 4, 1997, s. 320-338.

²³⁴ Ved P. NANDA ve George PRING, s. 79.

²³⁵ Daniel BODANSKY, The Art and Craft of International Environmental Law, HUP, London, 2010, s. 22.

²³⁶ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, Trail Smelter, s. 319.

²³⁷ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, Trail Smelter, s. 323.

²³⁸ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, Trail Smelter, s. 315.

²³⁹ Philippe SANDS, Principle of International Environmental Law, s. 31.

BM'nin uzmanlık kuruluşları olan Gıda ve Tarım Örgütü (*Food and Agriculture Organization – FAO*)²⁴⁰, Dünya Meteoroloji Örgütü (*World Meteorological Organization - WMO*)²⁴¹, DSÖ²⁴², Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (*United Nations Education, Science and Culture Organization – UNESCO*)²⁴³, ECOSOC²⁴⁴'un da doğal kaynakların kullanımı, sürdürülebilir kalkınma, ekolojik dengenin bozulmasının insan sağlığı üzerindeki etkileri gibi birçok konuya ilişkin düzenlemeleri bulunmaktadır.²⁴⁵

Bu dönemde UAD tarafından incelenen 1949 tarihli Korfu Boğazı Davası'nda²⁴⁶, Divan, devletlerin kendi topraklarını başka devletlerin aleyhine kullandırmama yükümlülüğünü belirtmiştir.²⁴⁷ Bu yükümlülük, sınır aşan çevre zararlarının önlenmesi ilkesinin gelişmesine katkı sağlamıştır.²⁴⁸ Divan'ın "*hiçbir devlet kendi topraklarını başka bir devlet aleyhine kullanamaz*" görüşü Stockholm Bildirisinde 21. ilke olarak düzenlenmiştir.

1957 tarihli Lake Lanoux Hakem Kararında²⁴⁹ ortak nehirlerin kullanımındaki limitler düzenlenmiştir. Karara konu olayda, İspanya, Lanoux Gölü üzerinde Fransa'nın yapacağı hidroelektrik santral projesinin kendi menfaatlerini zedeleyeceğini iddia etmiştir. Bir devletin ülkesine giren suların, komşu devlet tarafından kirletilmesinin uluslararası sorumluluğa sebep

²⁴⁰ 1946 yılında BM uzmanlık örgütü olan FAO, aynı zamanda BM Kalkınma Grubu'nun (United Nations Development Group - UNDG) da üyesidir. Açlıkla mücadele, yoksulluğun ortadan kaldırılması, tarım arazilerinin sürdürülebilir kalkınması, FAO'nun amaçları arasında yer aldığından, ekolojik dengenin bozulmasının sonuçlarının giderilmesi için çalışmalar yapmaktadır.

²⁴¹ WMO 1950 yılında kuruldu ve 1951 yılında BM'nin Uzmanlık Örgütü niteliği kazandı. Örgütün amacı; sel, afet, gıda güvenliği vb. alanlarda çalışmalar yaparak insanlığın güvenlik ve refahını arttırmaktır. Bunun için örgüt, meteorolojik, iklimsel, hidrolojik ve jeofizik gözlemlerin yapılması ile ilgili veri toplanması ve paylaşılması yöntemlerini kullanır. Örgütün, iklim değişikliği konusunda merkezi bir yeri vardır ve İklim Değişikliği Panellerinin ana yürütücülerindedir. Bkz: Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 331- 335.

²⁴² WHO, 1948 yılında resmen kurulmuştur. Milletler Cemiyeti döneminde faaliyet gösteren Uluslararası Halk Sağlığı Ofisinin halefi konumundadır; UNDG'nin de üyesidir. WHO, sınır aşan sağlık problemleri ile ilgili çalışmalarını yürütmektedir. Ekolojik dengenin bozulması sonucunda birçok sınır aşan sağlık problemiyle karşı karşıya kalmaktayız. Bu sebeple WHO'nun çalışmaları önem arz etmektedir. Bkz: Erdem DENK, s. 335-339.

²⁴³ 1946 yılında resmen kurulan ve aynı yıl BM uzmanlık kuruluşu olan UNESCO'nun amaçları arasında yoksullukla mücadele bulunmaktadır. Ekolojik dengenin bozulmasının sonuçlarından biri de yoksulluk olduğundan UNESCO'nun çalışmaları önem teşkil etmektedir. Bkz: Erdem DENK, s. 342-345.

²⁴⁴ BM'nin altı ana organından biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.un.org/ecosoc/en/about-us> (01.08.2017).

²⁴⁵ Bu örgütlerin her biri bağımsız bir örgüt olmakla birlikte, ECOSOC üzerinden yapılan özel bir antlaşmayla BM'ye bağlanan bu örgütler BM Sistemini oluşturur. Devletlerin ve bireylerin hatta siyasi aktörler işbirliği gerektiren ortak sorunlarının çözülmesi için bu örgütlere ihtiyaç duyulur. BM Sistemi'nin uzmanlık kuruluşları olan bu örgütler, "küresel iletişim-ulaşım-kültür-altyapı ağları oluşturma" ve "küresel ekonomi-finans-ticaret ağları oluşturma" olarak iki alt kategoriye sınıflandırılmıştır. Bkz: Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 313-316.

²⁴⁶ Davaya konu olayda, İngiliz gemileri, Arnavutluk karasularındaki mayınlara çarparak zarar görmüş, gemi mürettebatında yaralanan ve hayatını kaybedenler olmuştur. Suat BİLGE, "Milletlerarası Adalet Divanının Korfu Boğazı Davası (İlk İtiraz)", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, 1955, s. 230

²⁴⁷ The Corfu Channel Case (Merits) , UAD, 09.04.1949, s. 22.

²⁴⁸ Ved P. NANDA ve George PRING, s. 82.

²⁴⁹ Lake Lanoux Arbitration (France v. Spain) (1957) 12 R.I.A.A. 281; 24 I.L.R. 101 Arbitral Tribunal.1 November 16, 1957. Karar incelenmesi için bkz: Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, "Lanoux Gölü Hakem Mahkemesi Kararı: Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti", İÜHF, Cilt. 56, Sayı. 1-4, 1998.

olabileceğini belirtmiştir.²⁵⁰ Trail Smelter, Korfu Boğazı ve Lake Lanoux Kararları sınır aşan çevresel zararların önlenmesi yükümlülüğünün gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

1972 Stockholm Bildirisine kadarki süreçte yer alan düzenlemelerin hiçbiri evrensel düzeyde değildir. Bu dönemde çevre hukukuna ilişkin uyumsuzluklar, mülkiyet hukuku ve iyi komşuluk ilişkilerine ilişkin normlarla çözülmeye çalışılmıştır.²⁵¹ Mahkeme ve hakem kararları sadece taraflar için bağlayıcıdır. Bu sebeple, Philippe Sands'ın üçüncü dönemin başlangıcı olarak kabul ettiği Stockholm Bildirgesi, birçok yazar tarafından uluslararası çevresel düzenlemelerin başlangıcı kabul edilmektedir.²⁵²

1.3.1. 1972 Stockholm Konferansı

1972 yılında BM tarafından gerçekleştirilen Stockholm Konferansı sonucunda çevrenin korunmasıyla ilgili ilk kez evrensel düzeyde bir bildiri kabul edilmiştir. Stockholm Bildirisi her ne kadar bağlayıcı bir uluslararası metin olmasa da çevrenin korunması ile ilgili temel ilkelerin belirlenmesi ve daha sonraki dönemlerde bağlayıcılık değeri olan antlaşmaların oluşumuna temel oluşturması bakımından önemlidir. Konferans, tüm ülkelerde çevre mevzuatlarının ve buna bağlı kurumsal yapının oluşturulması sürecini başlatmıştır.²⁵³

Bildirgenin giriş kısmında insanın çevresinin korunup geliştirilmesi ve gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre bırakılması gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu iki amaç vurgulanırken ekonomik kalkınmanın da paralel olarak devam ettirileceği vurgulanmıştır. Bildirgede, çevre sorunlarının başlıca kaynakları olarak;

“nüfus artışı, hava, toprak ve suda yüksek boyutlarda kirlilik, biyosferin ekolojik dengesinde arzulanmayan rahatsızlıklar, yenilenemeyen kaynakların azaltılması ve yok edilmesi, yaşam ve çalışma alanlarında insanların fizik, ruhsal ve sosyal sağlığına zararlı büyük eksiklikler, sanayileşmiş ülkelerdeki endüstriyel faaliyetler ve teknolojik gelişmeler” gösterilmiştir.²⁵⁴

Stockholm Bildirgesi'nin amacı göz önünde bulundurulduğunda, Bildirgenin insan merkezli bir yaklaşımla hazırlandığı ve ekonomik kalkınmayı hedefleyerek kapitalist sistemin üretim

²⁵⁰ Lake Lanoux Arbitration, s. 19; Ahmet GÜNEŞ, “Uluslararası Hukuk Açısından Sınır Bölgelerinde Bulunan Nükleer Santraller”, TAAD, Yıl: 5, Sayı: 17, 2014, s. 14.

²⁵¹ Nühket TURGUT, Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, Ankara, 2012, s. 34.

²⁵² Nühket TURGUT, Çevre Politikası, s. 33; BODANSKY ise çevre hukukunun gelişimini üç döneme ayırmaktadır: 20. yy'a kadar olan dönem, 20. yy'ın başlangıcından 1987'ye uzanan dönem ve 1987'de başlayan sürdürülebilir kalkınma dönemi.; Daniel BODANSKY, The Art and Craft of International Environmental Law, s. 18-37.

²⁵³ Adalet B. ALADA, Ergün GÜRPINAK ve Sevim BUDAK, “Rio Konferansı Üzerine Düşünceler”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yıl: 3, Sayı: 3-5, 1993, s. 94.

²⁵⁴ TBB, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, TBB Yayınları, No:247, Ankara, 2014, s. 247.

biçimlerini ve ekonomik modellerini sorgulamadığı görülmektedir.²⁵⁵ Bu durum da sorunların çözümü için etkili bir yöntemin belirlenmemesi sonucunu doğurmuştur.

Bildirgede çevrenin korunması amacıyla usul ve esasa ilişkin toplam yirmi altı ilke kabul edilmiştir. Bu ilkeler sırasıyla;

“özgür, eşit ve kaliteli yaşam hakkı, doğal kaynakların gelecek kuşakları düşünerek kullanımı, kaynakların iyileştirilmesi ve yenilebilir şekilde kullanımı, tükenmekte olan türler korunması, yenilenemeyen kaynakların dikkatli kullanımı ve ortak paylaşımı, telaflı olmayan çevre zararlarını vermeden kaçınma, deniz kirliliğini önleme, ekonomik ve sosyal kalkınma için temiz bir çevre ortamı yaratma, gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasını destekleme, gelişmekte olan ülkelerin fiyat politikalarında çevresel zarar risklerini göz önünde bulundurma, çevre politikalarını geliştirmede işbirliği, çevreyi koruma faaliyetlerinde gelişmekte olan devletlerin taleplerinin dikkate alınması, kaynakların rasyonel kullanımı, kalkınma ve çevre koruma politikaları arasında uyum sağlanması, kentleşme planlarının çevreyle uyumlu olması, demografik politikaların çevreyle uyumlu olması, çevre politikalarının denetlenmesi için kurumların oluşturulması, kalkınmada insanlığın ortak yararı için çevreyle uyumlu politikaların izlenmesi, çevre eğitiminin verilmesi, çevreyi koruyucu teknolojilerin geliştirilmesi, devletlerin kendi egemenlik alanlarında faaliyet gösterirken diğer devletlere zarar vermeme yükümlülüğü, çevreye verilen zararlardan dolayı devletlerin sorumluluklarını yerine getirirken işbirliği yükümlülüğü, belirlenecek standartların gelişmekte olan ülkelere uygun olması, çevrenin korunmasına ilişkin konuların devletler tarafından işbirliği içerisinde çözülmesi, uluslararası örgütlerin işbirliği için etkin bir oynaması, nükleer silahlar ve toplu imha araçlarının etkisinden korunma, bu tarz silahların yok edilmesidir.”²⁵⁶

Devletlerin sınır aşan zararlara yol açmama yükümlülüğü ve bundan kaynaklanan sorumluluklarında uluslararası işbirliği yükümlülüğünün düzenlenişi çevre sorunlarının çözümü için önemli adımlar olmuştur. Çevresel zararlara ilişkin devletlerin uluslararası alandaki sorumluluğu Stockholm Bildirgesinde ilk kez evrensel anlamda düzenlenmiştir.

Stockholm Bildirisinin kabul edilmesinden sonra BM içerisinde bu alanda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Stockholm Konferansında alınan kararların gelişimini izlemek ve çevreye ilişkin uygulamalarda işbirliği yapmak amacıyla UNEP kurulmuştur.²⁵⁷ 1978 yılında UNEP tarafından doğal kaynakların korunmasına ilişkin Taslak Maddeler kabul edilmiştir.²⁵⁸ Bu Maddelerde doğal kaynakların kullanımı ile ilgili on beş ilkeye yer verilmiştir. 1979 yılında WMO öncülüğünde ilk kez Dünya İklim Konferansı düzenlenmiştir.²⁵⁹ Konferans aracılığıyla ilk kez insan faaliyetlerinin iklim sistemini etkilediği belirtilmiş, iklim sistemi, sağlık, toprak kullanımı ve ekonomik

²⁵⁵ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası, s. 36.

²⁵⁶ TBB, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, s. 65 vd.

²⁵⁷ BM Genel Kurulu tarafından 2997 sayılı ve 15 Aralık 1972 tarihli karar ile BM'ye bağlı bir program olarak UNEP kurulmuştur. UNEP'in amacı, “BM'de çevre konusunun eşgüdümü, çevrenin durumunun küresel düzeyde sürekli gözden geçirilmesini, çevre sorunları hakkında uluslararası toplumun dikkatinin çekilmesi ve uluslararası ve ulusal çevre politikasının ve hukukun gelişiminin sağlanmasıdır.” <http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-cevre-programi.tr.mfa> (23.05.2016).; Ayşe Nur TÜRÜNCÜ, “Çevre Hukuku Meselelerine Genel Bir Bakış”, MHB, Cilt: 7, Sayı: 2, 1987, s. 156.

²⁵⁸ UNEP, Environmental Law Guidelines and Principles On Shared Natural Resources, 1978.

²⁵⁹ WMO, World Climate Conference a Conference of Experts on Climate and Mankind, Geneva, February 1979.

faaliyetler arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. 1980 yılında ise *World Conservation Strateji*²⁶⁰ ile gerekli ekolojik sistemin devamı, genetik çeşitliliğin devamı ve ekosistemdeki türlerin devamı hedeflenmiştir. 1982 yılında Montevideo Programı yapılmış ve üç bölümden oluşan programın son bölümünde çevre hukukunun gelişimi hedeflenmiştir.²⁶¹ 1982 yılında bağlayıcı niteliği bulunmayan Dünya Doğa Şartı kabul edilmiştir.²⁶² Dünya Doğa Şartında, Stockholm Bildirgesindeki ilkelere daha açık bir şekilde yer verilmiş, insanların doğayı koruma konusunda sorumluluğu olduğu belirtilmiştir. 1985 yılında ise WMO tarafından bir araya getirilen devletlerce artan sera gazı etkisinin iklim sistemi üzerindeki etkisine vurgu yapan Rapor yayınlanmıştır.²⁶³ Rapora yükselen deniz seviyesi, çevresel felaketler ve iklim değişikliği arasındaki bağ vurgulanmıştır. Sürdürülebilir Kalkınma başlığı altında incelenecek 1987 tarihli Ortak Geleceğimiz Başlıklı Brundtland Raporu da bu dönemde hazırlanmıştır.²⁶⁴

Stockholm Bildirgesinden sonraki gelişmelerde de insan merkezli çevre korunması politikasının devam ettiği görülmektedir. Ancak bu yeni düzenlemelerin farkı, çevre sorunlarının daha geniş bir çerçevede ve kökenlerindeki nedenlerle incelenmesidir.²⁶⁵

1.3.2. Rio Konferansı

Çevrenin korunmasını hedefleyen en önemli adımlardan diğeri Stockholm Bildirgesinin yayınlanmasından yirmi yıl sonra 1992 yılında düzenlenen Rio Konferansıdır. Bu Konferans, ilgili bazı kaynaklarda BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, Yeryüzü Zirvesi (*Earth Summit*), Rio Zirvesi gibi isimlerle de anılmaktadır. Konferansta çevrenin korunmasına ilişkin beş önemli belge kabul edilmiştir. Bunlar; Rio Bildirisi, Gündem 20, Orman İlkeleri, UNFCCC ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesidir. Adı geçen düzenlemelerin Stockholm Bildirgesini temel aldığı ve Bildirgede düzenlenen ilkelere yer verdikleri görülmektedir. Ancak, çevrenin korunmasında katılım ilkesi, ihtiyat ilkesi, kirleten öder ilkesi, çevresel etki değerlendirilmesi, devletlerin yasal önlem almaya davet edilmesi ilkeleri ilk kez bu belgelerde düzenlenmiştir. Dolayısıyla, Rio Konferansı ekolojik dengenin korunması açısından önemli bir adımdır.

²⁶⁰ World Conservation Strategy, <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/WCS-004.pdf> (24.05.2016).

²⁶¹ UNEP, Montevideo Programme for the Development and Periodic Review of Environmental Law, 1982.

²⁶² UN General Assembly, World Charter for Nature, A/RES/37/7, 28 October 1982.

²⁶³ WMO, Report of the International Conference on the Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts, Villach, 1985.

²⁶⁴ UN General Assembly, A/42/427, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, (Ortak Geleceğimiz Raporu), 04.08.1987.

²⁶⁵ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası, s. 37.

Rio Konferansı çevre sorunlarına bütünsel bir bakış açısıyla baktığı için olumlu görülmele birlikte insan merkezli yaklaşımın devam ettirildiği belirtilmektedir.²⁶⁶ Rio Bildirgesinde çevre hakkının insan hakkı olarak tanımlanmaması ve çevrenin korunmasından ziyade sürdürülebilir kalkınma vurgusunun ön planda olması sebebiyle Bildirge eleştirilmektedir. Bildirgenin Stockholm Bildirisi üzerine kurulu olduğu belirtilse de ilkelerin düzenleniş biçimi bakımından Stockholm Bildirgesine göre geri adım atıldığı eleştirisi yapılmaktadır.²⁶⁷ Stockholm Bildirgesinin 21. ilkesinde düzenlenen “*devletlerin egemenlik yetkilerini kullanırken zarar vermeme yükümlüğü*” Rio Bildirgesi’nin ilk ilkelerinden biri olarak, Stockholm Bildirgesinden farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Stockholm Bildirgesinden farklı olarak, Rio’da çevre ve kalkınma unsurları bir arada verilerek, devletlerin çevre politikaları konusundaki sorumluluğuna, ekonomik kalkınmanın gereklerine göre ikinci planda yer verilmektedir.²⁶⁸ Stockholm Bildirgesinin 22. ilkesinde düzenlenen sorumluluk konusu, Rio Bildirgesinin 13. ilkesinde düzenlenmiştir. Stockholm Bildirgesinde düzenlenen sorumluluk hususunun işletilmediği eleştirisi yapılmakla birlikte²⁶⁹, Rio Bildirgesinde, yirmi yıl sonra bu anlamda da geri adım atıldığı düşünülmektedir.²⁷⁰ Çevresel zararlardan etkilenen bireylerin tazminat isteme yolu kapatılmıştır.

Rio Bildirgesinde, Stockholm Bildirgesi de temel alınarak yirmi yedi ilkeye yer verilmiştir. Bunlar sırasıyla;

“sürdürülebilir kalkınmanın merkezindeki insanoğlunun yaşama hakkı, devletlerin çevre ve kalkınma politikalarını egemenlik alanlarında uygularken diğer devletlere zarar vermeme yükümlülüğü, kalkınma hakkının şimdiki ve gelecek kuşakları gözeterek eşitlikçi biçimde kullanımı, sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınma için yoksullukla mücadele, çevre ve kalkınmada gelişmemiş ülkelerin çıkarlarına dikkat edilmesi, ekosistemin devamı için devletlerin farklılaşmış sorumlulukları, sürdürülebilir kalkınma için demografik planlamaların yapılması, sürdürülebilir kalkınma için teknolojilerin geliştirilmesi, bilgi paylaşımı, ulusal çevre mevzuatının gelişimi, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek uluslararası ekonomik sisteminin teşvik edilmesi, sorumluluk ve tazminatla ilgili ulusal kanunların geliştirilmesi, çevresel zararların önlenmesi için devletlerarası işbirliği, ihtiyat yaklaşımına göre hareket etme, çevresel etki değerlendirilmesinin yapılması, kadın ve gençlerin çevresel kalkınmadaki rolünün artırımı, bilgi paylaşımı, savaş zamanında çevreye saygı, barışın devamını sağlama, iyi niyet ve ortaklık ruhuyla sürdürülebilir kalkınmaya katkıdır.”²⁷¹

Rio Bildirgesinin ilkeleri tek tek incelendiğinde, hemen hemen her ilkede sürdürülebilir kalkınma vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Rio Bildirgesi çevrenin korunmasının merkezine,

²⁶⁶ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 39-40.

²⁶⁷ Marc PALLEMAERTS, “Stockholm’den Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?” (Çev.) Bülent DURU, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 52, Sayı: 1, 1997, s. 617.

²⁶⁸ Marc PALLEMAERTS, s. 618.

²⁶⁹ Ayşe Nur TÜTÜNCÜ, Çevre Hukuku Meselelerine Genel Bir Bakış, s. 158.

²⁷⁰ Marc PALLEMAERTS, s. 620.

²⁷¹ BM Çevre ve Kalkınma Konferansı Raporu (Rio de Janeiro, 3-14 Haziran 1992), http://arsiv.uclg-mewa.org/doc/rio-20_z2Oua.pdf (26.11.2017).

sürdürülebilir kalkınmayı oturtmuştur. Çevrenin sürdürülebilir kalkınmanın devamı için korunması gerektiği neredeyse her ilke de yinelenmiştir.

Rio Konferansı'nda kabul edilen diğer evrensel belgelere de kısaca değinmekte fayda vardır. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin amacı; biyolojik çeşitliliğin devamının sağlanması, türlerin korunması, genetik kaynaklardan doğan kullanımın adil ve hakkaniyete uygun olmasıdır.²⁷² Sözleşmenin giriş kısmında devletlerin kendi ülkelerindeki türlerin kullanımında egemenliklerinden kaynaklanan hakları yinelenmiştir.²⁷³ Ayrıca, Sözleşmenin giriş kısmında sürdürülebilir kalkınma vurgusu yapılmıştır.

Rio Konferansında kabul edilen bir diğer belge Orman İlkeleridir. Orman ilkeleri, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve UNFCCC'nin aksine bağlayıcılık kazanamamıştır.²⁷⁴ Orman İlkelerinin düzenlenmesinde de devletlerin egemenlik haklarına vurgu yapıldığı gözlemlenmektedir. Orman İlkeleri hukuki bağlayıcılığa kavuşmadığı gibi halen uluslararası alanda ormanların korunması ile ilgili evrensel bir düzenleme de mevcut değildir. Rio Konferansında kabul edilen bir diğer belge ise Gündem 21'dir. Gündem 21, genel olarak sürdürülebilir kalkınmanın uygulanması ile ilgili düzenlemeler içermektedir. Bu Belge de, Orman İlkeleri gibi hukuki bağlayıcılıktan yoksundur.

Rio Konferansında kabul edilen UNFCCC iklim değişikliği rejiminin ilk adımıdır. Bu Sözleşme iklim değişikliği ile ilgili özel olarak hukuki düzenlemelerin başlangıcı niteliğindedir. Çalışmanın ikinci bölümünde UNFCCC ile başlayan iklim rejimi açıklanacaktır.

²⁷² Türkiye, bu Sözleşmenin tarafıdır. Sözleşme, 29.08.1996 tarihli ve 4177 Sayılı Kanun ile onaylanması uygun bulunarak, 27.12.1996 tarihli RG'de yayımlanmıştır.

²⁷³ Türkiye bu Sözleşmenin tarafıdır. 4177 sayılı uygun bulma kanunu 03.09.1996 tarihinde RG'de yayımlanmıştır. Sözleşme, bir ülke şirketinin başka bir ülkedeki biyolojik kaynakları kullanarak buluş yapması halinde, her iki ülke arasında değerin paylaşılmasını öngörmektedir. ABD, bu hususun fikri mülkiyet haklarının ihlali anlamına geleceğini belirterek Sözleşmeyi imzalamamıştır. Bkz. Adalet ALADA, Ergün GÜRPINAR ve Sevim BUDAK, s. 97.

²⁷⁴ Meltem SARIBEYOĞLU SKALAR, "Ormanlara İlişkin Küresel Bir Antlaşmanın Yokluğunda Uluslararası Hukukta Ormanların Korunması", Hacettepe HFD, Cilt. 4, Sayı. 2, 2014, s. 48- 49.

2. BÖLÜM

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİ

Çalışmanın birinci bölümünde iklim değişikliği rejiminin oluşmasına kadar geçen sürede kabul edilen ve iklim değişikliği rejiminin oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlayan uluslararası belgeler ve uluslararası yargı kararlarına yer verildi. Bu bölümde ise 1992 tarihinde düzenlenen Rio Konferansında kabul edilen UNFCCC ile başlayan ve Taraflar Konferansı (*Conference of Parties - COP*) kararları ile gelişen, 2016 tarihli Paris Antlaşmasına uzanan iklim değişikliği rejimi incelenecektir.

1988 yılında BM Genel Kurulu Kararı ile iklim değişikliği insanlığın ortak ilgisi kabul edilmiş ve IPCC'nin kurulmasına karar verilmiştir.²⁷⁵ IPCC'nin iki temel hedefi bulunmaktaydı. Birincisi, iklim değişikliğini bilimsel olarak incelemek; ikincisi, ulusal ve küresel ölçekte iklim değişikliği ile mücadele etmek için stratejiler belirlemektir.²⁷⁶ Genel Kurulun 1989 tarihli Kararında, iklim değişikliği ile ilgili çerçeve bir sözleşme hazırlanması için WMO ve IPCC tarafından çalışma yapılması beklenmiştir.²⁷⁷ 1990 tarihli Karar ile Hükümetlerarası Müzakere Komitesi (*INC-Intergovernmental Negotiating Committee*) kurulmuştur. Komitenin amacı iklim değişikliği ile ilgili çerçeve sözleşme ve protokolleri görüşmektir.²⁷⁸

2.1. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ ÇERÇEVE SÖZLEŞMESİ

UNFCCC, 1992'de yapılan Rio Konferansı sonucunda kabul edilmiştir.²⁷⁹ Sözleşme 1994'de 50 devletin onaylaması sonucunda yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeye 2017 itibariyle 198 taraf devlet bulunmaktadır.²⁸⁰ Bu durum Sözleşmenin evrensel düzeyde katılıma ulaştığını göstermektedir.²⁸¹ Sözleşmenin ilk maddesinde tanımlara yer verilmiştir. Daha sonra sırasıyla Sözleşmenin amacı, ilkeleri, yükümlülükler, organlar ve diğer hususlar düzenlenmiştir. Çalışmanın bu başlığı altına UNFCCC'nin amacı, ilkeleri, taraf devletlere getirdiği yükümlülükler incelenecektir.

²⁷⁵ BM Genel Kurulu, A/RES/43/53, 06.12.1988.

²⁷⁶ TÜBA, s. 71.; IPCC hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.ipcc.ch/index.htm> (02.12.2017).

²⁷⁷ BM Genel Kurulu, A/RES/44/207, 22.12.1989.

²⁷⁸ BM Genel Kurulu, A/RES/45/212, 21.12.1990.

²⁷⁹ UNFCCC, 1992. Sözleşmeyi Türkçeye çeviren: İbrahim KAYA, Uluslararası Hukukta Temel Belgeler, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 264.

²⁸⁰ 193 BM devletin yanı sıra, BM Genel Kurulu gözlemci devleti Filistin ve Vatikan, BM'ye taraf olmayan Niue Devleti ve Cook Adaları ile Avrupa Birliği de Sözleşmeye taraf olmuştur.

²⁸¹ UNFCCC, Home, <http://newsroom.unfccc.int/about/> (28.04.2017).

Sözleşmenin Başlangıç bölümünde iklim sisteminin ve bunun zararlı etkilerinin insanlığın ortak ilgisi olduğu kabul edilmiştir. Sözleşmenin amacı 2. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre;

“İşbu Sözleşme'nin ve Taraflar Konferansı'nın benimseyebileceği herhangi bir ilgili yasal belgenin nihai amacı, Sözleşme'nin ilgili hükümlerine göre, atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmayı başarmaktır. Böyle bir düzeye, ekosistemin iklim değişikliğine doğal bir şekilde uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dâhilinde ulaşılmalıdır.”

Sözleşmenin asıl amacı iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önlemektir. Burada ele alınması gereken ilk nokta Sözleşmenin önleme amacıdır. İkincisi ise Sözleşmenin iklim değişikliğine etkide bulunacak tüm insan kaynaklı etkileri değil sadece tehlikeli etkileri yasaklamasıdır.²⁸² Sözleşmenin önleme amacı, öncelikle sera gazı emisyon oranlarının arttırılmaması, daha sonra mevcut sera gazı emisyon oranlarının düşürülmesini ifade eder. Sözleşmedeki önleme yaklaşımı, Sözleşmenin Başlangıç kısmında da vurgulanmıştır. Sera gazı etkisinin yükselmesinin insanlığa ve ekolojik sisteme zarar verici etkide bulunacağı endişesi belirtilmiştir.²⁸³ Bazı yazarlar Sözleşmenin 2. maddesinde vurgulanan önleminin bağlayıcı olmadığını hatta Sözleşmenin 3. maddesinde *İlkeler* başlığı altında düzenlenen önleme ilkesinin yansımaları olduğunu belirtmektedir.²⁸⁴ Verheyen ise Sözleşmenin amacının diğer maddelerinden bağımsız, tarafları bağlayıcı ve taraflara yükümlülük yükleyen nitelikte olduğunu savunmaktadır.²⁸⁵

Sözleşmenin amacının iklim değişikliği üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önlemek olduğunu belirtmiştik, ancak tehlikeli etkinin ne olduğu konusunda açık bir ifade mevcut değildir. Sözleşmenin 7. maddesinde COP'un kurulması öngörülmüştür. Buna göre COP, Sözleşmenin amacının yerine getirilmesi için tüm bilimsel bilgileri toplayacak ve taraflara rehberlik edecektir. Sözleşme hükümlerinin yerine getirilmesi ve etkin bir şekilde uygulanması için karar alma yetkisi bulunmaktadır.²⁸⁶ Sözleşmenin değiştirilmesi COP kararı ile toplantıya katılan tarafların dörtte üçünün kabulü ile gerçekleşir.²⁸⁷ COP'un Sözleşmenin amacına ulaşabilmesi için protokol kabul

²⁸² Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage and International Law: Prevention Duties and State Responsibility*, Martinus Nijhoff Publication, Leiden, 2005, s. 55.

²⁸³ UNFCCC, Başlangıç, prg. 2.

²⁸⁴ Meinhard SCHRÖDER ve Diğerleri, *Reasoning Goals of Climate Protection, Specification of Article 2 UNFCCC*, Federal Environmental Agency (Umweltbundesamt), Berlin, 2004, s. 40.

²⁸⁵ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 58.

²⁸⁶ UNFCCC, m. 7/2.

²⁸⁷ UNFCCC, m. 15/3.

etme ve bunları değiştirme yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca COP'un sözleşmelerdeki boşlukları doldurma ve sözleşmeleri yorumlama yetkisi bulunmaktadır.²⁸⁸

UNFCCC'nin 4/2 (d) maddesinde de COP'un Annex I listesinde yer alan tarafların ortak uygulamalarına ilişkin kararlar alabileceği belirtilmiş ve bunun üzerine belli kriterler kabul edilmiştir.²⁸⁹ Kyoto Protokolünün 17. maddesinde ise COP'un sera gazı salım ticareti ile ilgili kurallar alma yetkisi olduğu belirtildiğinden, bu doğrultuda alınacak kuralların hukuken bağlayıcı olduğu belirtilmektedir.²⁹⁰ Özellikle UNFCCC ve Kyoto Protokolünde COP'un önemli kararlar alma yetkisi açıkça düzenlendiği için bu Sözleşmeye göre COP kararlarının bağlayıcı olduğu kabul edilmektedir.²⁹¹ Ancak COP kararlarının hukuki niteliği tartışmalıdır. Kararların bağlayıcı olup olmadığı hususu açık değildir. Örneğin Brunei, COP kararları ile kesin kavramlar kullanılsa da bu kararların hukuken bağlayıcı olmadığını belirtmektedir.²⁹² Bazı yazarlara göre COP'un Sözleşmede değişiklik yapma yetkisi vardır ve belli bir süre içerisinde itiraz edilmediği sürece COP kararları bağlayıcı niteliğe sahiptir.²⁹³ Diğer bir görüşe göre, COP kararları hukuken bağlayıcı olmasalar bile özel bir öneme sahiptirler; devletler bağlayıcı bir hukuk kuralı almaya hazır olmadıkları zaman esnek hukuk kurallarını kabul ederler.²⁹⁴ Bu kurallar daha sonra antlaşmalarda düzenlenerek bağlayıcı hale gelebilirler.

Sözleşmenin 9. maddesi ile kurulan Bilimsel ve Teknolojik Alt Danışma Komisyonu bu hususta bilimsel bilginin güncellenmesi amacı taşımaktadır. Ayrıca insan kaynaklı etkininin kimin için ne oranda tehlikeli olduğu da belirleyici faktördür.²⁹⁵ İklim sistemi, sadece şimdiki nesiller için değil gelecek nesiller için de korunmalıdır. Gelecek nesillerin de şimdiki nesillerle eşit haklara sahip olduğu hususu Yeni Zelanda ve Fransa arasındaki Nükleer Denemeler Davasında, UAD

²⁸⁸ Bu hususta Kyoto Protokolünde COP'a yetki verilmiştir, m. 6/2, 12/7 ve 17.; Ayrıca bkz: Deniz KIZILSÜMER ÖZER, Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri, Usak Yayınları, Ankara, 2009, s. 183.

²⁸⁹ FCCC/CP/1995/7/Add.1, Decision 5/CP.1 Activities implemented jointly under the pilot phase, 07.04.1995.

²⁹⁰ Deniz KIZILSÜMER ÖZER, s. 186.

²⁹¹ Legal Response Initiative, COP Decisions: Substance and Mandates, 04.10.2010, <http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/09/BP25E-Briefing-Paper-COP-Decisions-Substance-and-Mandates.pdf> (12.12.2017).

²⁹² Jutta BRUNNÉE, "COPing with Consent: Law-Making Under Multilateral Environmental Agreements", *Leiden Journal of International Law*, Vol: 15, No: 1, 2002, s. 24.

²⁹³ Robin R. CHURCHILL ve Geir ULFSTEIN, "Autonomous Institutional Arrangements in Multilateral Environmental Agreements: A Little-Noticed Phenomenon in International Law", *The American Journal of International Law*, Vol: 94, No: 4, 2000, s. 638.

²⁹⁴ Louise Kathleen CAMENZULI, "The Development of International Environmental Law at the Multilateral Environmental Agreements' Conference of the Parties and its Validity", https://www.iucn.org/downloads/cel10_camenzuli.pdf (12.12.2017).

²⁹⁵ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 60.

tarafından kabul edilmemiş olsa da Hâkim Weeramanty'nin görüşünde nesillerarası eşitliğin uluslararası hukukun ilkesi olduğu belirtilmiştir.²⁹⁶

İklim değişikliğinin zararlı etkilerinden bazı devletlerin daha çok etkilendiği hususu da daha önce belirtilmişti. UNFCCC'de bu husus dikkate alınarak özel durumları olan ve risk altındaki devletlerin korunması amaçlanmaktadır. Nitekim iklim değişikliğinden bazı devletler doğrudan ve çok ciddi bir şekilde etkilense de bu husus tüm devletleri er ya da geç etkileyecektir. Bu sebeple herhangi bir bölgeyi etkileyen zararlı etkilere karşı tüm devletlerin birlikte mücadele etme yükümlülüğü bulunmaktadır. Ayrıca Durner, Sözleşmenin 2. maddesinin *erga omnes* nitelikte uluslararası hukuk kuralı olduğunu savunmaktadır. Ona göre, iklim sistemi insanlığın ortak ilgisi olarak kabul edildiğinden onu korumak uluslararası toplumun yükümlülüğüdür.²⁹⁷ Erga omnes nitelikteki uluslararası kurallar objektif etki yaratırlar ve antlaşmaların tarafları dışında üçüncü kişilere karşı da herhangi bir özel kabul işlemine gerek kalmaksızın öne sürülebilirler.²⁹⁸ UNFCCC'nin 2. maddesinin erga omnes etkiye sahip olduğunu kabul etmek zor görünse de, iklim sisteminin *insanlığın ortak ilgisi* kabul edilmesi ve iklim sistemine verilen zararların uluslararası toplumun tamamını etkilemesi nedeniyle, onu korumak uluslararası toplumun yükümlülüğüdür.

2.1.1. İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler

UNFCCC'nin 3. maddesinde Sözleşmenin *İlkeleri* düzenlenmiştir. İklim değişikliğine ilişkin ilkeler hem Sözleşmenin uygulanması için hem de Sözleşme dışında iklim değişikliğinin önlenmesi için önemli birer araçtır. İlkeler, özellikle iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu durumunda önemli bir çerçeve sunmaktadır.²⁹⁹

Uluslararası Hukuk Derneği (*International Law Association - ILA*) tarafından 2014 yılında Washington Konferansında İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler başlığı altında bir metin hazırlanmıştır.³⁰⁰ Bu metnin amacı iklim değişikliğine ilişkin hukuki ve bağlayıcı ilkeleri oluşturmaktır. ILA tarafından hazırlanan bu metin, UNFCCC'nin 3. maddesinde düzenlenen ilkelere daha geniş ve açıklayıcı bir nitelik kazandırmıştır.

²⁹⁶ Nuclear Tests Case (New Zealand v. France), Order of 22 June 1973 Dissenting Opinion of Judge Weeramantry, s. 341-342.

²⁹⁷ W. DURNER, 2001, s. 268.'dan aktaran Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 67.

²⁹⁸ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 194.

²⁹⁹ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 67.

³⁰⁰ ILA, Legal Principles Relating to Climate Change, Washington Conference, 2014.

UNFCCC'nin 3. maddesini İlkeler başlığı altında düzenlemek *INC* içerisinde tartışmaya sebep olmuştur.³⁰¹ Çünkü uluslararası hukukta ilkelerin hukuki olarak bir önemi ve bunlara uymamanın yaptırımı bulunmaktadır. UAD Statüsünün 38/1. maddesinde hukukun genel ilkeleri uluslararası hukukun kaynakları arasında sayılmıştır. Hukukun genel ilkeleri, uluslararası antlaşma kuralları ve örf adet kurallarından sonra yer alırlar. İlkelerin amacı, uluslararası antlaşma ya da uluslararası örf adet hukuku kuralları ile düzenlenmemiş bir alandaki boşluğu gidermektir.³⁰² Hukukun genel ilkeleri de uluslararası hukukun bağlayıcı nitelikte kurallarıdır ve bunlara uyulmamasının yaptırımı bulunmaktadır.³⁰³ Kellersman'a göre, UNFCCC'de ilkeler başlığının düzenlenmesinin sebebi, iklim değişikliği rejiminde bağlayıcı olan ilkelerin ortaya konulmasını sağlamaktır.³⁰⁴

Bu başlık altında sırasıyla sürdürülebilir kalkınma, eşitlik ilkesi, devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları, özel durumlar ve risk altındaki devletler, önleme ilkesi, ihtiyat ilkesi, çevresel etki değerlendirmesi, uluslararası dayanışma ilkesi ve iyiniyet ilkesi incelenecektir.

2.1.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir Kalkınma UNFCCC'nin İlkeler bölümü başlığı altında yer bulmuştur. Sözleşmenin 3.4. maddesine göre;

“Taraflar sürdürülebilir kalkınmayı destekleme hakkına sahiptir ve de desteklemelidirler. İklim sistemini insanların neden olduğu değişikliğe karşı koruma politika ve önlemleri, Tarafların her birinin özel koşullarına uygun olmalı ve iklim değişikliğine cevap verecek önlemleri almak için ekonomik gelişmenin gerekli olduğu dikkate alınarak, bu politika ve önlemler ulusal kalkınma programlarına entegre edilmelidir.”³⁰⁵

Sürdürülebilir kalkınma, iklim değişikliği konusunda hukuki bir ilke olarak, İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde de yer bulmuştur.³⁰⁶ İLA İlkelerinin 3. maddesinde sürdürülebilir kalkınma iklim değişikliği hususunda bir hukuk ilkesi olarak düzenlenmiştir. Bu maddeye göre; devletler, küresel iklim değişikliğini doğal kaynak olarak, şimdiki ve gelecek nesillerin yararı için korumalıdır. Devletlerin şimdiki ve gelecek nesillerin yararı için iklim sistemine verilen zararları önleme, azaltma ve durdurma yükümlülükleri olduğu belirtilmiştir. İklim değişikliğine yönelik alınacak tüm önlemlerin ekonomik, çevresel ve sosyal yönlerinin birlikte ele alınması gerekir. Bu yönde atılacak adımlarda da gelişmekte olan devletlerin

³⁰¹ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 68.

³⁰² Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 90-91.

³⁰³ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 238- 241.

³⁰⁴ B. KELLERSMAN, s. 145' dan aktaran Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 69.

³⁰⁵ UNFCCC, m. 3.4.

³⁰⁶ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 3.

yoksullukla mücadele ve ekonomik kalkınma gereksinimleri dikkate alınmalıdır. Ekonomik kalkınma yönünde atılacak her adımda da devletler iklim değişikliğine neden olacak zararları vermekten kaçınmalı ve önlemelidirler.

Sürdürülebilir kalkınmanın kesin ve genel bir tanımı verilememekle birlikte Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 tarihli Bruthland Raporu diğer adıyla “Ortak Geleceğimiz Raporunda” sürdürülebilir kalkınma kavramına ilişkin yapılan tanım yaygın olarak kullanılmaktadır. Buna göre;

*“sürdürülebilir kalkınma, bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama olasılığını tehlikeye atmaksızın karşılayan kalkınmadır”.*³⁰⁷

Rapora göre; ekoloji ve ekonomi; yerel, bölgesel, ulusal ve küresel olarak her zaman olduğundan daha sıkı bir sebep sonuç ilişkisi içindedir.³⁰⁸ Rapor, dört ana sorunla mücadele etmek gerektiğini savunmaktadır. Bunlar;

“yoksulluk”, “çevreye baskı yapan ekonomik büyüme”, “erozyon, su, atmosfer, iklim değişikliği gibi ekolojik sorunlar” ve “gelecek kuşaklardan ödünç alınan çevresel sermaye”

olarak sıralanmıştır.³⁰⁹ Buna göre sürdürülebilir kalkınmanın amacı ekoloji ve ekonomi arasında bir dengenin sağlanmasıdır.

Ortak Geleceğimiz Raporu ekolojik felaket uyarısı yapmıştır ve Rio Konferansının düzenlenmesine sebep olmuştur. Rio Konferansının düzenlenmesinin amacı çevrenin korunması ve kalkınmanın ilerletilmesidir. Rio'nun merkezine çevre sorunlarından çok kalkınma hedefini koyması sebebiyle Bildirge eleştirilmektedir.³¹⁰ Rio Bildirgesi sürdürülebilir kalkınmaya vurgu yapmasına rağmen sürdürülebilir kalkınmanın tanımını açıkça yapmamıştır. Turgut'a göre Rio Bildirgesinin bu şekilde düzenlenmesinin sebepleri; gelişmiş devletlerin çevre sorunlarının temelinde yatan kapitalizme uzanan temel boyutu sorgulamak istememeleri ve Kuzey- Güney ülkeleri arasında menfaat çatışmasıdır. Gelişmekte olan Güney ülkeleri, gelişmiş Kuzey ülkeleri

³⁰⁷ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, (Ortak Geleceğimiz Raporu), s. 41, Türkçe'ye çeviren Nükhet TURGUT, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 95.; GIDDENS, sürdürülebilir kalkınmanın tanımı üzerinde uzlaşma olmasa da kavramın popülerliğine dikkat çekmektedir. Ona göre kavramın bu denli popüler olmasının ve kavramla ilgili birçok makale ve kitap yazılmasının sebebi kavramın sahip olduğu sakinleştirici etki, belirsizlik ve “hem pastam dursun hem karnım doysun” anlayışıdır., Anthony GIDDENS, İklim Değişikliği Siyaseti, (Çev.) Erhan BALTACI, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013, s. 92-93.

³⁰⁸ Meltem SARİBEYOĞLU SKALAR, Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 27.

³⁰⁹ Meltem SARİBEYOĞLU SKALAR, Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma, s. 27.

³¹⁰ Marc PALLEMAERTS, s. 618.

tarafından, sürdürülebilir kalkınmanın yeni bir sömürgecilik aracı olarak kullanıldığını savunmuştur.³¹¹

Rio Konferansından sonra sürdürülebilir kalkınma hususu çeşitli evrensel konferanslarda ele alınmıştır.³¹² Ancak bunlar arasında 2002 yılında düzenlenen Sürdürülebilir Kalkınma Hakkında Dünya Zirvesinde (*World Summit on Sustainable Development*) kabul edilen *Johannesburg* Belgelerinin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Belgeye göre ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma sürdürülebilir kalkınmanın üç sacayağı olarak kabul edilmiştir.³¹³ Bu Belgeye göre kalkınmanın amacının belirlenmesinin iki sonucu vardır. Bunlar; yoksul nüfusun gereksinimlerine öncelik verilmesi ve gelecek kuşakların menfaati için çevreye zarar verilmemesidir.³¹⁴

Rio Konferansı'nın düzenlenmesinden 20 yıl sonra 2012 yılında Rio +20 Konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferans sonunda "İstedığımız Gelecek" başlıklı Sonuç Belgesi kabul edilmiştir. Belgenin amacı, şimdiki ve gelecekteki kuşaklar için ekonomik, sosyal ve çevresel yönden sürdürülebilir bir geleceğin sağlanmasını teşvik etmektir. Konferansta, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve yoksullukla mücadele amacıyla yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma için kuramsal bir çerçeveye yönelik kararlılık belirtilmiştir.³¹⁵ 2014 yılında BM Genel Kurulu sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gözden geçirmiştir. Yeniden şekillenen hedeflerde iklim değişikliğinin etkileri ile mücadele konusu sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin merkezine oturtulmuştur.³¹⁶ Geleneksel noktada sürdürülebilir kalkınmanın iklim değişikliği ile mücadeleden bağımsız gerçekleştirilemeyeceği; sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği ile mücadelenin birbirini tamamlayıcı unsurlar olduğunu söyleyebiliriz.

1988 tarihli BM Genel Kurulu kararında ise iklimin korunmasının insanlığın ortak mirası olduğu belirtilmiştir.³¹⁷ 2002 yılında İLA tarafından Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Uluslararası

³¹¹ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası, s. 97-98.

³¹² Vienna Declaration and Programme of Action Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993, prg. 11; UN General Assembly, A/RES/55/2, 18 September 2000, prg. 6.; Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development United Nations, 2003, The final text of agreements and commitments adopted at the International Conference on Financing for Development Monterrey, Mexico, 18-22 March 2002, prg. 1.

³¹³ Report of the World Summit on Sustainable Development Johannesburg, South Africa, 26 August- 4 September 2002, prg. 5.

³¹⁴ Meltem SARIBEYOĞLU SKALAR, Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma, s. 57.

³¹⁵ The Future We Want United Nations Conference on Sustainable Development (Rio+20) Rio de Janeiro, Brazil 20-22 June 2012 Outcome of the Conference, prg. 12.

³¹⁶ UN, Open Working Group Proposal for Sustainable Development Goals, Full report of the Open Working Group of the General Assembly on Sustainable Development Goals is issued as document A/68/970, available at <http://undocs.org/A/68/970> (12.12.2016).

³¹⁷ UN General Assembly, A/RES/43/5, 70th plenary meeting, 6 December 1988, "Recognizes that climate change is a common concern of mankind, since climate is an essential condition which sustains life on earth."

Hukuk İlkeleri kabul edilmiştir. *Yeni Delhi Bildirgesi* olarak da anılan bu Bildirgede, iklim sistemi doğal kaynaklar başlığı altında düzenlenmiş ve iklim sisteminin insanlığın ortak ilgisi olduğu belirtilmiştir.³¹⁸ İnsanlığın ortak mirası olarak belirlenen alanlarda çevrenin korunması gelecek nesillere karşı olan sorumluluk ve nesillerarası dayanışma ve hakkaniyet düşünceleri ile ilişkilidir.³¹⁹ İnsanlığın ortak mirası, hiçbir devletin yetki ve egemenliğine ait olmayan, insanlığın ortak menfaatinin bulunduğu ve kullanımını tüm insanları etkileyen kavram olarak tanımlanmaktadır.³²⁰ İnsanlığın ortak mirası ya da insanlığın ortak ilgisi kavramlarının her ikisi de ortak kaynakların kullanımı ile ilgilidir. İnsanlığın ortak ilgisinde uluslararası toplumun, ortak ilgi alanlarının korunması ile ilgili hem hakkı hem de yükümlülüğü bulunmaktadır.³²¹ Uzak ve gök cisimlerinin, deniz yatağının, okyanus tabanının insanlığın ortak mirası olduğu kabul edilmekle birlikte, ulusal yetki alanları içerisinde devletlerin egemenliğini kaybedeceği endişesi ile insanlığın ortak mirası kavramını uygulamak henüz mümkün değildir. İLA tarafından iklim sisteminin korunmasının, insanlığın ortak ilgisi olarak görülmesinin sebebi, insanlığın ortak ilgisinin daha az hukuki anlam çağrıştırmasıdır.³²² İklim sistemini doğal kaynak ve aynı zamanda insanlığın ortak ilgisi olarak algılamak uluslararası çevre hukukunda geliştirilen bir ifadedir. Ancak bu ifadenin mevcut uluslararası hukukun ilerisinde olduğu düşünülmektedir.³²³

İklim sistemini doğal kaynak olarak görmek devletlerin doğal kaynakları üzerinde egemenlik haklarına aykırı gibi görülmektedir. Devletlerin doğal kaynakları üzerinde egemenlik haklarına UNFCCC'nin Başlangıç kısmında değinilmiştir. Devletin doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik ilkesi, self determinasyon hakkının doğal sonucudur. Sömürge sonrası dönemde eski sömürge, yeni bağımsız devletlerin etkisiyle uygulanan uluslararası hukukta ekonomik içerikli egemenlik hakkının özel bir ilke olarak düzenlenmesi sonucu oluşturulmuştur.³²⁴

Sözleşme metninde sıkça devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenlik hakkına vurgu yapılmaktadır. Bu hak, BM Genel Kurulunun 523, 626, 1803 ve 3281 sayılı Kararlarında yer

³¹⁸ İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinde de insanlığın ortak ilgisi olduğu belirtilmiştir., İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Başlangıç, prg. 1. İbrahim KAYA Türkçeye insanlığın ortak kaygısı olarak çevirmiştir., Uluslararası Hukukta Temel Belgeler, s. 258-259.; Benzer ifade için bkz. Aslan GÜNDÜZ, Milletlerarası Hukuk, (Ed.) Reşat Volkan GÜNEL, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 773.

³¹⁹ Zeynep KIVILCIM, Uluslararası Hukukta İnsanlığın Ortak Mirası, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 52.

³²⁰ Ved P. NANDA ve George (Rock) PRING, International Environmental Law and Policy for 21st Century, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden Boston, 2013, s. 37.

³²¹ Ved P. NANDA ve George (Rock) PRING, s. 39.

³²² Meltem SARIBEYOĞLU SKALAR, Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma, s. 118.

³²³ Duncan FRENCH, International Law and Policy of Sustainable Development, MUP, Manchester, 2005, s. 59.

³²⁴ Hüseyin PAZARCI, Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013, s. 151.

almıştır.³²⁵ Ayrıca, 1966 yılında yürürlüğe giren İkiz Sözleşmelerde de tekrarlanmıştır.³²⁶ Uluslararası yargılamalarda da devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenlik hakkı yinelenmekle birlikte bu hakkın diğer devletler aleyhine kullanılmayacağı ve devletlerin diğer devletlere zarar vermeme yükümlülüğü çevre hukukunun temel ilkelerinden biri olarak gelişmiştir. Bu yükümlülüğün temelinde iyi komşuluk ilkesi ve mülkiyet hakkı bulunmaktadır. Uluslararası çevre hukukunun gelişimi ve sürdürülebilir kalkınmanın giderek önem kazanması devletlerin mutlak egemenliğinin yeniden yorumlanmasına neden olmuştur.

UNFCCC'nin Başlangıç kısmında da egemenliğin çevre ve kalkınma politikalarına uygun olması ve diğer devletlere zarar verilmemesi gerektiği belirtilmiştir. UNFCCC'deki insanlığın ortak ilgisi ifadesi, devletlerin egemenliğinin şimdiki ve gelecek nesillerin faydasına olacak şekilde yeniden yorumlanmasını ifade etmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma yargı kararlarına da konu olmuştur. Mahkeme kararları sadece tarafları için bağlayıcı olmakla birlikte hukukun gelişimini sağlaması bakımından yardımcı kaynaklardır ve bu bağlamda önemlidir. UAD'ın G-N Projesi Kararı (*Gabcikovo-Nagymaros Project*), sürdürülebilir kalkınmanın tartışılması bakımından önemlidir.³²⁷ Kararda sürdürülebilir kalkınmanın normatif değerine açıklık getirilmemekle birlikte, hukuksal bir işlevi olduğu kabul edilmiştir. Kararda sürdürülebilir kalkınma, kural ya da ilke olarak değil hukuki bir kavram olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca, bunun kavram olarak nitelendirilmesinin hukuki ve maddi sonuçlar doğuracağı kabul edilmektedir.³²⁸ Özellikle hâkim Weeramantry'nin görüşleri sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukuktaki yeri için önem teşkil etmektedir. Hâkim Weeramantry'e göre, sürdürülebilir kalkınmanın çok sayıda uluslararası hukuk belgesinde ortaya çıktığını belirterek uluslararası toplumda genel ve yaygın bir kabul görmesinden dolayı modern uluslararası hukukun normatif değere sahip zorunlu bir ilkesi olarak uygulanması gerekir.³²⁹

³²⁵ Hüseyin PAZARCI, *Uluslararası Hukuk*, s. 151.; Bu konu birinci bölümde self determinasyon başlığı altında da incelenmiştir. Kararların çevirileri için bkz: İbrahim KAYA, s. 224-238.

³²⁶ 1966 tarihli İkiz Sözleşmeler, Türkiye tarafından 04.06.2003 tarihinde kabul etmiş, 18.06.2003 tarihinde R.G.'de yayınlanmıştır.

³²⁷ G-N Projesi Kararı ayrıca çevre hukuku bakımından en çok atıf yapılan kararlardan biridir. Her ne kadar Mahkeme, çevre hukukunun ilke ve sorunlarını incelemekten kaçınmış olsa da Kararda, ekolojik zaruret hali nedeniyle projenin durdurulması tartışılmış olup Mahkeme tarafından tarafların iyi niyet ilkesine uygun olarak bir araya gelip çevreye zarar vermeyecek şekilde antlaşmanın yeniden görüşülmesini tavsiye etmiştir. Mahkemenin kararı, çevre hukukunun ilkeleri ile ilgili ayrıntılı bir inceleme yapılmaması bakımından eleştirilmektedir. Şule GÜNEŞ ANLAR, "Gabcikovo-Nagymaros Davası", AÜHF, Cilt. 55 Sayı. 2, 2006, s. 112- 114.; G-N Projesi Davasının geniş özeti için ayrıca bkz: Münevver AKTAŞ ACABEY, *Sınırtaş Sular Hukuki Rejim Dicle-Fırat ve Türkiye'nin Diğer Sınırtaş Suları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 363-377.

³²⁸ Şule GÜNEŞ ANLAR, *Uluslararası Hukuk Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s. 23.

³²⁹ Case Concerning Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment of 25 September 1997, Separate Opinion of Vice- President Judge Weeramantry, "That principle is the principle of sustainable development which,

Fur Seal Davasında da ABD'nin argümanları önemlidir. Fokların korunmasını insanlığın ortak yararına dayandırmaktadır. Davaya konu olayda ABD fokların soylarının tükenmesini önlemek amacıyla yılın belli dönemlerinde avlanmayı yasaklayan yasa çıkarmıştır. İngiliz gemileri tarafından açık denizde, ABD karasularının dışında foklar avlandığı için ABD tarafından İngiliz gemilerinin kaptanları tutuklanmıştır.³³⁰ Fur Seal Hakemlik Davasının konusu foklar üzerindeki mülkiyet hakkına ilişkindir. Bu davaya, ABD tarafından nesiller arası eşitlik ve doğal kaynakların sürdürülebilirliğinin tartışılması sebebiyle, sürdürülebilir ilkesinin tarihsel gelişimi açısından önem atfedilmektedir. ABD, fokların korunmasının tek sebebinin ticaret kaygısı olmadığını, bunun tüm insanlığın ortak malı ve insanlığın ortak ilgisi olduğu için de gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Alaska halkının tarihsel yaşayış biçiminin devamı için de fokların korunmasının önemini vurgulamıştır.³³¹

Uluslararası entegrasyon sürdürülebilir kalkınmanın en önemli unsurudur. Bu husus hem UNFCCC'nin Başlangıç kısmında hem de İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerin 3/4. maddesinde düzenlenmiştir. Bu doğrultuda çok uluslu şirketlerin faaliyet gösterdikleri devletin çevre koruma mevzuatına, kural ve standartlarına uygun çalışmak zorunda oldukları kabul edilmektedir.³³² Ancak, devletler bu süreçte gelişmekte olan devletlerin ihtiyaçlarını da dikkate almak zorundadırlar. Gelişmiş ve az gelişmiş devletler arasında gittikçe artan farkın sürdürülebilir kalkınma için engel oluşturduğu kabul edilmektedir.³³³

Sürdürülebilir kalkınma UNFCCC'nin ilkeler başlığı altında değerlendirilmiş olsa da sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukuktaki yeri tartışmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma evrensel düzeydeki birçok hukuk metninde yer bulsa da uluslararası hukuktaki yeri konusunda görüş birliği mevcut değildir. Sürdürülebilir kalkınmanın, esnek hukuk normu, uluslararası hukukun bir ilkesi mi yoksa hedeflenen bir amaç mı olduğu konusu kesinlik kazanmamıştır. Normlar, esnek hukuk normu ya da bağlayıcı bir hukuk normu olduğu konusunda ayrım yapılmaksızın, normatif bir dille ifade edilebilir olmalıdır. Esnek hukuk normları ile katı hukuk normları arasındaki fark sonuçları bakımındadır. Sürdürülebilir kalkınmanın esnek hukuk belgeleri arasında yer aldığı inkâr edilemez, ancak normatif bir şekilde ifade edilmekten uzak

---

according to this opinion, is more than a mere concept, but is itself a recognized principle of contemporary international law.", s. 8 -9.

³³⁰ H. W. BLODGETT, "The Fur Seal Arbitration", Northwestern Law Review, Vol: 3, No: 3, December 1894, s. 80-81.

³³¹ G. F. MAGGIO, "Inter/intra-generational Equity: Current Applications under International Law for Promoting the Sustainable Development of Natural Resources", BELJ, Vol: 4, 1997, s. 196.

³³² Galip Engin ŞİMŞEK, Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 43.

³³³ Meltem SARİBEYOĞLU SKALAR, Sürdürülebilir Kalkınma, s. 57.

olması sebebiyle esnek hukuk normu olarak da kabul edilmemektedir.³³⁴ Birnie, Boyle ve Redgwell ise sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik kalkınma ve çevrenin korunması amaçlarına hizmet eden hukuki bir kavram olarak görmektedir.³³⁵ Güneş, uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeydeki hukuk belgelerinde sürdürülebilir kalkınmanın ilke olarak düzenlenmiş olması sebebiyle sürdürülebilir kalkınmanın ilke olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir.³³⁶ Lowe ise sürdürülebilir kalkınmanın normatif karaktere sahip olmamasından dolayı uluslararası hukukun genel ilkesi olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir.³³⁷ Sands, sürdürülebilir kalkınmayı uluslararası hukukun gelişen kavramı olarak görmektedir.³³⁸ Fitzmaurice, sürdürülebilir kalkınmayı ulaşılmak istenen amaç ya da amaca ulaşmak için izlenecek yol olarak görerek, hukuk kuralı olarak tanımlanmaktan kaçınmıştır.³³⁹ Voight ise sürdürülebilir kalkınmayı uluslararası önemi olan ilke olarak nitelendirmektedir.³⁴⁰ Voight iklim değişikliği ile mücadele ile sürdürülebilir kalkınmanın birlikte ele alınması gereken, birbirini tamamlayan iki önemli mesele olduğunu belirtmektedir. Ona göre gerek UNFCCC’de gerekse Kyoto Protokolünde sürdürülebilir kalkınmaya hem amaç, hem ilkeler hem de yükümlülüklerin yerine getirilmesi kısmında yer verilmesi, iklim değişikliği rejiminin gelişiminde sürdürülebilir kalkınma kavramının öneminin anlaşıldığını göstermektedir.³⁴¹

Hukuk genel ilkeleri;

“birçok ulusal hukuk düzeninde yer alan ve uluslararası hukuk düzenine aktarılmasına ne hukuk mantığı ne de devletlerin değer yargıları bakımından herhangi bir engel bulunmayan, devletlerin ortak hukuk değerlerini içeren kurallar”

olarak tanımlanmaktadır.³⁴² Yargı kararlarında sürdürülebilir kalkınmanın gerekçe olarak kullanılması onun hukuki bir araç olduğu gerçeğini göstermektedir, ancak bu durum sürdürülebilir kalkınmanın hukukun genel ilkesi olarak görülmesi için yeterli değildir. Sürdürülebilir kalkınma her ne kadar UNFCCC’de ilkeler başlığı altında düzenlenmiş olsa da

³³⁴ Meltem SARİBEYOĞLU SKALAR, Sürdürülebilir Kalkınma, s. 67.

³³⁵ Patricia BIRNIE, Alan BOYLE ve Catherine REDGWELL, International Law And The Environment, OUP, Oxford, 2009, s. 116.

³³⁶ Ahmet GÜNEŞ, Çevre Hukuku, s. 70.

³³⁷ Vaughan LOWE, ‘Sustainable Development and Unsustainable Arguments2, 1999’ dan aktaran Virginie BARRAL, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm”, EJIL, Vol: 23, No: 2, 2012, s. 386.

³³⁸ Philippe SANDS, “Environmental Protection in The Twenty-First Century: Sustainable Development And International Law”, (Ed.) Richard L. REVESZ, Philippe SANDS, Richard B. STEWART, Environmental Law, The Economy and Sustainable Development, CUP, Cambridge, 2000, s. 408.

³³⁹ M. FITZMAURICE, “The Principle of Sustainable Development in International Development Law”, International Sustainable Development Law, Vol: 1, EOLSS.

³⁴⁰ Christine VOIGHT, Sustainable Development as a Principle of International Law, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden Boston, 2009, s. 91.

³⁴¹ Christine VOIGHT, Sustainable Development, s. 113-114.

³⁴² Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 236-237.

ulaşılmak istenen hedef ve iklim değişikliği ile mücadelede başvurulacak araç olarak nitelendirilebilir.

Foster'a göre; sürdürülebilir kalkınmanın savunucuları sermayenin sınırsız birikimi ve doğanın korunması arasında bir çelişki olmadığını ileri sürse de sürdürülebilir kalkınma, gezegensel bir yıkımdan kar sağlamaya yönelik yinelenmiş bir stratejidir.³⁴³ Sürdürülebilir kalkınma gelişmiş ülkeler tarafından çevreyle barışık kalkınma modeli olarak sunulurken gelişmekte olan ülkeler tarafından kapitalist devletlerin kendilerine dayattığı yeni sömürgecilik modeli olarak görülmektedir.³⁴⁴ Sürdürülebilir kalkınmayı yeni sömürgecilik olarak gören görüşe göre; İkinci Dünya Savaşından sonra klasik anlamda sömürgecilik tasfiye edilmiş, yeni bir sömürgecilik dönemi başlamış ve bu sömürgecilik sürdürülebilir kalkınma olarak ifade edilmiştir. Ancak, yeni bir sömürgecilik olarak görülse de sürdürülebilir kalkınmanın kalkınmayı dizginleyecek bazı araçlara sahip olduğu da kabul edilmektedir.³⁴⁵

2.1.1.2. Çevresel Etki Değerlendirmesi

Sürdürülebilir kalkınmanın somut görünümü Çevresel Etki Değerlendirmesidir (ÇED). Etki değerlendirme kavramı;

*“yerküremizin karşı karşıya olduğu çevresel, sosyal, ekonomik ve sağlık etkilerinin önceden tahmin edilmesi suretiyle uygun araç ve yöntemlerle yönetilmesi” anlamını taşır.*³⁴⁶

*ÇED ise, “gerçekleştirilmek istenen ve çevre üzerinde önemli olumsuz etkileri olabilecek faaliyetler hakkında yetkili birimlerce işlem yapılmadan önce bunların çevresel etkilerinin araştırılarak önlenmeye çalışılması”dır.*³⁴⁷

ÇED hem çevresel varlıkların dolaylı ya da doğrudan etkileneceği faaliyetlerin önceden planlanması, denetlenmesi için öngörülen hukuki bir usul/araç hem de faaliyet devam ettiği sürece çevrenin korunması için faaliyeti denetleme imkânı veren süreç olarak değerlendirilebilir.³⁴⁸ ÇED

³⁴³ John Bellamy FOSTER, s. 75.

³⁴⁴ Ahmet GÜNEŞ, Çevre Hukuku, s. 70.

³⁴⁵ Abdurrahman SAYGILI, Çevre Hukuku Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007, s. 96 vd.

³⁴⁶ Şule GÜNEŞ ANLAR, ÇED, s. 30.

³⁴⁷ Nühket TURGUT, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 211.

³⁴⁸ ÇED karar alma sürecinde idarenin klasik karar alma sürecinden farklı olarak, üçüncü kişilerde karar alma sürecine katılmaktadırlar., ÇED özü itibarıyla de çevre hakkının korunmasını amaçlar. Çevrenin korunmasında genel bir menfaatin korunması amaçlanmaktadır., Abdurrahman SAYGILI, s. 5- 7.; Güzin ÜÇİŞİK ve Fehim ÜÇİŞİK, Çevre Hukuku, Ötügen, İstanbul, 2013, s. 245.

ilk olarak Amerika Ulusal Çevre Politikaları Kanununda; daha sonra Avrupa ülkelerinin iç hukuk düzenlemelerinde ve Avrupa Birliği Direktiflerinde yer bulmuştur.³⁴⁹

Ulusal kaynaklarda düzenlenen ÇED'in uluslararası düzeyde düzenlenmesi ile Sınır aşan ÇED Sözleşmeleri oluşturulmuştur. ÇED, ilk kez 1982 Antartika Deniz Canlı Kaynaklarının Korunmasına İlişkin Sözleşmede düzenlenmiştir.³⁵⁰ Daha sonra, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS), 1985 Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Viyana Sözleşmesi, BM Genel Kurulunun yardımcı organı olan UNEP'in hazırladığı 1987 tarih ve 14/25 sayılı "ÇED'in İlkeleri ve Amaçları" Kararı, Dünya Bankası Direktifi, 1989 tarihli Tehlikeli Atıkların Sınır aşan Taşınımının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi ve 1991 Madrid Çevre Koruma Protokolünde düzenlendiği görülmektedir. ÇED, ayrıca 1992 Rio Konferansında kabul edilen Rio Bildirgesi, Gündem 21 ve Biyolojik Çeşitlik Sözleşmesinde de düzenlenmiştir. ÇED, Rio Bildirgesinin 17. ilkesinde açıkça düzenlenmiştir. Buna göre;

*"Ulusal bir araç olarak çevresel etki değerlendirmesi çevre üzerinde önemli bir yan etkiye sahip olma olasılığı olan ve yetkili bir ulusal makam kararına konu olan önerilmiş faaliyetler için üstlenilmelidir."*³⁵¹

Rio Konferansında kabul edilen bir diğer belge olan Gündem 21'de ÇED her başlık altında uygulanması gereken bir usul olarak düzenlenmiştir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin 14. maddesinde taraf devletlere çevresel olumsuz etkilerin en aza indirilmesi için çevresel etki değerlendirmesi yapma yükümlülüğü yüklenmiştir. UNEP'in 1987 yılında hazırlamış olduğu Rehber İlkeler dikkate alınarak 1991 yılında Espoo Sınır aşan ÇED Sözleşmesi imzalanmıştır.³⁵² Sözleşme çok taraflıdır ve evrensel niteliğe sahiptir. Sözleşmenin amacı; Sözleşmeye taraf devletlerin bireysel ve ortaklaşa olarak, sınır aşan çevresel zararların önlenmesi, azaltılması ve kontrol edilmesi için gerekli tüm önlemleri almasını sağlamaktır.³⁵³ Sözleşmenin Başlangıç kısmında da sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına duyulan ihtiyaç belirtilmiştir.³⁵⁴ Espoo Sözleşmesi çevre hukukuna belli yenilikler getirmiştir. Bunlar; sınır aşan çevresel etkilerin komşu ülkelere önceden belirtilmesi ve müzakere imkânı vermesi, ÇED'in kullanım alanını uluslararası hukuka taşınması ve genişletmesi ve kamunun katılımı olanağını sağlamasıdır.³⁵⁵

³⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdurrahman SAYGILI, 40-62.

³⁵⁰ Kemal BAŞLAR, "Antarktika Antlaşmaları Sistemi (1961-2001): 40 Yılın Ardından Antarktika'nın Hukuki Rejimi", AUHFD, Cilt: 52, Sayı: 2, 2003, s. 82.

³⁵¹ Rio Bildirgesi, m. 17.

³⁵² Convention On Environmental Impact Assessment In A Transboundary Context, Espoo (Finland), 25.02.1991, Espoo Sözleşmesi olarak anılacaktır. Sözleşme, 16 ülkenin onaylamasından sonra 10 Eylül 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir., Uluslararası Hukuk Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Şule GÜNEŞ ANLAR, ÇED, s. 124.

³⁵³ Espoo Sözleşmesi, m. 1.

³⁵⁴ Espoo Sözleşmesi, "Affirming the need to ensure environmentally sound and sustainable development", s. 3.

³⁵⁵ Abdurrahman SAYGILI, s. 82.

ÇED, sürdürülebilir kalkınmanın uygulamaya geçirilmesinde önemli bir hukuki araçtır; hem planlama hem de karar alma sürecini ifade eder.³⁵⁶ Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin teknik bir aracı olan ÇED, disiplinler arası bir uygulamadır. Farklı uzmanlık alanlarının bir araya gelmesiyle, çevre açısından uygun çözümlerin arandığı dönemdir.³⁵⁷ ÇED'in, planlama, örgütlenme, denetleme ve iletişim olmak üzere farklı ancak birbiriyle bütünleşmiş aşamaları bulunmaktadır. ÇED, uluslararası çevre hukukunun ilkeleri ile ilintilidir, uluslararası çevre hukukunun ilkelerini işlevsel hale getirir. Özellikle sınır aşan çevre zararları bakımından zarar vermeme yükümlülüğünün bir gereği olarak ortaya çıkar. Ayrıca, uluslararası hukukun geleneksel ilkesi olan iyi komşuluk ilkesi de ÇED çerçevesinde değerlendirilir.³⁵⁸ ÇED, çevresel etkilerin egemen devletlerin sınırlarını aştığında karşılaşılan sorunları çözmek için oluşturmuş ve devletler düzeyinde işleyen bir süreci ifade etmeye başlamıştır.³⁵⁹

ÇED iklim değişikliği ile mücadelede faydalı bir araç olarak görülmektedir. UNFCCC'de ÇED'e yer verilmiştir. Buna göre;

“İklim değişikliğini azaltmak ve değişikliğe uyum sağlamak amacıyla alınan önlemler ve uygulanan projelerin ekonomi, halk sağlığı ve çevre kalitesi üzerinde zararlı etkilerini en aza indirmek amacıyla, örneğin ulusal düzeyde hazırlanacak etki değerlendirmeleriyle, uygun metodlar uygulamak suretiyle, iklim değişikliği mülhazalarını kendi sosyal, ekonomik ve çevresel politikalar ve eylemleri çerçevesinde mümkün olan en geniş şekilde dikkate alacaklardır.”³⁶⁰

ÇED'in iklim değişikliği ile mücadelede önemi giderek artmaktadır, çünkü iklim değişikliği ile mücadele edilirken sadece sera gazı emisyon oranlarının düşürülmesi değil projelerin iklim üzerindeki etkisi – aynı zamanda iklim değişikliğinin projeler üzerindeki etkisi - de önem arz etmektedir.³⁶¹ İklim değişikliğine uyum faaliyetlerinin ÇED kapsamına alınmasındaki sorun ÇED'in projelerin çevre üzerindeki etkileri değerlendirmesi, ancak iklim değişikliğinin projeler üzerindeki etkisini değerlendirmemesidir.³⁶²

ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde, ÇED, İhtiyat ve Önleme İlkesi ile birlikte düzenlenmiştir.³⁶³ Buna göre öngörülebilir sınır aşan bir çevresel zarar olasılığında devletlerin çevresel etki değerlendirmesi yapma yükümlülüğü vardır. Bu hususta devletlerin bilgi paylaşımı, dayanışma ve katılma yükümlülüğü olduğu belirtilmiştir. ÇED'in önemi Pulp Mills Kararında da

³⁵⁶ Abdurrahman SAYGILI, s. 102.; Şule GÜNEŞ ANLAR, s. 4-5.; Ahmet GÜNEŞ, ÇED, s. 35.

³⁵⁷ Şule GÜNEŞ ANLAR, ÇED, s. 27.

³⁵⁸ Şule GÜNEŞ ANLAR, ÇED, s. 69-71.

³⁵⁹ Abdurrahman SAYGILI, s. 76.

³⁶⁰ UNFCCC, m. 4/f.

³⁶¹ Nova Scotia Environment, Guide to Considering Climate Change in Environmental Assessments in Nova Scotia, 2011.

³⁶² Nuran TALU, Türkiye'de İklim Değişikliği Siyaseti, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2015, s. 130-132.

³⁶³ ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 7B/5-6.

ele alınmış, sınıraşan çevresel zarar riski olduğunda devletlerin çevresel etki değerlendirmesi yaptırmasının uluslararası hukukta bir gereklilik olduğu vurgulanmıştır.³⁶⁴

2.1.1.3. Eşitlik İlkesi

İklim değişikliği ile mücadelede önemli ilkelerden bir diğeri eşitlik ilkesidir. Devletlerin eşitliği, devletlerin egemenliği ilkesinin doğal bir sonucudur.³⁶⁵ Devletlerin egemenliği ilkesinin doğal sonucu ise devletlerin uluslararası alanda eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olmasıdır.³⁶⁶ Ancak tüm devletlerin aynı yükümlülüklerle eşit derecede sahip olması bazı hususlarda adaleti sağlamamaktadır. Tarihsel olarak ve şimdiki kapasiteleri bakımından farklı koşullara sahip devletlerin insanlığın ortak ilgisi olarak kabul edilen alanlarda daha fazla yükümlülük altına girmesi, külfet paylaşımının daha adil olmasını sağlayacaktır.

Eşitlik ilkesi UNFCCC'nin 3.1 maddesinde ve İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerin 4. maddesinde düzenlenmiştir. İklim değişikliği ile mücadelede eşitlik ilkesi, COP kararlarında sıklıkla dile getirilmiştir. Berlin Direktifi³⁶⁷, Kyoto Protokolü, Kopenhag Kaydında³⁶⁸ yer almıştır. Eşitlik ilkesi iklim değişikliği hususunda külfet paylaşımının bir gereğidir, dolayısıyla devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu ilkesi ile sıkı sıkıya ilişki içindedir.

Devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu ile eşitlik ilkesi ayrı ilkeler olarak düzenlenmiş ise de birbirinden ayrı düşünülemez şekilde bağlantılıdır.³⁶⁹ Devletlerarasında iklim değişikliği ile mücadelede adaletin sağlanması için eşitlik ilkesi ve ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkeleri birlikte düşünülmelidir. Tüm devletlerin iklim değişikliğine katkısı aynı olmadığı gibi bununla mücadele kapasiteleri de farklıdır. Bu sebeple eşitlik ilkesi öne çıkarılırken adaletin sağlanması için devletlerin kapasiteleri ve özel durumları göz ardı edilmemelidir.³⁷⁰ Dolayısıyla eşitlik ilkesi, iklim değişikliği ile mücadelede başvurulacak ilkelerden biri olan risk altındaki devletler ve özel durumlar ile de ilişkilidir.

³⁶⁴ International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders Case Concerning Pulp Mills on The River Uruguay (Argentina V. Uruguay) Judgment of 20 April 2010, "States that it may now be considered a requirement under general international law to undertake an environmental impact assessment where there is a risk that the proposed industrial activity may have a significant adverse impact in a transboundary context, in particular, on a shared resource", prg. 204.

³⁶⁵ Hüseyin PAZARCI, Uluslararası Hukuk, s. 150.

³⁶⁶ Selman ÖGÜT, "Egemen Eşitlik Prensibine Modern Uluslararası Hukuk Açısından Bir İstisna Hali Olarak Yaklaşma", HAD, Cilt: 19, s. 147- 160.

³⁶⁷ UN, UNFCCC, Distr. General FCCC/CP/1995/7/Add.1 6 June 1995, Decision 1/CP. 1., prg. 1.

³⁶⁸ UN, UNFCCC, Distr. GENERAL FCCC/CP/2009/11/Add.1 30 March 2010, Decision 2/CP. 15, prg. 1.

³⁶⁹ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 4, prg. 2.

³⁷⁰ David S.G. THOMAS ve Chasca TWYMAN "Equity and Justice İn Climate Change Adaptation Amongst Natural-Resource-Dependent Societies", Global Environmental Change, Vol: 15, 2005, s. 118-120.

İklim değışikliği ile mücadelede eşitlik ilkesinin nesiller arasındaki eşitliği sağlamada denge görevi bulunmaktadır. Yani eşitlik ilkesinin amacı sadece mevcut devletler ve toplumlar arasında bir denge kurma amacı yoktur, aynı zamanda nesiller arasında doğal kaynaklardan eşit yararlanılması amacına hizmet eder. Nesiller arasında eşitliğin iki yönü bulunmaktadır. Birincisi kaynakların geçmiş, şimdiki ve gelecek nesiller arasında dengeli dağılımı, diğeri ise şimdiki nesiller arasında bölgesel ve evrensel olarak sosyal ve ekonomik anlamda dengeli bir paylaşımın sağlanmasıdır. Nesiller arasında eşitliğin sağlanması çevrenin korunması, sosyo - ekonomik kalkınma ve insan haklarıyla da ilişkilidir.³⁷¹ UNFCCC'nin 3.1. maddesinde de devletlerin hem şimdiki nesiller hem de gelecek nesiller için iklim değışikliği ile mücadele etmeleri gerektiği belirtilmiştir.³⁷² Bu husus sürdürülebilir kalkınma ilkesi ile de ilişkilidir. Gelişmekte olan devletlerin bir yandan sosyal ve ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilme hakları, diğer yandan da iklim değışikliği ile mücadele yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda UNFCCC'nin 4.7. maddesinde de gelişmekte olan devletlerin sosyal ve ekonomik gelişmelerin öncelikli hedefler olduğu düzenlenerek gelişme seviyesi bakımından adaletin sağlanması amaçlanmaktadır. Nitekim UNFCCC'de Annex 1 ve Annex 2 listeleri oluşturularak devletlerin gelişmişlik düzeylerine göre iklim değışikliği ile mücadelede farklı yükümlülükler belirlenmiştir.

Eşitlik ilkesi iklim değışikliği ile mücadelenin araçlarından olan durdurma ve adaptasyonun uygulamaya geçirilmesinde de önemlidir. Devletlerin iklim değışikliğini durdurma ve adaptasyon sağlama için birlikte hareket etmeleri bu doğrultuda külfet paylaşımı yükümlülüğünü yerine getirmeleri gerekir.³⁷³ Bu hususta finansal ve teknolojik desteğin kapasitesi yetersiz olan devletlere sağlanması iklim değışikliği ile mücadelenin etkili olması için gereklidir.

2.1.1.4. Devletlerin Ortak Ama Farklılaşmış Sorumlulukları

Devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu ilkesi uluslararası hukukta devletlerin eşitliği ilkesi ve insanlığın ortak mirası düşüncesine dayanmaktadır.³⁷⁴ İklim değışikliğinden tüm devletler etkilendiği için her bir devletin bununla mücadele etmek için ortak sorumlulukları

³⁷¹ G.F. MAGGIO, "Inter/intra-generational Equity: Current Applications under International Law for Promoting the Sustainable Development of Natural Resources", BELJ, Vol: 4, 1997, s. 163-166.

³⁷² UNFCCC, m. 3.1.

³⁷³ Barry SMIT ve Olga PILIFOSOVA, "Adaptation to Climate Change in the Context of Sustainable Development and Equity", (Ed.s), J.J. MCCARTHY, , O. CANZIANI, , N.A. LEARY, , D.J. DOKKEN, , K.S. WHITE, Climate Change 2001: Impacts, Adaptation and Vulnerability. IPCC Working Group II. CUP, Cambridge, 2001, s. 888.

³⁷⁴ CISDL, The Principle of Common But Differentiated Responsibilities: Origins and Scope, For the World Summit on Sustainable Development 2002, Johannesburg, 26 August, prg. 1.

bulunmaktadır.³⁷⁵ Devletlerin iklim değişikliğine tarihsel olarak farklı etkileri bulunmuş; ayrıca ekonomik ve teknolojik gelişmişlik düzeyleri farklıdır. Bu farklılıklar sebebiyle tüm devletlerin iklim değişikliği ile mücadelede ortak sorumlulukları bulunsa da farklı yükümlülükleri vardır. Devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilke olarak ilk kez Stockholm Bildirgesinde düzenlenmiştir. Stockholm Bildirgesinde nesiller arası eşitlikten bahsedilerek, gelişmekte olan devletlerin gelişme hakları olduğu belirtilmiştir.³⁷⁶ Daha sonra Montreal Protokolü ile ilk kez uluslararası bir Fon kurularak gelişmiş devletler tarafından gelişmekte olan devletlere mali ve teknolojik destek sağlanması amaçlanmıştır.³⁷⁷ Tüm gelişmelerden sonra, ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesinin ilk kez açıkça düzenlenmesi ve önemini kazanması Rio Bildirgesi ile olmuştur.³⁷⁸ Rio Bildirgesinin 7. ilkesine göre çevresel bozulmaya farklı katkıları nedeniyle, devletlerin ortak ama farklılaştırılmış sorumlulukları bulunmaktadır. Rio Bildirgesine paralel ve Bildirgeyi tamamlar şekilde UNFCCC’de bu ilke tarafların eşitlik temelinde ve ortak ama farklı sorumluluklarına ve güçlerine uygun olarak günümüz ve gelecek nesillerin yararı için iklim sistemini koruması gerektiği düzenlenmiştir.³⁷⁹ COP toplantılarında, Berlin Direktifi³⁸⁰ ve Bali Eylem Planında³⁸¹ ilkeye yer verilmiştir. İklim değişikliğine ilişkin sözleşme ve bu doğrultuda alınan kararlardan önce de devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu uluslararası çevre hukukunda bir ilke olarak kabul edilmekteydi.³⁸²

Devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu ilkesinin iki yönü bulunmaktadır. Öncelikle her devletin iklim değişikliği ile mücadelede ortak sorumlulukları vardır. İklim değişikliğini önleme, etkilerini azaltma için tüm devletler tedbir almalı ve bu hususta periyodik olarak raporlama yapmalıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın devamı için birlikte hareket etmelidirler. Durdurma ve adaptasyon tekniklerinin geliştirilmesi için birlikte hareket etmeli, bilimsel ve teknik bilgileri paylaşmalı, iklim değişikliğine uyum sağlamak için gerekli önlemleri almalıdırlar.³⁸³ Devletlerin

³⁷⁵ Christopher D. STONE, “Common But Differentiated Responsibilities in International Law”, AJIL, Vol: 98, 2004, s. 276.

³⁷⁶ Stockholm Bildirgesi, Başlangıç, prg. 4.

³⁷⁷ Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü, 1990, m. 10.; Türkiye Protokolü, 06.06.1990 tarihli ve 3656 sayılı Kanun ile onaylanmış, 08.09.1990 tarihli RG’de yayınlanmıştır. Protokolün amacı, ozon tabakasını incelten maddelerin kullanımının ve üretiminin kontrol altına alınmasını sağlamaktır.

³⁷⁸ Michael WEISSLITZ, “Rethinking the Equitable Principle of Common but Differentiated Responsibility: Differential Versus Absolute Norms of Compliance and Contribution in the Global Climate Change Context”, Colombia Journal of International Environmental Law & Policy, Vol: 13, No: 2, s. 481.

³⁷⁹ UNFCCC, m. 3.1.

³⁸⁰ Report of the Conference of the Parties on its First Session, Held at Berlin from March to 7 April 1995, U.N. Framework Convention on Climate Change Conference of the Parties, 1st Sess., at 1, U.N. Doc. FCCC/CPI/1995/1 Add.1 (1995).

³⁸¹ Bali Eylem Planı, Decision -/CP.13, m. 1.

³⁸² Bkz. Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi, 1985; Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü, 1990.

³⁸³ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 5/2a-c.

bu hususta ortak hareket etme yükümlülüğü, iklim değişikliğinin insanlığın ortak ilgisi görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesinin diğer yönü ise devletlerin farklı teknolojik ve ekonomik seviyede olması ve iklim değişikliğine tarihsel olarak farklı etkide bulunmalarıdır. Bu doğrultuda gelişmiş devletler ile gelişmekte olan devletlerin yükümlülükleri farklı düzenlenmiştir. Gelişmiş devletlerin daha sıkı durdurma tedbirleri alması, gelişmekte olan devletlere yardım etmesi, gelişmekte olan devletlerin ihtiyaçlarını gidermesi ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlaması beklenmektedir.

Gelişmekte olan devletlerin ise daha az oranda da olsa durdurma tedbiri alması, finansal, teknolojik ve diğer yardımlardan yararlanması beklenmektedir.³⁸⁴ Bu husus uluslararası antlaşmalarda da dikkate alınarak farklı listeler ile gelişmişlik düzeyine bağlı olarak devletlere farklı yükümlülükler yüklenmiştir. UNFCCC ve Kyoto Protokolünde³⁸⁵ devletlerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak ayrı listeler düzenlenerek, yükümlülükler farklılaştırılmıştır.

Sonuç olarak ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesi devletlerin farklı ekonomik ve teknolojik gelişmişlik düzeyinden ve devletlerin iklim değişikliğine tarihsel ve şu anki etkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu husus eşitlik ilkesi ile devletlerin özel durumları ve risk altındaki devletler ile ilişkilidir. Diğer tüm ilkeler gibi ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesi de diğer ilkelerden bağımsız değildir. Farklılaşmış sorumluluk da emisyon oranlarını azaltmadaki hedefler, uyum ve adaptasyonda alınacak tedbirler ve bunların oranı ile ilgilidir. Bunun dışında tüm devletlerin ortak yükümlülüğü iklim sistemini korumaktır ve bu husus iklim sisteminin insanlığın ortak ilgisi olmasından kaynaklanır.

2.1.1.5. Özel Durumlar ve Risk Altındaki Devletler

Bazı devletler iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden daha fazla zarar görmektedir. Bunlar genellikle az gelişmiş devletlerdir. Sanayileşmiş devletler tarihsel olarak iklim değişikliğinin meydana gelmesine olumsuz katkıda bulunmuştur. Bu devletler ekonomik ve teknolojik olarak gelişmiş devletler olduklarından iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadele edebilme

³⁸⁴ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 5/3a-b.

³⁸⁵ Kyoto Protokolünde gelişmiş devletlerin ciddi anlamda emisyon oranlarını düşürmesi için bağlayıcı bir düzenleme amaçlanmış ve bu hususta gelişmiş/gelişmekte olan devletler şeklinde hazırlanan iki farklı listede, gelişmiş devletlere bağlayıcı sınırlar getirilmesi hedeflenmiştir., Paul G. HARIS, "Common But Differentiated Responsibility: The Kyoto Protocol and United States Policy", NYU ELJ, Vol: 7, 1999, s. 33-34.

kapasitesine sahiptirler. Az gelişmiş devletler ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine diğer devletlere oranla daha çok maruz kalmaktadırlar; ancak bununla mücadele etme yeteneğine sahip değildirler. Bu nedenle iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için az gelişmiş devletlerin desteklenmesi gerektiği konusunda görüş birliği mevcuttur. Bu husus ilk kez Rio Bildirisinin 6. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre;

“Kalkınmakta olan ülkelerin, özellikle en az kalkınmış ve çevresel olarak en savunmasız olanların özel durumları ve ihtiyaçlarına özel öncelik verilmelidir. Çevre ve kalkınma alanındaki Uluslararası eylemler de ayrıca bütün ülkelerin çıkar ve ihtiyaçlarına işaret etmelidir.”³⁸⁶

Aynı şekilde UNFCCC'nin 3 /2. maddesinde de;

“Özellikle iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı savunmasız olanların ve gelişme yolundaki ülkelere sözleşme uyarınca gereğinden fazla veya anormal yük altında kalanların ihtiyaç ve özel koşulları tümüyle dikkate alınmalıdır.”³⁸⁷

denilerek vurgulanmıştır. UNFCCC'nin *Yükümlülükler* başlığı altında düzenlenen 4. maddesinde az gelişmiş devletlerin iklim değişikliği ile uyum konusunda masraflarına yardım edileceği düzenlenmiştir.³⁸⁸ Devamında gelişmiş ülkelerin, iklim değişikliğine uyum için gerekli teknolojik desteği verme, bilgi transferinde bulunma, ekonomik tedbirlerin alınması konusunda az gelişmiş devletlere destek yükümlülüğü bulunduğu belirtilmiştir.³⁸⁹ UNFCCC'de ayrıca savunmasız devletlerin hangileri olabileceği sayılmıştır. Buna göre,

“Küçük ada ülkeleri, alçak konumlu kıyı alanları olan devletler, kurak ve yarı - kurak alanları, ormanlaştırılmış alanları ve orman çürümesine karşı hassas alanları bulunan ülkeler, doğal afetlerden etkilenen devletler, kuraklığa ve çölleşmeye karşı hassas devletler, yüksek kentsel atmosfer kirliliğine sahip olan ülkeler, dağlık ekosistemleri dâhil hassas ekosistemlere sahip bulunan ülkeler, ekonomisi fosil üretimine bağlı devletler ve denize çıkışı bulunmayan ülkeler”³⁹⁰

savunmasız devletler grubunda sayılmış ve bunların iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden korunması için gelişmiş devletlerin sigorta yapma, destek verme, mali kaynak sağlama gibi yükümlülükleri olduğu belirtilmiştir.³⁹¹ Destek verilirken savunmasız devletlerin özel koşulları da dikkate alınmalıdır. UNFCCC'de düzenlenen bu husus Kyoto Protokolünün 3/14. maddesinde de desteklenmiştir. Kyoto Protokolüne göre;

³⁸⁶ Rio Bildirisi, m. 6.

³⁸⁷ UNFCCC, m. 2., (Çev.) İbrahim KAYA, s. 264.

³⁸⁸ UNFCCC, m. 4/4.

³⁸⁹ UNFCCC, m. 4/5.

³⁹⁰ UNFCCC, m. 4/8.

³⁹¹ UNFCCC tarafından bu liste ECOSOC tarafından hazırlanan listeye dayanılarak hazırlanmıştır. Listenin güncel hali için bkz. http://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp/ldc/ldc_list.pdf (07.01.2016).

“gelişmekte olan taraf devletler üzerindeki olumsuz sosyal, çevresel ve ekonomik etkileri asgariye indirecek şekilde yerine getirmek için gayret gösterecektir.”³⁹²

Özel koşulların dikkate alınması ve savunmasız devletlerin desteklenmesi hususunun iklim değişikliği konusunda bir ilke olarak kabul edilmesi devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluklarından kaynaklanmaktadır. İlke esasında devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesinin özel bir görünüş biçimi olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca, aşağıda incelenecek olan devletlerin dayanışma yükümlülüğünü de destekler niteliğe sahiptir. Ancak bu ilke doktrinde bazı yazarlar tarafından eleştirilmektedir. Yamin ve Depledge savunmasız devletlerin desteklenmesi hususunda yapılan düzenlemenin hukuki öneminin açık olmadığını belirtmektedir. UNFCCC’deki düzenlemenin az gelişmiş devletlere mali destek, teknolojik yardım ve diğer hususlarda gelişmiş devletlerden bir hak iddia etme yetkisi vermediğini savunmaktadır.³⁹³ Bodansky ise, bunun sırf politik amaçlı bir düzenleme olduğunu belirtmektedir.³⁹⁴ Nitekim Sözleşmede bu desteğin hangi öncelikte yapılacağı, ne şekilde talep edileceği ve bu yükümlülüğün yaptırımını düzenlenmemiştir.

2.1.1.6. Önleme İlkesi

Önleme ilkesi uluslararası çevre hukukunun en temel ilkesi haline gelmiştir. Ekolojik ve çevresel zararların telafisi çok zor olduğu için korumanın tedavi etmekten daha önemli olduğu anlayışı bu ilkenin temelini oluşturmaktadır.³⁹⁵ Nükleer denemeler sonucu oluşan zararlar, okyanusların kirlenmesi, denizlerin kuruması, buzulların erimesi gibi çevresel zararların çoğunun telafisi bulunmamaktadır. Çevreye verilen zararların telafisi olsa bile bu hem çok uzun zaman alabilmekte hem de zararın telafisi maddi olarak yüksek olmaktadır. Bu sebeple daha sonradan zararın telafisi için harcanacak paradan ise zararın önlenmesi için önlem alınması gerektiği anlayışı uluslararası çevre hukukunda yerleşmiştir. Önleme ilkesi tüm devletler tarafından ve uluslararası çevre hukukunun ilk ve en temel ilkelerinden biri kabul edildiğinden, çevre hukukunun *altın ilkesi* hatta uluslararası örf adet hukuku kuralı olarak görülmektedir.³⁹⁶

³⁹² Kyoto Protokolü, m. 3/14.

³⁹³ Farhana YAMIN ve Joanna DEPLEDGE, *The International Climate Change Regime A Guide to Rules, Institutions and Procedures*, CUP, New York, 2004, s. 227.

³⁹⁴ Daniel BODANSKY, “The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary”, *YJIL*, Vol: 18, 1993, s. 451.

³⁹⁵ Ved P. NANDA, s. 62.

³⁹⁶ Christoph SCHWARTE ve Will FRANK, “The International Law Association’s Legal Principles on Climate Change and Climate Liability Under Public International Law”, *Climate Law, Cilt: 4*, 2014, s. 205.; Ahmet GÜNEŞ, *Çevre Hukuku*, s. 40-41.; Nükhet TURGUT, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 111-112.; ILA, *İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler*, m. 7A, Commentaries, prg. 3.

Önleme ilkesi, zarar vermeme ilkesi³⁹⁷ ve iyi komşuluk ilkesi ile ilişkilidir. İlke ilk defa Stockholm Bildirgesinin 21. maddesinde düzenlenmiştir. İlkeye göre; devletler egemenlik alanları içerisinde istedikleri gibi hareket edebilirler, ancak sınırları dışındaki yerlere ve diğer devletlerin ülkelerine zarar vermeme yükümlülükleri vardır.³⁹⁸ Bundan 20 yıl sonra kabul edilen Rio Bildirgesinin 2. maddesinde de Stockholm Bildirgesine paralel olarak devletlerin egemenlikleri altındaki kaynakları diğer devletlere zarar vermeden kullanmaları gerektiği düzenlenmiştir.³⁹⁹ Gerek Stockholm Bildirgesinde gerekse Rio Bildirgesinde önleme ilkesi devletlerin egemenlikleri vurgulanarak sınır aşan zararları önleme amaçlı düzenlenmiş olup kaynağını iyi komşuluk ilkesinden almaktadır. Uluslararası çevre hukukuna hâkim olan önleme ilkesinin amacı ise çevresel zararları azaltmak ve bunların önlemesini sağlamaktır.⁴⁰⁰

Önleme ilkesi uluslararası yargılamalarda da yer bulmuştur. Trail Smelter Davasında önleme ilkesine ilk kez yer verilmiştir.⁴⁰¹ Bu davada önleme ilkesi iyi komşuluk ilkesi çerçevesinde değerlendirilmiştir, ancak Stockholm ve Rio Bildirgelerinde genel çevresel zararlar vurgusu da vardır. Pulp Mills Davasında da Mahkeme devletlerin diğer devletlerin ülkelerine zarar vermemek için tüm önlemleri almaları gerektiğine karar vermiştir.⁴⁰²

Önleme ilkesinin iklim değişikliği konusunda başvurulabilir bir ilke olup olmadığı doktrinde tartışmalı olmakla birlikte, UNFCCC'nin 3.3. maddesinde düzenlenmiştir. İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde 7A maddesinde önleme ilkesi yer bulmuştur. Buna göre; devletler kendi ülkelerindeki faaliyetler sebebiyle başka ülkelerin çevresine ve iklim sistemine zarar vermeme yükümlülüğü altındadır. İklim sistemine zarar vermemek için devletlerin özen gösterme yükümlülüğü vardır, özen gösterme yükümlülüğü önleme ilkesinin merkezinde bulunmaktadır.⁴⁰³

Önleme yükümlülüğünün yerine getirilmesi için devletler gerekli önlemleri almalıdırlar. Bu önlemler, önceden öngörmek, azaltmak ve durdurmak olabilir. Sera gazlarının azaltılması için

³⁹⁷ Zarar vermeme ilkesi, çevre hukukunun temel ilkelerinden biri olmasına rağmen iklim değişikliği hukukuna ilişkin sözleşmelerde dışarıda bırakılmıştır. Zarar vermeme ilkesi yerine, devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesi iklim değişikliği ile mücadelede merkeze alınmıştır. Bunun sebebi olarak, hem devletlerin tarihsel sorumlulukları hem de gelişmiş devletlerin daha fazla sorumluluk almaları gerektiği yaklaşımı sunulmuştur. Zarar vermeme ilkesi iklim değişikliği ile mücadelede önleme ilkesi ile bağlantılı olarak yer almıştır., Benoit MAYER, "The Relevance of The No-Harm Principle to Climate Change Law and Politics", APJEL, Vol: 19, 2016, s. 9.

³⁹⁸ Stockholm Bildirgesi, m. 21.

³⁹⁹ Rio Bildirgesi, m. 2.

⁴⁰⁰ Philippe SANDS, Principles of International Environmental Law, s. 246.

⁴⁰¹ Trail Smelter Case (United States, Canada) 16 April 1938 And 11 March 1941 Volume Iıı, Reports Of International Arbitral Awards, pp. 1905-1982.

⁴⁰² Pulp Mills Case, "...and the obligation it imposes on the parties to adopt rules and measures individually to protect and preserve the aquatic environment and, in particular, to prevent its pollution...", prg. 190-195.

⁴⁰³ Christoph SCHWARTE ve Will FRANK, s. 207.

etkili önlemler alınmalı, iklim değişikliğinin durdurulması ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlanmalıdır. Önlemlerin alınmasında devletlerin ekonomik gelişmişliği, bilimsel bilgi elde edebilme kapasiteleri, alabilecekleri riskler ve tehlikeye maruz kalabilecek devletlerin durumları dikkate alınmalıdır. Bu husus devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluğu ile bağlantılıdır. İklim değişikliği ile mücadele amacıyla alınacak önlemler orantılı olmalıdır.⁴⁰⁴ Devletlerin alacağı önlem ile çevresel zarar riski arasında denge olmalıdır.

Devletlerin çevresel zararların önlenmesi için önlem alması gerekir, aksi durumda devletlerin sorumluluğu doğar. Devletlerin telafisi olmayan zararlara sebep olan ve iklim sisteminde olumsuz etki yaratan faaliyetleri sebebiyle ortak ve paylaşılmış sorumluluğu doğabilir. Devletler ancak mücbir sebebin varlığı halinde sorumluluktan kurtulabilir.⁴⁰⁵

Rio Bildirgesinin 2. maddesi UNFCCC'nin Başlangıç kısmına aynen aktarılmıştır.⁴⁰⁶ Rio Bildirgesinde önleme ilkesi devletlerin egemenliği üzerinden düzenlendiği ve geleneksel sınıraşan zararları önleme amaçlı olduğu için, Rio Bildirgesindeki önleme ilkesinin iklim değişikliği hususunda uygulanamayacağı belirtilmektedir.⁴⁰⁷ Ancak İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde, Rio Bildirgesindeki önleme ilkesinin atmosferin ve deniz çevresinin korunması için de genişletilebileceği belirtilmiştir.⁴⁰⁸ Önleme ilkesinin maddi ve usul unsurları bulunmaktadır. Önleme yükümlülüğünün yerine getirilmesi için çevresel etki değerlendirilmesinin yapılması, danışma ve müzakereye ilişkin ikincil yükümlülükler yerine getirilmelidir.⁴⁰⁹ Devletlerin durdurma, azaltma ve uyum yükümlükleri bulunmaktadır. Ancak bu yükümlülüklerin hangi sırayla yerine getirileceği ya da hangi yükümlülüğe öncelik verileceği konusunda bir kural bulunmamaktadır.

Gerek UNFCCC'de gerekse İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde önleme ilkesi iklim değişikliği ile mücadele için başvurulacak hukuki ilke olarak düzenlense de doktrinde görüş ayrılıkları bulunmaktadır.⁴¹⁰ Schwarte ve Frank, önleme yükümlülüğünün iklim sistemine verilen zararlar için de geçerli ve uygulanabilir olduğunu savunmaktadır. Devletlerin gerekli özen gösterme yükümlülüklerini yerine getirerek iklim değişikliğine insan kaynaklı katkının

⁴⁰⁴ İLA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 7A.

⁴⁰⁵ İLA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 7A, Commentaries, prg. 4.

⁴⁰⁶ UNFCCC, Başlangıç, prg. 9.

⁴⁰⁷ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 167.

⁴⁰⁸ İLA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, Commentaries, m 7A, Commentaries, prg. 5.

⁴⁰⁹ İLA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, Commentaries, m 7A, Commentaries, prg. 6.

⁴¹⁰ Christoph SCHWARTE, 'No harm' Rule and Climate Change, Briefing Paper (BP 42), Legal Response Initiative, 2012, s. 3.

azaltılabileceği savunulmaktadır.⁴¹¹ İklim değişikliği hususunda devletlerin önleme ilkesine aykırı davranmaları devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerden sorumluluğunu doğurabilir ve bunun yaptırımlarına (durdurma, eski hale getirme, tazminat) uymak zorundadırlar.⁴¹² Ancak Zahar, önleme ilkesinin iklim değişikliği ile mücadelede kullanılabilecek uygun bir ilke olmadığını savunmaktadır.⁴¹³ Zahar'a göre, iklim sistemine verilen zararlar kümülatif çevresel zararlardır. Bu zararlar tarihsel olarak sanayi devriminden bu yana meydana gelmekte, birden fazla devletin faaliyetleri sebebiyle oluşmakta ve bir devletin faaliyetleri sebebiyle oluşan zararlar sınır komşusu olmayan başka bir devletin ülkesinde etki gösterebilmektedir. İLA tarafından önleme ilkesi yukarıda belirtilen uluslararası yargı kararlarına dayandırılrsa da Zahar bu kararlarda uyumsuzluğa taraf devletlerin komşu devletler olduğu ve ortaya çıkan zararların hemen etki gösteren çevresel zararlar olduğunu belirterek, iklim değişikliği hususunda bu kararlara atıf yapılamayacağını savunmaktadır.⁴¹⁴ Mayer ise Zahar'ın makalesine cevap niteliğinde yazdığı makalesinde, önleme ilkesinin devletlerin azaltma önlemlerini almalarını sağlamak için uygun bir ilke olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁵ Mayer öncelikle önleme ilkesinin iklim değişikliği hususunda devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilmesi için elverişli bir ilke olduğunu savunmaktadır.⁴¹⁶ İklim değişikliğine neden olan çevresel zararlar kümülatif zararlar olsa dahi önleme ilkesinin uygulanmasına engel hiçbir hukuki gerekçe bulunmamaktadır. Nitekim Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Viyana Sözleşmesinde de önleme yükümlülüğüne yer verilmiştir.⁴¹⁷ Ayrıca iklim değişikliğine birden fazla devletin faaliyeti nedeniyle sebep olunması halinde devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesi uygulanabilir.

2.1.1.7. İhtiyat İlkesi

İhtiyat ilkesi çevre hukukunun en genç ilkesi kabul edilmektedir. İlkenin tanımı konusunda herhangi bir uzlaşma bulunmamasına rağmen herkesin uzlaştığı asgari içeriği bulunmaktadır. En genel tanımıyla ihtiyat ilkesi, potansiyel bir zarar riskinin olması durumunda bilimsel olarak kesin bir rapor olmasa dahi önlem alınması gerektiği anlamına gelir.⁴¹⁸ İlkenin iki temel unsuru olan

⁴¹¹ Christoph SCHWARTE ve Will FRANK, s. 208 - 209.

⁴¹² Christoph SCHWARTE ve Will FRANK, s. 210- 211.

⁴¹³ Alexander ZAHAR, "Mediated versus Cumulative Environmental Damage and the International Law Association's Legal Principles on Climate Change", *Climate Law*, Cilt: 4, 2014, s. 217-233.

⁴¹⁴ Alexander ZAHAR, s. 226.

⁴¹⁵ Benoit MAYER, "The Applicability of the Principle of Prevention to Climate Change: A Response to Zahar", *Climate Law*, Cilt: 5, 2015, s. 1-24.

⁴¹⁶ Benoit MAYER, s. 7.

⁴¹⁷ Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi, 1985, m. 2 /2b.

⁴¹⁸ James CAMERON ve Juli ABOUCHAR, "The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment", *B. C. Int'l & Comp. L. Rev.*, Vol: 14, Issue: 1, s. 2.

bilimsel belirsizlik ve ciddi ve geri dönülemez çevresel zarar riskinin açıklanması, ilkenin anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bilimsel belirsizlik, ihtiyat ilkesinin ortaya çıkışını hazırlayan temel faktördür. Bilimsel belirsizlik olan durumlarda çevreye zarar verilmemesi amacıyla tedbir alınması gerekir, bu da ihtiyat ilkesinin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bilimsel belirsizlik, sorunların içerik ve sonucuna yönelik olabileceği gibi sorunları önlemeye yönelik de olabilir.⁴¹⁹ Bilimsel belirsizliğin üç türü bulunmaktadır. Bunlar; etki bağlamında ortaya çıkan belirsizlik, neden bağlamında ortaya çıkan belirsizlik ve nedensellik bağlamında ortaya çıkan belirsizliktir. Etki bağlamındaki belirsizlik ortaya çıkabilecek zararın boyutlarına ilişkin bir belirsizliği ifade ederken; neden bağlamında belirsizlik, olayın nedenlerinin tespiti bakımından belirsizliği ifade eder. Son olarak, nedensellik bağlamında belirsizlik ise, çevresel zararlar ile bunların nedenleri arasındaki illiyet bağı ilişkisini ifade eder.⁴²⁰

İhtiyat ilkesinin diğer unsuru olan ciddi ve geri dönülemez çevresel zarar riski ise ilkenin işlevlerinin ortaya konması bakımından önemlidir. Risk, genel anlamıyla zarara uğrama tehlikesi anlamına gelmektedir.⁴²¹ Risk sadece zararın gerçekleşme olasılığı bakımından bir belirsizlik ifade etmez, aynı zamanda olasılığın objektif durumlarda bilinmeyeceğini de ifade eder.⁴²² Risk üç başlık altında sınıflandırılmaktadır: gerçek risk, potansiyel risk ve bilinmeyen riskler. Gerçek risk, zararın ortaya çıkarılmasında ampirik veya teorik bilgilerin bulunduğu riskleri ifade ederken; potansiyel riskte, olası zararın derecesi ve ortaya çıkma ihtimali hakkında bilgi bulunmaz. Bilinmeyen risk ise, zararın ortaya çıkma ihtimali konusunda belirsizliği ifade eder.⁴²³ Risk değerlendirmelerinin bekleneni karşılayamaması durumunda, bilimsel belirsizlik hususunda çözüm yolu olarak ihtiyat ilkesi geliştirilmiştir.⁴²⁴ İhtiyat ilkesinin amacı, bilimin sadece öngörebileceği durumlarda değil, yeterli bilimsel bulguların sağlanamadığı durumlarda da gerekli tedbirlerin alınmasıdır. Bodansky ciddi ve geri dönülemez zararın belirlenmesi ve kabul edilmesi için nasıl bir kanıtı ihtiyaç olduğu sorununun da belirsizlik yarattığını belirtmektedir.⁴²⁵

Zarar ögesinin içeriğinin belirlenmesi, ihtiyat ilkesi kapsamında alınacak önlemlerin belirlenmesi bakımından önemlidir. Buradaki zarar, *makul zarar, olası zarar, önemli zarar, ciddi ve geri*

⁴¹⁹ Nükhet TURGUT, “İhtiyat İlkesi”, AÜHFD, 1995, s. 68.

⁴²⁰ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 42 - 43.

⁴²¹ Türk Dil Kurumu, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_yanlis&view=yanlis&kelime=381 (21.05.2016).

⁴²² Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 47.

⁴²³ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 49.

⁴²⁴ Nükhet TURGUT, İhtiyat İlkesi, s. 73.

⁴²⁵ Daniel BODANSKY, “Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle”, Law, Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Vol: 33, No: 7, s. 5.

dönülemez zarar olabilir. Zararın dar anlamda mı geniş anlamda mı ifade edildiği önem taşımaktadır. Geniş anlamda ifade edilmesi halinde, herhangi bir kuşku halinde bile çevresel refahın güvence altına alınması amaçlanırken, dar anlamda ifade edildiğinde ağırlık ekonomik boyuta verilmektedir ve önlemler bu anlayışa göre alınacaktır.⁴²⁶

İhtiyat ilkesini düzenleyen uluslararası hukuk belgelerinde, ilkenin gerçekleştirilebilmesi için tedbir alma yükümlülüğüne yer verilmiştir. Tedbir alma yükümlülüğü ise ihtiyat ilkesinin ilk iki unsurunun gerçekleşmesinin hukuki bir sonucudur.⁴²⁷ Tedbir alma yükümlülüğü, birçok açıdan farklılık göstermektedir. Alınacak olan tedbir, mali veya ekonomik açıdan bir tedbir olabileceği gibi çevrenin korunması amacıyla somut durumun gereklerine uygun olarak farklı bir tedbir de olabilir.

İhtiyat ilkesinin asgari olarak içeriği belirtildikten sonra tarihsel olarak gelişimine bakmakta fayda vardır. Politik bir ilke olarak ortaya çıkan ihtiyat ilkesinin hukuk metinlerinde yer alması da ilk olarak Alman iç hukukunda görülmüştür. 1970'lerde ihtiyat ilkesi, adil bir toplum yaratma amacının bir parçası olarak demokratlar tarafından geliştirilmiş, 1980'lerde Almanya'daki asit yağmurlarının ormanları tehlikeye atması sonucu ilkenin önemi artmıştır.⁴²⁸ Almanya'da ortaya çıkan ihtiyat ilkesi Avrupa devletlerinin iç hukuklarında ve Avrupa Birliği mevzuatında düzenlenmiştir. Avrupa Birliğinin kurucu antlaşması kabul edilen Maastricht Antlaşması olarak da anılan 1992 tarihli Antlaşmada çevrenin korunması için ihtiyat ilkesinin dikkate alınması gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁴²⁹

Ancak, ilkenin uluslararası hukuk alanında ilk olarak düzenlendiği belge 1972 Stockholm Bildirgesidir. Her ne kadar Bildirgede açık bir şekilde ihtiyat ilkesine yer verilmemiş olsa da kaynakların itinalı kullanımını esas alan bir yaklaşımı benimsemesi ihtiyat ilkesinin önünü açması bakımından önemli kabul edilmektedir.⁴³⁰ 1985 tarihli Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Antlaşmanın 5. paragrafında ihtiyat tedbirlerinden bahsedilmektedir. Ozon tabakasının korunmasını amaçlayan 1987 tarihli Montreal Protokolünde açıkça ihtiyat ilkesinden bahsedilmese de potansiyel zararlardan bahsedilerek ihtiyat tedbirlerinin alınacağından

⁴²⁶ Nükhet TURGUT, İhtiyat İlkesi, s. 77.

⁴²⁷ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 190-191.

⁴²⁸ Sonja BOEHMER- CHRISTIANSEN, "The Precautionary Principle in Germany- enabling Governmet", *Interpreting the Precautionary Principle*, (Ed.) Timothy O'RIORDAN ve James CAMERON, Earthscan Publication Ltd, London, 1994, s. 36.; Nükhet TURGUT, İhtiyat İlkesi, s. 73.

⁴²⁹ The Treaty on European Union, 1992, m. 130r, "... *Community policy on the environment shall aim at a high level of protection taking into account the diversity of situations in the various regions of the Community. It shall be based on the precautionary principle and on the principles that preventive action should be taken...*"

⁴³⁰ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 183.

bahsedilmiştir.⁴³¹ Dünya Doğa Şartında da açıkça belirtilmese de planlı, önleyici ve kaynakların itinalı kullanımını esas alan bir yaklaşım ile ihtiyat ilkesine üstü kapalı bir şekilde yer verilmiştir.⁴³² 1987 tarihli Kuzey Denizin Korunmasına İlişkin Londra Bildirgesinde ise ihtiyat ilkesine bir yaklaşım olarak yer verilmiştir.⁴³³ Londra Bildirgesinde yol gösterici bir ilke olarak gelişen ihtiyat ilkesi devletlerin iç hukuklarında yer almaya başlamıştır. Uluslararası hukuk bakımından bir bağlayıcılığı bulunmayan Bergen Bildirgesinde ihtiyat ilkesi açıkça düzenlenmiştir. Bildirgede sürdürülebilir kalkınma ve ihtiyat ilkesi arasında açık ve önemli bir ilişki kurulmuştur. Sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşabilmek için ihtiyat ilkesinin esas alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁴³⁴

1992 tarihli Rio Bildirgesinin 15. maddesinde ilkeye açıkça yer verilmiştir. Rio Bildirgesi, evrensel düzeyde katılımın olduğu Konferans sonucu kabul edildiğinden, bazı kaynaklar Rio Bildirgesini ihtiyat ilkesini düzenleyen ilk uluslararası hukuk belgesi kabul etmektedir. Bildirge'nin 15. maddesi;

“Çevre konusuna önleyici yaklaşım ülkelerin kapasiteleri oranında en geniş biçimde uygulanacaktır. Ciddi ve geri dönüşü olmayan bir zarar tehdidinin bulunduğu durumlarda bilimsel açıdan tam kesinlik olmaması çevresel bozulmayı önleyecek maliyet- etkin önlemlerin ertelenmesine gerekçe oluşturamaz.”⁴³⁵ şeklindedir.

Rio Bildirgesi ihtiyat ilkesinin asgari standartlarını belirlemesi bakımından önemlidir. Çevreye verilebilecek olası bir zararın önlenmesi bakımından ilkenin varlığı önem teşkil eder. Rio Bildirgesi, her ne kadar esnek hukuk belgesi olsa ve hukuki bağlayıcılığı bulunmasa da Bildirgeyi imzalayan devletler, ihtiyat ilkesinin düzenlendiği antlaşmaların tarafı olmasalar da imza koydukları Bildirgeye bağlıdırlar ve buna göre hareket etmelidir. Rio Konferansı sonucunda kabul edilen Gündem 21 Belgesinde de ihtiyat ilkesi yer bulmuştur. Konferansın sonucunda kabul edilen antlaşmalar olan Biyolojik Çeşitlilik Antlaşması, Orman İlkeleri ve UNFCCC’de ihtiyat ilkesine açıkça yer verilmese de ihtiyat tedbirlerinden söz etmektedir. İklim değişikliği konusundaki bilimsel belirsizlik, ihtiyat ilkesini iklim değişikliği rejiminde ön plana çıkarmıştır.

UNFCCC’de ihtiyat ilkesine açıkça yer verilmemekle birlikte Sözleşmenin 3.3. maddesinde amacının gerçekleştirilmesi için ihtiyat tedbirlerinin alınması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, ciddi

⁴³¹ Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü, Başlangıç, prg. 7.

⁴³² World Charter of Nature, prg. 6.

⁴³³ Second International Conference on the Protection of the North Sea, London, 24-25 November 1987., prg. VII, XV (ii).

⁴³⁴ Bergen Ministerial Declaration on Sustainable Development in the ECE Region, in Action for a Common Future, Report on the Regional. Conference at Ministerial Level on the Follow-up to the Report of the World Commission on Environment and Development in the ECE Region (Norway Ministry of Environment, 1990).

⁴³⁵ Rio Bildirgesi, m. 15.

ve telafisi mümkün olmayan zarar tehdidi durumlarında bilimsel kesinliğin yokluğu halinde, tedbirlerin ertelenmesine neden olamayacağı, başvurulacak tedbirlerin etkin maliyetli ve en az harcama ile evrensel yarar sağlayacak nitelikte olması gerektiği belirtilmiştir.⁴³⁶ Bu haliyle UNFCCC'nin ihtiyat ilkesini belli sınırlar içinde düzenlediği düşünülmektedir.⁴³⁷

ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde ihtiyat ilkesi, önleme ilkesi ile bağlantılı olarak düzenlenmiştir. ILA İlkelerinde, önleme ilkesi ile ihtiyat ilkesinin bağlantılı ve bir bütünün iki parçası olduğu, ancak ikisinin ayrı ayrı incelenmesinin daha faydalı olacağı belirtilmiştir. Nitekim Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi (UDHM), 2011 tarihli Devletlerin Yükümlülükleri ve Sorumluluklarına İlişkin Danışma Görüşünde, ihtiyat ilkesinin gerekli özen gösterme yükümlülüğünün ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir.⁴³⁸ Önleme ilkesi ile ihtiyat ilkesi arasındaki fark; önleme ilkesinde karşı karşıya kalınan zarar ya da zarar potansiyeli biliniyor ya da bilebilir nitelikteyken, ihtiyat ilkesinde bilimsel belirlenimsizlik söz konusudur.

İlgili maddeye göre; iklim değişikliği üzerinde etkisi olabilecek öngörülebilir, ciddi ve telafisi olmayan bir zarar tehdidi olması durumunda devletler kesin bir bilimsel raporun varlığını beklemeden iklim sistemini korumak için önleyici tüm önlemleri almak zorundadırlar. Ancak iklim değişikliğinin ne şekilde olacağı ve bunun seviyesinin tespiti zor ve tartışmalı olduğundan ilkenin bu alanda uygulanması sorunlu görülmektedir.⁴³⁹

ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde ihtiyat ilkesinin uygulanması iki koşula bağlıdır; bilimsel kesin bir bilginin eksikliğinde öngörülebilir zarar tehdidi ve bu tehdidin telafisi mümkün olmayan bir zarara sebebiyet verebilmesi.⁴⁴⁰ ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerinde öngörülen ikinci koşul UNFCCC ve Rio Bildirgesindeki terminoloji ile paralel iken, ilk koşul ihtiyat ilkesinin geleneksel düzenlenmesinin dışında görülmektedir. Bilimsel kesin bir bilginin eksikliği ifadesinin kullanılması, yeterli açıklığa sahip olmaması ve rastgele uygulanabilme potansiyeli olması sebebiyle eleştirilmektedir.⁴⁴¹ Alınacak önlemlerin önleyici, uygun maliyetli, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyici, iklim sistemini koruyucu nitelikte olması gerekir. Ayrıca,

⁴³⁶ UNFCCC, m. 2.

⁴³⁷ Phillip SANDS, Principles of International Environmental Law, s. 271.

⁴³⁸ Seabed Disputes Chamber of The International Tribunal For The Law of The Sea Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with Respect to Activities in The Area Advisory Opinion, 1 February 2011, "...it is appropriate to point out that the precautionary approach is also an integral part of the general obligation of due diligence of sponsoring States..." , prg. 131.

⁴³⁹ Jeroen van der SLUIJS and Wim TURKENBURG, "Climate Change and The Precautionary Principle", Implementing the Precautionary Principle Perspectives and Prospects, (Ed.) Elizabeth Fisher, Judith Jones ve René von Schomberg, Edward Elgar Publishing, Cheltenham/ Northampton, 2006, s. 255.

⁴⁴⁰ ILA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 7B/1. , Commentaries prg. 12-13

⁴⁴¹ ILA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, Commentary m. 7B, prg. 13-14.

ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerinde, iklim değişikliğinin sebepleri ve etkilerine ilişkin yeni bir bilimsel raporun varlığı halinde devletlerin zaman kaybetmeden önleyici ve ihtiyati tedbirleri alması gerektiği düzenlenmiştir.⁴⁴² Düzenleme UNFCCC ile paraleldir. Bilimsel rapor doğrultusunda devletler emisyon azaltıcı tedbirlerini güçlendirmeli, uyum önlemlerini almalıdır.⁴⁴³

İhtiyat ilkesi, gelecek kuşakların menfaatlerini, insanlığın ortak değerlerinin korunması ve sürdürülebilir kalkınma anlayışını bünyesinde bulundurduğundan önemli görülmektedir. İlkenin, gelecek kuşakların menfaatleri için şimdiden önlem alma yükümlülüğü getirdiğinden sigorta işlevi olduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁴

İhtiyat ilkesi uluslararası yargı kararlarında da yer bulmuştur. Nükleer Denemeler Davasında ihtiyat ilkesi tartışılmıştır.⁴⁴⁵ Yeni Zelanda, Fransa'nın Pasifik'te yapmış olduğu nükleer denemelerin gelecek nesillerin sağlığını bozacağı ve çevresel zararlar verdiği gerekçesiyle UAD'a başvurmuştur. Dava devam ederken Fransa'nın denemeleri durdurması üzerine Divan, davanın konusuz kalması sebebiyle karar vermemiştir. Bu davada hâkim Weeramantry'nin görüşleri ihtiyat ilkesinin ilk kez bir kararda tartışılması bakımından önemlidir. Hâkim, Divanın çevre hukukunun gelişen bir ilkesi olan ve gelecek kuşakların haklarını ilgilendiren bir ilke olan ihtiyat ilkesinin Divan tarafından tartışılmamış ve bu konuda bir görüş açıklanmamış olmasını kaçırılmış bir fırsat olarak değerlendirmiştir.⁴⁴⁶ Divanın, 1996 tarihli Nükleer Silahların Tehdidi veya Kullanımına Dair Danışma Görüşünde de nükleer silahların kullanımı çevre hukuku bakımından değerlendirilmiştir. Divan, çevre hukukunun nükleer silah kullanımını yasaklamadığını ancak silahlı çatışmaların yürütülmesinde çevresel faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴⁷

İhtiyat ilkesinin uluslararası hukuk kaynakları bakımından yeri de tartışmalıdır. Weiss, ihtiyat ilkesinin ilke mi yoksa politik bir yaklaşım mı olduğu konusunun da belirsiz olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁸ Hukuki ilkeler, normatif bakımdan bağlayıcı ve hukuki yükümlülük doğuran

⁴⁴² ILA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 7B/3.

⁴⁴³ ILA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde devletlerin ne şekilde önleyici tedbirler alacağı 7A.3. maddesinde belirtilmiştir. Bu husus önleme yükümlülüğü başlığı altında incelenecektir.

⁴⁴⁴ Nükhet TURGUT, İhtiyat İlkesi, s. 78.

⁴⁴⁵ Request: For An Examination Of The Situation In Accordance With Paragraph 63 Of The Court's Judgment Of 20 December 1974 In The Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case Order Of Judgment 22 September 1995.

⁴⁴⁶ Dissenting opinion of Judge Weeramantry, Nuclear Tests Case (New Zealand v. France), 22.06.1973, s. 84.

⁴⁴⁷ Elif UZUN, "Milletlerarası Adalet Divanı'nın Nükleer Silahların Tehdidi veya Kullanımının Meşruiyeti ile İlgili 1996 Tarihli İstişari Mütalaasına İnsancıl Hukuk Açısından Bir Bakış", AÜEHFD, Cilt: 7, Sayı: 3-4, Aralık 2003, s. 568.

⁴⁴⁸ Edith Brown WEISS, "International Environmental Law: Contemporary Issues and the Emergence of a New World Order", GLJ, Vol: 81, 1993, s. 690.

ilkelerdir. Yaklaşım ise, hukuki bağlayıcılıktan yoksun politik açıdan yol gösterici bir bakış açısını ifade eder.⁴⁴⁹ İhtiyat ilkesi, uluslararası esnek hukuk metinlerinde, antlaşmalarda ve yargı kararlarının gerekçelerinde yer bulmuştur. İhtiyat ilkesi uluslararası esnek hukuk belgelerinde ilke olarak düzenlenmektedir. Esnek hukuk, uluslararası örf adet hukuku tarafından kabul edilen davranış biçimlerinin güçlendirilmesi, uluslararası antlaşmaların bağlayıcılık kazanması ve uluslararası hukuk kurallarının yorumunda yardımcı bir işleve sahiptir. Bu belgelerin hukuki yükümlülük yaratmaması ve bağlayıcı olmamaları bunların hukuki açıdan önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir.⁴⁵⁰

İhtiyat ilkesinin örf adet hukuku kuralı olduğunu savunan görüşe göre, ihtiyat ilkesi, örf adet hukuku kuralı olmanın tüm unsurlarını taşımaktadır. Hohmann, esnek hukuk belgelerine geniş katılımın, örf adet hukuku kurallarının oluşması için gerekli olan *opinio juris* in gelişmesi bakımından gösterge olduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹ Nitekim 1990 tarihli Bergen Bildirgesine Avrupa'nın 34 ülkenin katılımı da ihtiyat ilkesinin Avrupa çevre hukukunun gelişen örf adet hukuku kuralı olduğunu göstermektedir.⁴⁵² Cameron ve Aboucher'a göre de çok sayıda çok taraflı uluslararası antlaşmalarda ihtiyat ilkesinin kabul edilmesinin, ilkenin uluslararası örf adet hukukunun parçası halinde geldiğini göstermektedir.⁴⁵³ Sands da ihtiyat ilkesinin örf adet hukukunun bir ilkesi olarak geliştiğini, hatta Avrupa Hukuku düzeyinde bu ilkenin örf adet hukuku kuralı olarak kabul edildiğini savunmaktadır.⁴⁵⁴

Ancak ihtiyat ilkesi herkes tarafından örf adet hukuku kuralı olarak kabul edilmemekte, bazı yazarlar ihtiyat ilkesinin hukuk ilkesi olduğunu savunmaktadır.⁴⁵⁵ Bu görüşe göre, ihtiyat ilkesi örf adet hukuku kuralının unsurlarından olan manevi unsur taşımamaktadır. Birnie, Boyle ve Redgwell, her ne kadar çok taraflı uluslararası antlaşmalarda ihtiyat ilkesine yer verilmiş olsa da bu antlaşmaların genellikle çerçeve antlaşma niteliğinde olması, belli devletlerin sürekli itirazı ve antlaşmalara taraf olmamayı tercih etmesi sebebiyle örf adet hukuku kuralının oluşması için gerekli *opinio juris* oluşmamıştır.⁴⁵⁶ Bodansky ise bir kuralın uluslararası çevre hukukunun örf adet hukuku kuralı olup olmadığının belirlenmesinin normun hukuki statüsüne bağlı olmadığını

⁴⁴⁹ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 192.

⁴⁵⁰ Ahmet GÜNEŞ, İhtiyat İlkesi, s. 182.

⁴⁵¹ H. HOHMANN, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, Graham and Trotman, London, 1994, s. 1-5.

⁴⁵² Owen MCLNTYRE And Thomas MOSEDALE, "The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law", JEL, Vol: 9, No: 2, 1997, s. 229.

⁴⁵³ James CAMERON ve Juli ABOUCHAR, s. 21.

⁴⁵⁴ Philippe SANDS, Principles of International Environmental Law, s. 279.

⁴⁵⁵ Lothar GUNDLING, "The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action", Int'l J. Estuarine & Coastal L., 1990, s. 30.

⁴⁵⁶ Patricia BIRNIE, Alan BOYLE ve Catherine REDGWELL, s. 16-25.

belirtmektedir. İhtiyat ilkesi örf adet hukuku kuralı kabul edilecekse bu husus anlaşma görüşmelerinde çerçeve olarak sunulmalıdır. Aksi takdirde bunun hukuki statüsünü tartışmak önemli sonuç vermeyecektir.⁴⁵⁷

İhtiyat ilkesinin örf adet hukuku kuralı olarak kabul edilmesi ile hukukun genel bir ilkesi olarak kabul edilmesi arasında ilkenin yarattığı hukuki sonuçlar bakımından fark vardır. Örf adet hukuku olarak kabul edilmesi halinde ilke UAD Statüsününün 38. maddesine göre antlaşmalar ile hiyerarşik olarak aynı düzeyde kabul edilecektir⁴⁵⁸ ve çevrenin korunmasına ilişkin tüm antlaşmalarda bağlayıcı etkiye sahip olacaktır. Hukukun genel ilkelerinin ise antlaşmalarda ya da örf adet hukukunda düzenlenmeyen konularda boşluk doldurma işlevi olduğundan, hukuki bağlayıcılığı bakımından daha az etkiye sahiptir. Turgut'a göre; ihtiyat ilkesi, ilkenin mevcut gelişme hızı ve bölgesel, evrensel ve yerel düzeylerde düzenlenişi dikkate alındığında ileride çevre hukukunun ve politikasının temel bir ilkesi olabilecek niteliğe sahiptir.⁴⁵⁹

2.1.1.8. Uluslararası Dayanışma

İklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadele için devletlerin ve diğer uluslararası kuruluşların dayanışması gerekir. İklim değişikliğine tek bir devletin faaliyetleri sebep olmadığı gibi iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile de tek bir devletin mücadele etmesinin önemi bulunmamaktadır. Gelişmiş ya da az gelişmiş devlet olsun tüm devletlerin farklı oranlarda da olsa iklim değişikliğine katkısı bulunmaktadır. Ancak iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden tüm devletler etkilenmektedir. Dolayısıyla uluslararası dayanışma tüm devletler için zorunlu ve gereklidir.

Uluslararası hukukta devletlerin dayanışması ilkesi uluslararası örf adet hukukunun bir kuralıdır. 1970 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun “*Birleşmiş Milletler Antlaşması Doğrultusunda Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge ve Eki*”nde devletlerin, uluslararası ilişkilerin değişik alanlarında uluslararası işbirliğini

⁴⁵⁷ Daniel BODANSKY, “Customary (And Not so Customary) International Environmental Law”, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol: 3, No: 1, Symposium: International Environmental Laws and Agencies: The Next Generation (Fall, 1995), s. 119.

⁴⁵⁸ Ancak bu hususta belli tartışmalar yer almaktadır. Bazen antlaşmalarda devletlerin iradesi net bir şekilde imza altına alındığı için anlaşma üstün tutulurken bazen de anlaşmanın uygulanmaması yoluyla bağlayıcılığını kaybettiği ve örf adet hukuku kurallarının uygulandığı belirtilmektedir, Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 233-234.; UAD Statüsü uluslararası hukukun kaynakları arasında hiyerarşik bir yapı kurmamış, sadece kaynakları belirtmiştir. Ancak örf adet hukuku kuralları ile hukuk genel ilkelerinin antlaşmaları ilga edemeyeceği kabul edilir., Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 62-63.

⁴⁵⁹ Nükhet TURGUT, İhtiyat İlkesi, s. 80.; Ayrıca bkz: James CAMERON ve Juli ABOUCHAR, s. 27.

teşvik etmek yükümlülüğü olduğu belirtilmiştir.⁴⁶⁰ Uluslararası dayanışma ilkesi modern uluslararası hukukun gelişmiş bir ilkesidir. BM Genel Kurulu tarafından uluslararası dayanışmanın önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Çevre hukukuna ilişkin alanlarda da uluslararası dayanışmanın önemi belirtilmiş ve bu durum uluslararası antlaşmalarda ilkenin düzenlenmesine kaynaklık etmiştir.⁴⁶¹

İlke uluslararası çevre hukukunda da çevrenin korunması, çevre zararlarının önlenmesi ve insan kaynaklı çevresel zararların en az seviyeye indirilmesi için önemli bir role sahiptir. Uluslararası dayanışma ilkesi, çevre hukuku bakımından ilk kez Stockholm Bildirgesinin 24. maddesinde düzenlenmiştir.⁴⁶² Ancak evrensel anlamda çevre hukukunda uluslararası dayanışmanın geniş çaplı kabulü 1992 tarihli Rio Bildirgesi ile olmuştur. İlkeye, Rio Bildirgesinin 7. ve 12. maddelerinde yer verilmiştir. Bildirgenin 7. maddesinin ilk cümlesinde devletlerin, ekosistemin sağlığının ve bütünlüğünün korunması için ortak hareket etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Bildirgede devletlerin ortaklaşa hareket etmeleri gerektiği vurgusu tüm çevrenin korunması için yapılmış, sadece komşu devletlerin sınıraşan zararları önleme konusundaki mücadelesinin ötesine geçilmiştir.⁴⁶³ Bildirgenin 12. maddesinin son cümlesinde ise uluslararası dayanışmaya farklı bir açıdan vurgu yapılmış ve devletlerin çevre sorunları ile ilgili mücadelede fikir alışverişi içinde olmaları gerektiği belirtilmiştir. Bu ilk ve temel belgeler dışında da gerek uluslararası gerekse bölgesel düzeydeki birçok düzenlemede uluslararası dayanışma ilkesinin önemi vurgulanmıştır.⁴⁶⁴

Uluslararası dayanışmanın gerçekleşmesi için katılımın gerçekleşmesi gerekir.⁴⁶⁵ Uluslararası dayanışma sadece devletlerarasında değil uluslararası hukukun tüm kişilerinin katılımı ile gerçekleşebilir. İklim değişikliği ile mücadele için devletlerin uluslararası hukuk kişileri, hükümet dışı örgütler, özel şirketler hatta bireylerin karşılıklı desteği ve işbirliği şarttır. Nitekim Rio Bildirgesinin 27. maddesinde de devletlerin ve insanların Bildirgenin amacının yerine getirilmesi için ortaklık ruhu içerisinde hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır. İklim değişikliği insanlığın ortak ilgisi kabul edildiğinden bu konuda verilecek olan mücadelenin tarafları arasında bireyler, sivil toplum, özel şirketler ve hükümet dışı örgütler de bulunmaktadır. Dolayısıyla uluslararası dayanışma yükümlülüğü sadece devletleri değil tüm bu aktörleri ilgilendirmektedir.

⁴⁶⁰ BM Genel Kurul Kararı, Birleşmiş Milletler Antlaşması Doğrultusunda Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge ve Eki, Res. 2625 (XXV), 24.10.1970. 0.pdf

⁴⁶¹ UN Doc A/Rec/1802 (XVII), 14.12.1962.; UN Doc A/Res/2749 (XXV), 17.12.1970.; Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi, 1985; Sınıraşan Zararlara İlişkin Basel Antlaşması, 1989.

⁴⁶² Stockholm Bildirgesi, m. 24.

⁴⁶³ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası, s. 113.

⁴⁶⁴ 2002 Johannesburg, 2012 Rio Konf, Avrupa Birliği Çevre Hukuku mevzuatı.

⁴⁶⁵ Nükhet TURGUT, Çevre Politikası, s. 113.; Ahmet M. GÜNEŞ, Çevre Hukuku, s. 100-101.

Uluslararası dayanışma ilkesi, iklim değişikliği ile mücadelede başvurulan diğer ilkelerden bağımsız değildir. Diğer başlıklar altında da belirtildiği gibi düzenlenen tüm bu hukuki ilkeler birbiriyle bağlantılıdır. Ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesi ile dayanışma ilkesi sıkı sıkıya ilişki içindedir. Gelişmiş devletlerin az gelişmiş devletlere maddi, teknolojik, bilgi ve belge paylaşımı konusunda destek verme yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu husus Kyoto Protokolünde de yinelenmiştir.⁴⁶⁶ İklim değişikliği ile mücadelede önemli ilkelerden biri olan özel durumlar ve risk altındaki devletler, dayanışma ilkesi ile ilişkilidir. İklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden daha çok etkilenen devletlerin korunması için gelişmiş devletlerin destek verme yükümlülüğü bulunmaktadır. Dayanışma ilkesi, ihtiyat ilkesi ve önleme ilkesi ile de sıkı ilişki içerisindedir. Devletlerin iklim değişikliği ile mücadele etmek, önlem almak ve öngörülerini paylaşma zorunluluğu vardır. Bu husus Tehlikeli Faaliyetler Nedeniyle Sınır Aşan Zararların Önlenmesine İlişkin Taslak Maddeler de belirtilmiştir.⁴⁶⁷

Uluslararası dayanışma ilkesi, iklim değişikliği ile mücadele yükümlülüğü altında olan tarafların teknolojik destek, bilgi belge paylaşımı, birlikte teknoloji üretimini de kapsar. Bu hususta kurulan Global Methane Initiative⁴⁶⁸, the Carbon Sequestration Leadership Forum⁴⁶⁹ ve the Group on Earth Observation⁴⁷⁰, iklim değişikliği hususunda koordineli bir şekilde çalışmaya yardımcı olan kuruluşlardır.

İklim değişikliği ile mücadelede, iklim değişikliğinin sadece önlenmesi ya da iklim değişikliği nedeniyle meydana gelen çevresel zararlar nedeniyle değil iklim değişikliğinin neden olduğu diğer sonuçlar bakımından da dayanışma ilkesi önemli bir yere sahiptir. İklim değişikliğinin etkileri nedeniyle ortaya çıkan hastalıklarla mücadelede dayanışma ilkesi rol oynar. İklim değişikliğinin olumsuz etkileri uluslararası güvenliği de etkilemektedir. BM Güvenlik Konseyinde yapılan değerlendirmelerde iklim değişikliğinin devlet kriterleri, deniz sınırları ve mülteci sorunlarını yaratabilmesi bakımından uluslararası barış ve güvenliği etkileyebileceği belirtilmektedir.⁴⁷¹

Birinci bölümde belirtildiği gibi iklim değişikliği nedeniyle birçok insan yerinden edilmektedir. Çevre felaketleri nedeniyle yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalan insanlar, BMMYK tarafından sağlanan uluslararası koruma rejiminin dışında kalmaktadır. Bu insanların temel haklarının

⁴⁶⁶ Kyoto Protokolü, m. 2 ve 11.

⁴⁶⁷ Tehlikeli Faaliyetler Nedeniyle Sınır Aşan Zararların Önlenmesine İlişkin Taslak Maddeler, m. 13.

⁴⁶⁸ Global Methane Initiative için bkz: <https://www.globalmethane.org/about/index.aspx> (30.01.2017).

⁴⁶⁹ Carbon Sequestration Leadership Forum için bkz: <https://www.cslforum.org/cslf/> (30.01.2017).

⁴⁷⁰ Group on Earth Observation için bkz: <https://www.earthobservations.org/index.php> (30.01.2017).

⁴⁷¹ İLA, İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 8, prg. 12.

korunması için de devletler dayanışma içinde olmalı, her ne kadar uluslararası koruma rejiminde herhangi bir düzenleme olmasa da kendi ülkelerine kabul edilmede ve temel hakların sağlanmasında özverili olmalıdırlar.⁴⁷² McAdam'ın aktardığı üzere İsviçre ve Finlandiya'da iklim değişikliği nedeniyle yerinden edinilen kişilere mülteci statüsüne benzer bir koruma sağlanmaktadır. Ayrıca Cancun Anlaşmasında iklim değişikliği nedeniyle yerinden edilen kişilere ilişkin düzenleme yapılmıştır.⁴⁷³

Sonuç olarak iklim değişikliği ile mücadelede uluslararası hukuk kişilerinin, iklim değişikliğini önlemeden başlayarak, olumsuz etkileri mücadeleden, sonuçlarına katlanma, bilgi paylaşımına kadar tüm bu süreçlerde dayanışma yükümlülüğü bulunmaktadır. Uluslararası dayanışma ilkesi hem çevre hukukunun önemli ve gelişen bir ilkesi, hem de uluslararası hukukta örf adet hukuku kuralı olarak kabul edilmektedir.

2.1.1.9. İyi Niyet

İyi niyet ilkesi, gerek uluslararası hukuk belgelerinde gerekse yargı kararlarında sıkça vurgulanmakta ve hukukun genel ilkelerinin en önemlisi kabul edilmektedir.⁴⁷⁴ Bazı yazarlar ise iyi niyet ilkesinin normatif bir değerinin olmadığını, uluslararası hukukta iyiniyet ilkesine uyma zorunluluğu olmadığını ve bunun sadece etik bir değer taşıdığını savunmaktadır.⁴⁷⁵

Uluslararası kamu hukukunda iyiniyet ilkesi farklı şekillerde somutlaştırılmıştır.⁴⁷⁶ İyi niyet ilkesi *ahde vefa ilkesinin* temelini oluşturmaktadır. Devletler tek yanlı bildirimlerine de ahde vefa ilkesi gereği uymak zorundadırlar. Devletlerin tek yanlı bildirimleri uluslararası hukukta bağlayıcı niteliğe sahiptir. Nitekim Nükleer Denemeler Davasında da devletlerin tek yanlı bildirimlerinin bağlayıcı olduğu ve bunlara uyma zorunluluğunun uluslararası iyi niyet ilkesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁷

İyi niyet ilkesinin uluslararası hukuktaki somut görünümünden bir diğeri hakkın kötüye kullanılmaması ilkesidir. Hakkın kötüye kullanılmaması ilkesi, hukuk kişinin hakkı amaçları

⁴⁷² Jane McADAM, *Climate Change, Forced Migration, and International Law*, OUP, Oxford, 2012, s. 112.

⁴⁷³ UN, FCCC/CP/2010/7/Add.1, Distr.: General 15 March 2011, Decision 1/CP.16 The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention, m. 1/ 14 (f).

⁴⁷⁴ Yusuf AKSAR, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, s. 81.; Robert KOLB, "Principles as Sources of International Law (With Special Reference To Good Faith)", NILR, Vol:53, Issue: 1, 2006, s. 17.

⁴⁷⁵ Michel VIRALLY, "Good Faith in Public International Law", AJIL, Vol: 77, No: 1, Jan. 1983, s. 131.

⁴⁷⁶ Steven REINHOLD, "Good Faith In International Law", UCL Journal of Law and Jurisprudence, 2013, s. 47.

⁴⁷⁷ Nükleer Denemeler Davası, "States may take cognisance of unilateral declarations and place confidence in them, and are entitled to require that the obligation thus created be respected", prg. 46.

dışında veya yükümlülüğüne aykırı düşecek bir şekilde kullanması anlamına gelir.⁴⁷⁸ Hakkın kötüye kullanılmaması ilkesinin uluslararası yargılamalarda iyi niyet ilkesinin bir uzantısı olarak görülmesi 1926 tarihli Polonya Yüksek Silezyasında Kimi Alman Çıkarları Davası kararında görülmüştür. Bu davada UAD, Almanya'nın egemenliği sürerken malları üzerindeki yetkisinin süreceğini bu konudaki bir antlaşmanın çiğnenmesinin hakkın kötüye kullanılmaması veya iyi niyet ilkesine saygısızlık olarak değerlendirerek bu iki ilkeyi birlikte değerlendirmiştir.⁴⁷⁹ Hakkın kötüye kullanılmaması ilkesi çevre hukuku ile de bağlantılıdır. Trail Smelter Davası ve Pulp Mills Davasında bu hususa ilişkin değerlendirme yapılmıştır. Her iki yargılamada da devletlerin kendi ülkelerinde bulunan doğal kaynakları üzerinde egemenlikten kaynaklanan kullanma hakkı olduğu belirtilmiş, ancak devletlerin haklarını kullanırken diğer devletlere zarar vermemeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁸⁰

Uluslararası antlaşmalar hukuku için de iyi niyet ilkesi önemli bir yere sahiptir. Nitekim BM Antlaşmasına göre bütün devletler antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini iyiniyet ile yerine getirmelidir.⁴⁸¹ 1969 tarihli VAHS'de antlaşmaların hem iyiniyet ilkesine uygun olarak ifa edilmesi⁴⁸², hem de antlaşmaların yorumlanmasında iyiniyet ilkesinin dikkate alınması gerektiği⁴⁸³ düzenlenmiştir. Son olarak, uluslararası görüşmelerin de iyiniyet ilkesi çerçevesinde yapılması beklenmektedir.⁴⁸⁴ Devletlerin iyiniyet ilkesi çerçevesinde görüşme yapmaları yükümlülüğü, doğal kaynakların korunması, çevrenin korunması, çevrenin korunması konusundaki üstlenilen tek taraflı yükümlülüklerin yerine getirilmesi için de geçerlidir.⁴⁸⁵

İyiniyet ilkesi UNFCCC'nin İlkeler başlığı altında da yer almamaktadır. Ancak Sözleşmeye taraf olan devletlerin, Sözleşmenin nihai amacının gerçekleştirilmesi için iyi niyet ilkesi çerçevesinde hareket etmesi beklenmektedir.⁴⁸⁶ Antlaşmaların yapılmasında ve uygulanmasında antlaşmaya taraf olan devletlerin iyi niyet ilkesi çerçevesinde hareket etmesi beklenmektedir.⁴⁸⁷ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelerde, iyi niyet ilkesi, iklim değişikliğine ilişkin hukuki ilkelerden biri kabul edilmektedir. İLA İlkelerinin 9. maddesine göre; devletler iklim değişikliği hususunda ve bu konudaki antlaşmaların amacına ulaşması için iyi niyet ilkesine uygun hareket

⁴⁷⁸ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 246.

⁴⁷⁹ Polonya Yüksek Silezyasında Kimi Alman Çıkarları Davasından aktaran PAZARCI, 1. Kitap, s. 246.

⁴⁸⁰ Steven REINHOLD, s. 52.

⁴⁸¹ BM Antlaşması, m. 2/2.

⁴⁸² VAHS, m. 26.

⁴⁸³ VAHS, m. 31 /1.

⁴⁸⁴ Steven REINHOLD, s. 56-57.

⁴⁸⁵ Cameron HUTCHISON, "The Duty to Negotiate International Environmental Disputes in Good Faith", MJSDDL, Vol: 2, 2006, s. 120.

⁴⁸⁶ İLA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 9, Commentaries, prg. 2.

⁴⁸⁷ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 179.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 82.

etmelidir. Bu yükümlülük sadece devletlerin uluslararası alandaki faaliyetleri için değil kendi iç hukuklarında yapacakları düzenlemeler için de geçerlidir. Devletler iklim değişikliği hususunda uluslararası görüşmelerinde ve bu husustaki tek taraflı bildirimlerine uyma konusunda da iyi niyet ilkesi çerçevesinde davranmak zorundadırlar.⁴⁸⁸ Tek taraflı bildirim, bir uluslararası hukuk kişinin hukuki sonuç doğurmaya yönelik tek taraflı irade açıklamasıdır.⁴⁸⁹ Devletler kural olarak tek taraflı bildirimleri ile bağılırlar. Bu kural iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadele konusunda devletlerin tek taraflı söz vermelerini de kapsamaktadır.

2.1.2. Yükümlülükler

UNFCCC'nin 4. maddesinde Yükümlülükler düzenlenmiştir. Sözleşmenin sonunda Annex I ve Annex II listeleri bulunmaktadır. Sözleşme, Sözleşmeye taraf olan devletlere yükümlülükler yüklerken ayırım yapmaktadır. Sözleşmeye taraf olan tüm devletlere getirilen yükümlülükler, Annex I devletlerine getirilen yükümlülükler ve Annex II devletlerine getirilen yükümlülükler birbirinden farklıdır. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (*Organisation for Economic Co-operation and Development - OECD*) devletleri ve Orta ve Doğu Avrupa'daki eski Doğu Avrupa'nın Pazar ekonomisine geçiş sürecindeki devletler Annex I listesindeyken, Annex II listesinde sadece OECD devletleri bulunmaktadır.⁴⁹⁰

Bu ayırım, devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluklarından kaynaklanmaktadır. Az gelişmiş devletler, gelişmiş devletlerin tarihsel olarak iklim sistemine zarar vermeleri, teknolojik ve ekonomik olarak iklim değişikliği ile mücadele etmek için daha fazla imkâna sahip olmaları ve gelişmekte olan devletlerin kalkınma haklarının olması nedeniyle, böyle bir ayırımın yapılması gerektiğini Sözleşmenin hazırlık aşamasında sıklıkla dile getirmişlerdir. Az gelişmiş ülke sınıflandırması yapılırken, Bodansky bu ülkeleri üçe ayırmıştır. Bunlar yarı gelişmiş düzeyde olan devletler (Çin, Hindistan, Brezilya), petrol üreten devletler ve küçük ada devletleridir. Yarı gelişmiş düzeyde olan devletler, gelişmiş devletlerin daha çok sorumluluk alması gerektiğine vurgu yaparken, sera gazı emisyon oranlarının az gelişmiş devletler için de sınırlandırılması ve

⁴⁸⁸ ILA İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler, m. 9.

⁴⁸⁹ Hüseyin PAZARCI, 1. Kitap, s. 269- 273.

⁴⁹⁰ Annex I'de AB ve 42 ülke yer almaktadır. UNFCCC, List of Annex I Parties to the Convention, http://unfccc.int/parties_and_observers/parties/annex_i/items/2774.php (03.12.2017)., Türkiye OECD üyesi olması nedeniyle Annex I ve Annex II listelerinde bulunmaktaydı. Bu da Türkiye'nin gelişmiş devlet olduğu ve gelişmemiş devletlere yardım yükümlülüğü olduğu sonucunu doğurmaktadır. Türkiye'nin kendisinden daha gelişmiş olan liste dışı devletlere yardım etme yükümlülüğü sorununun ortadan kaldırılması için 2001 yılında toplanan COP'da (Marakeş) alınan karar ile Annex II'den çıkarılmış, ancak Türkiye'nin çabalarına rağmen Annex I'deki varlığı devam etmektedir. Her ne kadar Türkiye'nin farklı konumda olduğu belirtilse de de somut bir ifade kullanılmamıştır.; The Marrakesh Accord and Marrakesh Declaration, Decision -/CP.7 Amendment to the list in Annex II to the Convention.

azaltılmasının istenmesini, gelişmiş devletlerin, az gelişmiş devletlerin gelişmesini engellemek olarak görmüştür.⁴⁹¹

UNFCCC’de Yükümlülükler genel olarak ortak yükümlülükler ve özel yükümlülükler olarak ayrılmaktadır. Sözleşmeye taraf olan tüm devletlerin ortak yükümlülükleri 4.1., 5. , 6. ve 12. maddelerde düzenlenmiştir. Sözleşmeye taraf olan tüm devletlerin yükümlülükleri; Sözleşmenin amacına ulaşmak için ulusal envanterler yayınlamak, ulusal ve bölgesel programlar yapmak, yeterli önlemleri almak, bu hususta belli periyodlar arasında raporlama yapmak, bilimsel bilginin geliştirilmesi için uluslararası dayanışma, bilimsel bilgi ve belge paylaşımında bulunmak ve halkın eğitilmesini sağlamaktır. Antlaşmalar hukukuna göre de tüm devletler antlaşmaların amacının yerine getirilmesi için yükümlülük altındadır. Sözleşmeye taraf tüm devletler Sözleşmenin 2. maddesine uymak zorundadır. Ancak, 4.1 (b). maddesinde düzenlenen yeterli önlemlerin tanımı yapılmamıştır. Dolayısıyla bu durum devletlerin sorumluluğu iddiası karşısında, devletlere kolaylık sağlamaktadır. Çünkü yeterli önlemlerin neler olduğu ve nasıl olacağı konusunda belirlenmiş bir ölçüt bulunmamaktadır.⁴⁹²

Sözleşmenin 4.2. maddesinde ise gelişmiş devletler ve Annex I’de yer alan diğer devletlere getirilen yükümlülükler düzenlenmiştir. Bu yükümlüklerin ilki,

“bu devletlerin insan kaynaklı sera gazı salımlarını sınırlandırarak ve sera gazı yutaklarını ve haznelerini koruyarak ve takviye ederek iklim değişikliğini azaltmak için uygun politikalar benimseyip, önlem almalarıdır.”⁴⁹³

Diğer bir yükümlülük ise, bu devletlerin sera gazı salımlarını ayrı ayrı veya birlikte 1990 yılı seviyesine çekmeleridir. Dolayısıyla gelişmiş devletler ve Annex I’de yer alan diğer devletlere getirilen özel yükümlülükler insan kaynaklı sera gazı salımlarının durdurulması ve azaltılmasıdır. Bu maddedeki yükümlülükler uymamanın sonuçları düzenlenmemiştir, ancak Sözleşmeye aykırı davranılması durumunda devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerden doğan sorumluluğu yoluna başvurulabilir. Sözleşmenin 4.2. maddesindeki yükümlülükler, Sözleşmenin amacının gerçekleştirilmesi için yetersiz görülmektedir; ancak devletlerin yükümlülükleri COP kararlarında yeniden düzenlenmiştir. Bu sebeple bu hususta yükümlülük getiren tüm düzenlemelerin birlikte değerlendirilmesi gerekir.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Daniel BODANSKY, “The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary”, YJIL, Vol: 18, 1993, s. 480.

⁴⁹² Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 88.

⁴⁹³ UNFCCC, m. 4.2 (a).

⁴⁹⁴ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 83.

Sözleşmenin 4.3., 4.4. ve 4.5. maddesinde ise gelişmiş devletler ve Annex II’de yer alan diğer devletlere ilişkin özel yükümlülükler düzenlenmiştir. Buna göre, listedeki devletler, az gelişmiş devletlere yükümlülüklerini yerine getirirken ekonomik ve teknolojik anlamda destek sağlayacak, ek mali kaynaklar yaratacaklardır. Bu yükümlülük, iklim değişikliği ile mücadelede külfet paylaşımının gereğidir. Gelişmiş devletlerin sağlayacağı ekonomik ve teknolojik destekler, az gelişmiş devletlerin yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacaktır.⁴⁹⁵ UNFCCC’nin 11. maddesinde düzenlenen mali mekanizma gelişmiş devletlerin mali yükümlülükleri ile bağlantılıdır.

COP-2’de alınan kararlar, UNFCCC’de öngörülen mali yükümlülüklerin yerine getirilmesi için COP ile Küresel Çevre Fonunun (*Global Environmental Facility - GEF*) birlikte çalışması öngörülmüştür.⁴⁹⁶ GEF, 1992 yılında UNEP, UNDP ve Dünya Bankası katılımı ile kurulmuştur.⁴⁹⁷ GEF, UNFCCC’nin uygulanması için finansal mekanizmadır. Bunun yanı sıra, COP-17’de Yeşil İklim Fonu (*Global Climate Fund - GCF*) kurulmuştur.⁴⁹⁸

GCF’nin amacı küresel ısınmayı 2 derecenin altında tutmaktır. Ayrıca gelişmekte olan devletlere emisyon oranlarını azaltmada ve risk altındaki devletlere iklim değişikliğinin etkilerinden kaçınmak için yardım etmeyi amaçlar. GEF’e ek olarak iklim değişikliği ile mücadele etme amacıyla üç farklı fon kurulmuştur.⁴⁹⁹ Bunlar; İklim Değişikliği Özel Fonu (*Special Climate Change Fund- SCCF*)⁵⁰⁰, Az Gelişmiş Ülkeler Fonu (*Least Developed Countries Fund- LDCF*) ve Kyoto Protokolü ile kurulan Uyum Fonudur.⁵⁰¹

SSCF’nin amacı teknoloji transferini sağlama, tarım, su kaynaklarının kullanımı, ormanlar, ulaşım gibi konularda kapasite sağlamaktır. SSCF, diğer mali fonları desteklemek ve Sözleşmenin uygulanmasını sağlamayı amaçlar. 2004 yılı itibariyle, idaresi GEF tarafından yapılmaktadır.

⁴⁹⁵ UNFCCC, m. 4.7.

⁴⁹⁶ UNFCCC, FCCC/CP/1996/15/Add.1, Decision 12/CP.2 Memorandum of Understanding between the Conference of the Parties and the Council of the Global Environment Facility, 19. 06. 1996.

⁴⁹⁷ Global Environment Facility, homepage, <https://www.thegef.org/about-us> (06.02.2017).

⁴⁹⁸ Green Climate Fund, home page, <http://gcfund.net/home.html>(08.02.2017). Green Climate Fund - Report of the Transitional Committee Draft Decision/CP.17 https://unfccc.int/files/meetings/durban_nov_2011/decisions/application/pdf/cop17_gcf.pdf (08.02.2017).

⁴⁹⁹ Harriet BULKELEY ve Peter NEWELL, *Governing Climate Change*, Routledge Tailor and Francis Group, London and New York, 2010, s. 23.

⁵⁰⁰ UNFCCC, The Special Climate Change Fund (SCCF), http://unfccc.int/cooperation_and_support/financial_mechanism/special_climate_change_fund/items/3657.php (21.04.2017).

⁵⁰¹ UNFCCC, Adaptation Fund, http://unfccc.int/cooperation_and_support/financial_mechanism/adaptation_fund/items/3659.php (21.04.2017).

LDCF ise, Az Gelişmiş Devletleri (*Least Development Countries - LDCs*)⁵⁰² desteklemek amacıyla kurulmuştur ve idaresi COP-7’de alınan karar ile GEF’e bırakılmıştır.⁵⁰³ GEF’in mali kaynağı devletlerin bağışlarıyla sağlanmaktadır. Gelişmiş ve az gelişmiş devletler her dört yılda bir sağlayacakları bağış miktarını açıklamaktadır. Genellikle Annex II’de yer alan devletlerin bağışları, mali kaynağın çoğunu oluşturmaktadır, ancak listede yer almayan bazı az gelişmiş devletler de bağış yapmaktadır.⁵⁰⁴ GEF, bağımsız bir örgüt olmadığı ve bağlayıcı kararlar alamadığı için yetersiz ve eksik olması nedeniyle eleştirilmektedir.⁵⁰⁵ Ayrıca Sözleşmeye göre, özel durumda olan ve risk altındaki devletlerin de ihtiyaçlarının giderilmesi için mali kaynak, sigorta ve teknoloji transferi sağlanacaktır.⁵⁰⁶ Bu husus Sözleşmenin ilkelerinde özel durumlar ve risk altındaki devletler başlığı altında açıklanmıştır.

2.2. KYOTO PROTOKOLÜ

UNFCCC’nin yürürlüğe girmesinden sonra, Sözleşmenin getirmiş olduğu yükümlülüklerin yetersiz olduğu ve belirlenmiş hedeflerle desteklenmesi gerektiği düşünülmekteydi. Bu sebeple Sözleşme’nin yürürlüğe girmesinden sonraki ilk Taraflar Konferansında *Berlin Direktifi* ile sanayileşmiş devletlere belirli ek yükümlülüklerin getirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁷ Bu husustaki görüşmeler ise 1997 yılında Kyoto Protokolünün oluşturulması ile sonuçlanmıştır.⁵⁰⁸

Kyoto Protokolü 11 Aralık 1997 tarihinde düzenlenen COP-3’te imzalanmıştır. Kyoto Protokolünün amacı UNFCCC’nin uygulamasını sağlamak ve iklim değişikliği ile mücadelede belirlenen hedeflere ulaşmaktır. Protokole Ek iki liste bulunmaktadır. Ek A’da iklim değişikliği ile mücadelede azaltılması öngörülen sera gazları ve kaynak kategorileri yer almaktadır.⁵⁰⁹ Ek B’de iklim değişikliği ile mücadelede sera gazı salım oranında azaltım yapması beklenen devletler listelenmiştir. Ek B’de azaltım yükümlülükleri belirlenmiş olan devletler, UNFCCC’nin Annex I

⁵⁰² ILC, United Nations Committee for Development Policy Development Policy and Analysis Division Department of Economic and Social Affairs, List of Least Developed Countries (as of June 2017).

⁵⁰³ UNFCCC, Distr. General FCCC/CP/2001/13/Add.4 21 January 2002.

⁵⁰⁴ Farhana YAMIN ve Joanna DEPLEDGE, s. 272.

⁵⁰⁵ Roda VERHEYEN, s. 94- 102.

⁵⁰⁶ UNFCCC, m. 4/8.

⁵⁰⁷ UNFCCC, FCCC/CP/1995/7/Add.1 6 June 1995, 1/CP.1 The Berlin Mandate: Review of the adequacy of Article 4, paragraph 2(a) and (b), of the Convention, including proposals related to a protocol and decisions on follow-up, s. 4-7.

⁵⁰⁸ Kyoto Protokolü, 1997.

⁵⁰⁹ Kyoto Protokolüne “*Ek A listede sıralanan sera gazları, karbondioksit (CO2), Metan (CH4), Nitroz Oksit (N2O), Hidroflorokarbonlar (HFCs), Perflorokarbonlar (PFCs) ve Kükürt heksaflorür (SF6)’dir.*” Sektörler ve kaynak kategorileri için bkz. http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Kyoto.pdf (21.04.2017).

listesinde yer alan devletlerdir.⁵¹⁰ Kyoto Protokolü belli özellikleri nedeniyle önem taşımaktadır. Her şeyden önce *farklılaştırma yaklaşımı* kabul edilmiş ve gelişmiş olan devletlere Ek B listesi (Annex I) ile sera gazı azaltım oranları ile yükümlülük yüklenmiştir. Bu yükümlülükler, listede yer alan devletler için bağlayıcıdır. İkinci olarak tüm devletlere sera gazı azaltım oranlarında çaba harcanması hususunda temel bir yükümlülük yüklenmiştir. Ek A'da belirtilen sera gazlarının azaltılması tüm devletlerin yükümlülüğüdür. Üçüncüsü, Kyoto Protokolünün belirli bir zaman dilimi öngörmesidir. Bu husus devletlere yükümlülüklerini yerine getirmek ve ekonomilerini ayarlamak için esneklik sağlamaktadır.⁵¹¹

Protokolün 2001 yılında ABD tarafından onaylanmaması, Protokolü etkisiz hale getirmiştir. Amerika'nın Protokolü onaylamamaktaki en büyük gerekçesi, gelişmekte olan devletlerin herhangi bir sera gazı emisyon oranı azaltım yükümlülüğü altında olmamasıdır. Amerika, sera gazı emisyon oranı bakımından, diğer devletlerin sera gazı emisyon oranının toplamının yarısına sahip olduğundan, Amerika'nın Protokolü imzalamamış olması Protokolü etkisiz hale getirmiştir. Protokol 2005 yılında Rusya tarafından onaylandığında yürürlüğe girebilmiştir.⁵¹²

Protokolün 2. maddesinde sürdürülebilir kalkınmanın teşviki için Annex I'deki devletlerin yükümlülükleri belirtilerek, bu devletlerin işbirliği, deneyim paylaşımı ve bilgi alışverişi yükümlülüğü vurgulanmıştır. Ayrıca Annex I'de yer alan devletlerin UNFCCC'nin 4, 8 ve 9. maddelerinde vurgulandığı üzere gelişmekte olan devletlere destek yükümlülüğü bulunmaktadır. Protokolün amacı 2008- 2012 yılları arasında 1990 yılı seviyesinin en az %5 aşağısına inecek şekilde sera gazı emisyon oranını azaltmaktır. Bu amaca erişmek için Protokol bazı mekanizmaların kurulmasını öngörmektedir.

Protokolün uygulanabilmesi için öncelikle ulusal bir mekanizmanın kurulması öngörülmektedir. Buna göre, Annex I'deki devletler birinci taahhüt döneminin başlamasından itibaren en geç bir yıl içerisinde Montreal Protokolünce⁵¹³ denetlenmeyen, insan faaliyetleri ile neden olunan sera gazlarının hesaplanması için ulusal bir mekanizma sistemini yürürlüğe koymalıdır.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Bu ülkeler ve sera gazı azaltım oranları için bkz. http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Kyoto.pdf (21.04.2017).; Türkiye UNFCCC'deki Annex I devletlerinden farklı olarak Kyoto Protokolünün Ek B listesinde yer almamaktadır.; Anna KAPLINA, Turkey's Position In Relation to The Kyoto Protocol And The Post 2012 Framework, UNDP, 2009.

⁵¹¹ Sebastian OBERTHÜR ve Hermann E. OTT., The Kyoto Protocol International Climate Policy for the 21th Century, Springer, NewYork, 1999, s. 120-123.

⁵¹² UN Press Release, Russian decision on ratification – major step towards entry into force of Kyoto Protocol, 07.10.2004, UNFCCC, (26.11.2017).

⁵¹³ Ozon Tabakasını İnceltilen Maddelere Dair Montreal Protokolü, 1987.

⁵¹⁴ Kyoto Protokolü, m. 5.

Kyoto Protokolünün en önemli özelliklerinden birisi sera gazı emisyon oranlarının azaltılması amacıyla esneklik mekanizmalarını kurmasıdır. Bunlar; *Ortak Yürütme*, *Temiz Kalkınma* ve *Emisyon Ticaretidir*. Ortak Yürütme Mekanizması ile Temiz Kalkınma Mekanizması proje temelli mekanizmalar iken Salım Ticareti piyasa temelli bir mekanizmadır.⁵¹⁵ Bu üç mekanizma da Kyoto Protokolü ile belirlenmiş, ancak COP 7’de Marakeş Anlaşması ile şekillendirilmiştir.⁵¹⁶ Esneklik mekanizmalarının arasında birinin diğerine üstünlüğü ya da önceliği söz konusu olmadığı gibi, esneklik mekanizmalarının tümünden devletler koşulları sağladığı ölçüde yararlanabilir.

Ortak Yürütme Mekanizması Kyoto Protokolünün 6. maddesinde düzenlenmiştir. Ortak Yürütme Mekanizması, Annex I’de yer alan devletler arasında ortak projeler yapılarak sera gazı emisyon azaltım hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır. Ortak Yürütme Mekanizmasının üç organı bulunmaktadır. Bunlar idare organı olan Taraflar Konferansı (Taraflar Buluşması/MOP), projelerin yürütülmesinden sorumlu ana organ Ortak Yürütme Üst Kurulu ve Ortak Yürütme Projelerini onaylayacak olan Akredite Bağımsız Organı’dır. Ayrıca Ortak Yürütme projelerinden ulusal ölçekte sorumlu olan en üst kuruluş Yetkili Odak Noktası’dır.⁵¹⁷ Ortak Yürütme Mekanizmasından devletlerin yararlanabilmesi için, projenin iklim değişikliğini önlemeye yönelik olarak ilave bir katkı sunması gerekir. Ayrıca projeyi yapan yatırımcı devletin, iklim değişikliğini önlemeye yönelik kendi ülkesinde faaliyette bulunuyor olması gerekir.

Proje temelli olan diğer esneklik mekanizması, *Temiz Kalkınma Mekanizması*, Kyoto Protokolünün 12. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, Kyoto Protokolünün Ek B (UNFCCC’de Annex I) listesinde yer alan, sera gazı emisyon azaltım hedefi belirlenmiş herhangi bir devlet, Annex I dışında kalan ve sera gazı emisyon oranı belirlenmemiş az gelişmiş bir devlet ile işbirliği yoluna giderek, Annex I dışı bir ülkede yaptığı projeler ile sera gazı emisyon azaltım hedefine ulaşabilecektir.⁵¹⁸ Temiz Kalkınma Mekanizmasının amacı, Annex I’de yer alan devletin düşük maliyet ile gelişmekte olan devletin ülkesinde proje yaparak sera gazı emisyon azaltım hedefine ulaşmasını sağlamak ve aynı zamanda gelişmekte olan devletin yeni bir teknoloji sahibi

⁵¹⁵ Etem KARAKAYA, “Proje Temelli Esneklik Mekanizmaları: Temiz Kalkınma ve Ortak Yürütme”, Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü, İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi, (Yay. Haz.) Ethem KARAKAYA, Bağlam Yayıncılık, 2008, (Proje Temelli Esneklik Mekanizmaları), s. 170.

⁵¹⁶ UNFCCC, “The Marrakesh Accords & The Marrakesh Declaration”, 2017.; Christopher CARR and Flavia ROSEMBUJ, “Flexible Mechanisms For Climate Change Compliance: Emission Offset Purchases Under The Clean Development Mechanism”, NYU ELJ, Vol: 16, 2008, s. 48.

⁵¹⁷ Etem KARAKAYA, Proje Temelli Esneklik Mekanizmaları, s. 184.

⁵¹⁸ Etem KARAKAYA, Proje Temelli Esneklik Mekanizmaları, s. 171.

olmasını sağlamak ve sürdürülebilir kalkınma amacına hizmet etmektir.⁵¹⁹ Temiz Kalkınma Mekanizmasının idare organı Taraflar Konferansı (Taraflar Buluşması/MOP)'dır. Projelerin tescili ve düzeltilmesi ise Temiz Kalkınma Mekanizması yürütme kurulu tarafından yapılır. Bu mekanizmanın üçüncü organı ise Seçilmiş Ulusal Otoritedir. Bu otorite hem yatırım yapacak Annex I ülkesinde hem de ev sahibi devletin ülkesinde kurulmalıdır. Seçilmiş Ulusal Otoritenin görevi hem projeleri değerlendirmek hem de yürütme kuruluna sekreteryalık yapmaktır.⁵²⁰ Temiz Kalkınma Mekanizması projelerinin asıl amacı sürdürülebilir kalkınmanın amacına hizmet etmektir. Temiz Kalkınma Mekanizmasına katılım için tarafların Kyoto Protokolüne taraf olmaları ve her iki tarafın da ülkesinde Seçilmiş Ulusal Otoriteyi kurmuş olması gerekir.⁵²¹

Piyasa temelli esneklik mekanizması olan *Emisyon Ticareti* ise Kyoto Protokolünün 17. maddesinde düzenlenmiştir. Bu mekanizma, Kyoto Protokolünü imzalamış olan ve emisyon azaltımı yükümlülüğü olan Annex I ülkeleri arasında emisyon ticaretine izin vermektedir. 2008 - 2012 dönemi için Annex I'de yer alan devletlerin en üst miktarı gösteren Tahsis Edilmiş Emisyon Birimi miktarı açıklanır. Bu miktarın altında ya da üstünde kalan devletler arasında Tahsis Edilmiş Emisyon Birimi ticareti yapılır. Kyoto Protokolünün amacı tüm devletlerin emisyon azaltım hedeflerine ulaşmasını sağlamakken, bu mekanizmanın emisyon azaltım hedeflerine ulaşmada tamamlayıcı işlevi olduğu belirtilmektedir.⁵²² Emisyon ticareti yapmak için sağlanması gereken koşullar ortak yürütme mekanizmasındaki koşullarla aynıdır. Emisyon ticareti mekanizması çevreyi fiyatlandırması ve yeni bir meta yaratılması nedeniyle eleştirilmektedir.⁵²³

Kyoto Protokolünde belirlenen hedeflerin yerine getirilmesini denetlemek için Protokolün 18. maddesinde *Uygunluk Mekanizması*na yer verilmiştir. Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra, 2001 yılında Marakeş'te (COP-7) "Kyoto Protokolüne Uygunluk Usulleri ve Mekanizmaları" başlıklı metin kabul edilmiş, ancak 2005 yılında yürürlüğe girebilmiştir.⁵²⁴ Komite 2006 yılında çalışmalarına başlayabilmiştir.⁵²⁵ Usul ve Mekanizmanın asıl amacı Kyoto Protokolünün

⁵¹⁹ Christoph SUTTER ve Juan Carlos PARRENO "Does the current Clean Development Mechanism (CDM) deliver its sustainable development claim? An analysis of officially registered CDM projects", *Climate Change*, Vol:84, 2007, s. 75-76.

⁵²⁰ Etem KARAKAYA, *Proje Temelli Esneklik Mekanizmaları*, s. 172.

⁵²¹ Farhana YAMIN ve Joanna DEPLEDGE, s. 161.

⁵²² Naci Tolga SARUÇ ve Etem KARAKAYA, "Emisyon Ticareti ve Karbon Piyasası", *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü, İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*, (Yay. Haz.) Etem KARAKAYA, Bağlam Yayıncılık, 2008, s. 206.

⁵²³ Arif Cem GÜNDOĞAN, "İklim Adaleti Açısından Karbon Ticareti: Bana Kirletme Hakkını Satın Alabilir misin Abidin?", 04.12.2015, *İklim Adaleti*, (26.11.2017).

⁵²⁴ UNFCCC, Decision 24/CP.7 Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, FCCC/CP/2001/13/Add.3, 10.11.2001.; UNFCCC, Decision 27/CMP.1 Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3, 9-10 December 2005.

⁵²⁵ Şule GÜNEŞ ANLAR, "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, Sayı 31, Güz, 2011, s. 71.

belirlediği yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamaktır. Kyoto Protokolü tarafından belirlenen yükümlülükler sadece Annex I’de yer alan devletlere yönelik olduğundan Uygunluk Komitesinin kararları da bu devletler bakımından sonuç doğuracaktır. Uygunluk Komitesinin kararları Taraflar Konferansının onayına tabi değildir. Taraflar Konferansına sadece rapor sunma ve önerilerde bulunma yükümlülüğü bulunmaktadır.⁵²⁶

Uygunluk Komitesi; Genel Kurul, Büro, Sekretarya, Sağlayıcı Dal ve Zorlayıcı Dal’dan oluşmaktadır. Sağlayıcı Dal ile Zorlayıcı Dal arasındaki yetkiler sınırlandırılmış ve sonuçları ayrı ayrı belirtilmiştir. Buna göre, Sağlayıcı Dal’ın daha çok Kyoto Protokolünün uygulanması için tavsiyelerde bulunma, mali ve teknik desteklerde bulunma yükümlülüğü bulunurken; Zorlayıcı Dal, Kyoto Protokolünde belirtilen yükümlülüklere uyulmaması durumunda, yükümlülüklere uyulması için belli sonuçların uygulanmasını sağlamakla yükümlüdür.⁵²⁷ Kyoto Protokolünde düzenlenen esneklik mekanizmalarının uygulanmasına yeterli koşulların sağlanmadığı durumlarda Zorlayıcı Dal yeterliliği askıya alma yetkisine sahiptir. Ancak Zorlayıcı Dal tarafından verilen kararlar bağlayıcı niteliğe sahip değildir. Bunun için Kyoto Protokolünün 18. maddesinde değişiklik yapılması gerekmektedir. Ancak bunun Kyoto Protokolüne taraf olan devletlerin Protokol’den çekilmesi sorununu yaratabileceği düşünülmektedir.⁵²⁸

Kyoto Protokolünün ilk periyodunun (2008-2012) sonuna doğru Protokole taraf devletler, hem ABD’nin hem de gelişmekte olan devletlerin sera gazı emisyon oranlarının azaltma yükümlülüğü olmadığından alınan önlemlerin yetersiz olduğunu düşünmekteydi.⁵²⁹ Bu süreç UNFCCC’ye taraf 28 devleti bir araya gelerek COP-15’de Kopenhag Kaydını oluşturmasına sebep olmuştur. Ancak Kopenhag Kaydı hukuki bir anlaşmadan ziyade politik bir metin olarak görülmektedir.⁵³⁰ Hukuki bir anlaşma olarak UNFCCC sürecine dâhil edilemese de Kopenhag Kaydı birçok yönden önem taşımaktadır. Bunlardan ilki Paris Antlaşmasından önce ilk kez küresel sıcaklığın 2 derecenin altında tutulmasının hedeflenmesidir, ancak Kayıta bu hedefin ne kadar sürede gerçekleştirileceğine dair bir hedef konulmamıştır. Bir diğeri ise, Yeşil İklim Fonu (*Green Climate Fund*)’nun kurulmasıdır. Bu Fonun amacı sadece gelişmiş devletler ile gelişmekte olan devletler arasında finansal desteğin sağlaması değil aynı zamanda teknoloji transferine de aracılık etmesi amaçlanmıştır.⁵³¹

⁵²⁶ Şule GÜNEŞ ANLAR, Uygunluk Mekanizması, s. 77-78.

⁵²⁷ Şule GÜNEŞ ANLAR, Uygunluk Mekanizması, s. 83-84.; Deniz KIZILSÜMER ÖZER, s. 275-285.

⁵²⁸ Şule GÜNEŞ ANLAR, Uygunluk Mekanizması, s. 88.

⁵²⁹ Daniel BODANSKY ve Lavanya RAJAMANI, “The Evolution and Governance Architecture of the United Nations Climate Change Regime”, (Eds) Detlef SPRINZ and Urs LUTERBACHER, International Relations and Global Climate Change: New Perspectives, MIT Press, 2016 Forthcoming, s. 13.

⁵³⁰ Daniel BODANSKY ve Lavanya RAJAMANI, s. 14.

⁵³¹ Conference of The Parties Fifteenth Session Copenhagen, prg. 2, 8.

Kyoto Protokolü'nün geleceğiyle ilgili tüm belirsizliklere rağmen 2011 yılında toplanan COP-17 Durban Platformunda Kyoto Protokolünün esneklik mekanizmalarının uzatılmasına karar verilmiştir.⁵³² Bu durum COP-18 Doha'da düzenlenmiştir.⁵³³ İkinci yükümlülük süreci 2013-2020 dönemi olarak düşünülmüştür. 1990 yılı seviyesinin %18 altına düşmeyi hedeflemişlerdir.⁵³⁴ Durban Platformunun diğer önemli özelliği devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesinin zamanın koşullarına göre yeniden yorumlanabileceğinin tartışılmasıdır. Şuan Annex I'de yer alan devletlerin bir kısmı Annex dışı devletlerden daha az sera gazı emisyonu yaymaktadır. Tüm bu hususların dikkate alınarak gelecekte farklılaşma meselesinin çözüleceği beklenmiştir ki bu süreç aşağıda incelenecek olan Paris Antlaşmasındaki düzenlemelere temel oluşturmuştur. Ayrıca Kyoto Protokolündeki aşağıdan yukarı yaklaşımın (*bottom up approach*) esnetilmesi anlayışı da gelişmiştir.⁵³⁵ 2013 yılında Varşova'da düzenlenen COP-19'da Planlanan Ulusal Katkı Beyanı (*Intended Nationally Determined Contributions - INDCs*) getirilmiştir.⁵³⁶ Bu konu Paris Antlaşmasında düzenlenecektir ve bağlayıcılığı tartışmalıdır.

2.3. PARİS ANTLAŞMASI

2015'te Paris'te düzenlenen COP-21'de Paris Antlaşması kabul edilmiştir.⁵³⁷ Sera gazı emisyon oranının %55'ini yayan devletler tarafından onaylandığında Antlaşma yürürlüğe girecekti. Antlaşma, 55 ülke tarafından onaylanmasının ardından 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 2017 yılı itibariyle Paris Antlaşmasını 197 devlet imzalamış, 170 devlet onaylamıştır.⁵³⁸

Paris Antlaşmasına ihtiyaç duyulmasının en önemli nedeni UNFCCC ve Kyoto Protokolünün Annex I, Annex II, Annex dışı devletler şeklinde sınıflandırma yaparak, belli devletlere sera gazı emisyon oranlarının azaltılması için yükümlülükler getirirken, diğer devletlere herhangi bir

⁵³² UNFCCC, Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its seventeenth session, held in Durban from 28 November to 11 December 2011, FCCC/CP/2011/9/Add.1., General 15.03.2012, s. 17.

⁵³³ 08.03.2017 tarihli 6973 sayılı Kanun, 03.04.2017 tarihli RG'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin ilk taahhüt dönemi gibi ikinci taahhüt döneminde de sayısallaştırılmış sera gazı emisyon azaltım yükümlülüğü bulunmamaktadır.; TBMM, Doha Konferansında Kyoto Protokolünde Yapılan Değişikliklerin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı (1/594) ile Çevre Komisyonu ve Dışişleri Komisyonu Raporları, Yasama Dönemi: 26, Yasama Yılı: 1, Sıra Sayısı: 258, s. 14.

⁵³⁴ Doha Amendment to the Kyoto Protocol, COP 18, s. 4.

⁵³⁵ Daniel BODANSKY, "The Durban Platform: Issues And Options For A 2015 Agreement", C2ES, 2012, s. 9.

⁵³⁶ Climate Change Observer Monitoring Climate Policies, INDC, <http://climateobserver.org/open-and-shut/indc/> (28.04.2017).

⁵³⁷ Türkiye Paris Antlaşmasını imzalamış, ancak ABD'nin Antlaşmadan imzasını çekmesi sonucunda, Antlaşmanın onaylanmasını askıya almıştır. Türkiye halen Antlaşmayı onaylamamıştır. Haber Turk, Türkiye, Paris Antlaşması onay sürecini askıya aldı, 05.06.2017, (31.10.2017).

⁵³⁸ Bonn'da düzenlenen COP 23'te Suriye'nin de Antlaşmayı imzalaması ile ABD Antlaşmaya karşı çıkan tek devlet olarak kalmıştır.; Fiona HARVEY, Syria signs Paris climate agreement and leaves US isolated, 07.11.2017, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2017/nov/07/syria-signs-paris-climate-agreement-and-leaves-us-isolated> (02.12.2017).

yükümlülük yüklememesidir. Bu duruma Annex I’de yer alan devletler tarafından karşı çıkılmakta tüm devletlerin yükümlülük altına gireceği yeni bir düzenlenmenin yapılması beklenmekteydi. Gerçekten de Annex I’de yer alan bazı devletlerin Annex dışı devletlerden daha az sera gazı emisyonu yayması, Çin’in dünyanın en çok sera gazı emisyonu yaymasına rağmen yükümlülük altında olmaması, Singapur ve Katar gibi devletlerin halen gelişmekte olan devlet statüsünde değerlendirilmesi, Meksika ve Kore’nin OECD’ye katılmasına rağmen halen Annex dışı devletlerden olması sebebiyle yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktaydı.⁵³⁹ Bu bakımdan iklim değişikliğine ilişkin önceki antlaşmalara göre Paris Antlaşması, Antlaşmaya taraf tüm devletlere yükümlülük getirmesi bakımından evrensel nitelikte bir antlaşma niteliğine sahiptir. Paris Antlaşması liste bazlı bir sınırlandırma yapmak yerine devletlerin özel durumlarını ve farklı koşulları dikkate alan bir yaklaşıma sahiptir.

Kopenhag Kaydıyla birlikte tüm devletlerin yükümlülük altına sokulması hedeflenmiştir. Kopenhag Kaydının hukuki bağlayıcılığı kazanamaması nedeniyle Paris Antlaşması ile onun ulaşamadığı amaca ulaşılmıştır. Ancak, her ne kadar Kopenhag Kaydının amacına ulaşılmış gibi gözükse de iki metin arasında belli farklılıklar mevcuttur. Her şeyden önce Kopenhag Kaydı 2020’ye uzanan sürece kadar bir düzenleme öngörürken, Paris Antlaşması’nın daha uzun soluklu olması hedeflenmiş, herhangi bir zaman sınırlaması getirilmemiştir. Bir diğer önemli farklılık ise Kopenhag Kaydının aşağıdan yukarı yaklaşım (*bottom up approach*) izlemesidir. Bu durum, devletlere kendi sera gazı emisyon azaltım oranlarını kendilerinin belirlemesi fırsatı vermektedir.⁵⁴⁰ Kyoto Protokolünde ise tepeden aşağı yaklaşım (*top-down approach*) izlenmekteydi. Devletlerin uyması gereken emisyon azaltım oranları liste ile belirlenmişti. Paris Antlaşmasında ise bu iki yaklaşımın birleştirildiği melez (*hybrid*) bir yaklaşım görülmektedir.⁵⁴¹ Paris Antlaşmasının yapımında tüm taraf devletlerin katkıları bir araya getirilerek değerlendirme yapılmıştır.⁵⁴²

Paris Antlaşmasında 2013’de Varşova’da düzenlenen Taraflar Konferansında kurulması öngörülen INDCs, Ulusal Katkı Beyanı (*Nationally Determined Contributions - NDCs*)⁵⁴³ olarak Antlaşmada yer bulmuştur. Bu husus Antlaşmaya şeffaf ve izlenilebilir bir özellik katmaktadır. Böylelikle Antlaşmaya taraf olan her devlet, diğer devletlerin NDC’sini takip edebilecektir. Paris

⁵³⁹ Daniel BODANSKY, “A Paris Climate Change Agreement: A New Hope?”, AJIL, Vol: 110 (Forthcoming), 2016, s. 16.

⁵⁴⁰ Daniel BODANSKY, “The Copenhagen Climate Change Conference: A Postmortem”, AJIL, Vol: 104, No: 2, April 2010, s. 236.

⁵⁴¹ Meinhard DOELLE, “The Paris Agreement: Historic Breakthrough or High Stakes Experiment?”, Climate Law, 2016, s. 7. ; Daniel BODANSKY, A New Hope?, s. 18.

⁵⁴² Annalisa SAVARESI, “The Paris Agreement: A New Beginning?”, JERL, Vol: 34, Issue:1, 2016, s. 19.

⁵⁴³ Bundan sonra metin içerisinde NDC olarak bahsedilecektir.

Antlaşmasının bir diğer özelliği ise Antlaşmaya taraf olan devletlerin her beş yılın sonunda bir araya gelerek Ulusal Katkı Beyanlarını gözden geçirmeleridir. Bu husus Antlaşmanın taraflara getirdiği yükümlülüktür.

Paris Antlaşmasıyla ilgili en önemli tartışma Antlaşmanın bağımsız bir antlaşma olup olmadığı ve hukuki bağlayıcılığa sahip olup olmadığına ilişkindir. Bodansky, Paris Antlaşmasının uluslararası hukuk bağlamında antlaşma olduğunu belirtmektedir. Ancak Paris Antlaşmasının 20.1 maddesinde belirtildiği üzere, sadece UNFCCC'ye taraf olan devletlere Antlaşmaya taraf olma hakkı verdiğinden Paris Antlaşmasının, UNFCCC'ye bağımlı bir Antlaşma olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁴⁴ Aynı şekilde bir kısım yazar, Paris Antlaşmasının UNFCCC olmaksızın tek başına varlık kazanamayacağını belirterek, bu Antlaşmanın bağımlı bir antlaşma niteliğinde olduğunu savunmaktadır.⁵⁴⁵ VAHS'nin tanımlar maddesinde antlaşma,

“"andlaşma", ister tek bir belgede, isterse iki veya daha fazla ilgili belgede yer alsın ve (kendine) mahsus ismi ne olursa olsun, Devletlerarasında yazılı şekilde akdedilmiş ve milletlerarası hukuka tabi olan milletlerarası anlaşma (mutabakat) demektir.”

şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁴⁶ Uluslararası hukuk kişileri arasında düzenlenmiş bir metnin antlaşma kabul edilmesi için belli unsurları içermesi gerekir. Bunlar; uluslararası hukukun bu alanda yetki tanıdığı kişilerce yapılması, uluslararası hukuk çerçevesinde etki yaratması, taraflar arasında hak ve yükümlülük yaratması veya var olan hak ve yükümlülükleri değiştirmesi ve iki ya da daha çok taraf arasında yazılı irade uyuşması oluşturmastır.⁵⁴⁷ Bu hususlar dikkate alındığında Paris Antlaşmasının uluslararası hukuk bakımından antlaşma niteliği taşıdığını söyleyebiliriz. Nitekim Paris Antlaşması, uluslararası antlaşmaların oluşturulma koşullarına göre hazırlanmış, imzalanmış ve devletlerce onaylanmıştır. Ayrıca Antlaşma, taraf devletlerarasında ilişkileri düzenlemekte, devletlere hak ve yükümlülük yüklemekte, iklim değişikliği ile mücadele bakımından kendinden önce var olan antlaşmaların yaklaşımından farklı bir yaklaşım taşımaktadır.

Antlaşmanın bağlayıcılığı konusundaki tartışmaya gelecek olursak; Antlaşmanın yumuşak bir dille kaleme alınması sebebiyle, bağlayıcı olmayan bir dil kullandığı düşünülmekte ve özellikle emisyon azaltımı ve mali konularda taraflara bağlayıcı yükümlülük getirmediği

⁵⁴⁴ Daniel BODANSKY, A New Hope?, s. 12.

⁵⁴⁵ Wolfgang OBERGASSEL (ne STERK) ve Diğerleri, Phoenix from the Ashes- An Analysis of the Pariz Agreement to the United Nations Framework Convention on Climate Change, Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, 2016, s. 13.

⁵⁴⁶ VAHS, m. 2.

⁵⁴⁷ Hüseyin PAZARCI, “Uluslararası Hukuk ve Türk Hukukuna Göre Andlaşma Kavramı”, MHB, Yıl: 10, Sayı: 1-2, 1990, s. 152.

savunulmaktadır.⁵⁴⁸ Antlaşma incelendiğinde, Antlaşmanın belli hususlarda dilinin daha yumuşak olduğu belli durumlarda daha net ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu sebeple Bodansky’ye göre, Antlaşmanın bazı maddeleri tavsiye ya da yol gösterici niteliğe sahipken; bazı maddeleri ise bağlayıcı ve uyulmaması halinde sorumluluk doğurur niteliğe sahiptir.⁵⁴⁹ Örneğin Antlaşmanın 4/2. maddesinde;

“Taraflar bu katkıların amaçlarına ulaşmaya yönelik ulusal azaltım tedbirlerini hayata geçirecektir.”⁵⁵⁰

şeklinde kesin bir ifade kullanılırken; 4/4. maddesinde:

“Gelişmekte olan ülke Taraflar azaltım çabalarını güçlendirmeyi sürdürmeli ve emisyon azaltım veya sınırlama hedeflerini zaman içinde ekonomi geneline genişletme çabaları için teşvik edilmelidir.”⁵⁵¹

şeklinde düzenlenerek daha çok tavsiye niteliğindedir.

Paris Antlaşmasının hukuki bağlayıcılığının sorun haline gelmesinin sebebi, devletlerin politik kararlardansa hukuki bağlayıcılığı ortaya konulmuş bir metne uymalarının daha rahat sağlandığı düşüncesidir. Antlaşmaların hukuki bağlayıcılığa sahip olması antlaşmayı daha etkili kılar ve aynı zamanda devletler iç hukuklarında bağlayıcı olan uluslararası antlaşmaya uyarken politik metinlere uyma yönelimi görülmemektedir.⁵⁵²

Paris Antlaşması 29 maddeden oluşmaktadır. Metin çok geniş olmamakla birlikte belirli hususlara açıklık getirmeye ve iklim değişikliği ile mücadelede yeni yöntemler belirlenmeye çalışılmıştır. Antlaşmanın belirli hedefi, küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi dönemin 2 derece üstünün altında tutmak ve küresel sıcaklık artışını sanayileşme öncesi dönemin 1.5 derece üstüyle sınırlamaktır.⁵⁵³ Küresel sıcaklığın 1.5 derecenin üstüyle sınırlanması şuan gelinen noktada küçük ada devletlerinin ve az gelişmiş devletlerin varlığının devamı için zorunlu şart (*conditio sine qua non*) olarak görüldüğünden Paris Antlaşmasında atılan bu adım önemli görülmektedir.⁵⁵⁴ Ancak, Bodansky, küresel sıcaklığın sanayi öncesi döneme göre şuan bile 1 derece artış gösterdiği belirtilerek, 1.5 derece hedefinin gerçekçi olmadığını, bunun gerçekleştirilmesi gerçekten

⁵⁴⁸ Wolfgang OBERGASSEL ve Diğerleri, s. 13.

⁵⁴⁹ Daniel BODANSKY, “The Legal Character of The Paris Agreement”, RECIEL, 2016, s. 3.

⁵⁵⁰ BM, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin 21. Taraflar Konferansı Paris Antlaşması, 12 Aralık 2015, (Ed.) İlgin ÖZKAYA ÖZLÜER, Ethemcan TURHAN, Fevzi ÖZLÜER, Ekoloji Kolektifi, Ankara, 2016, s. 20.

⁵⁵¹ Paris Antlaşması, s. 20.

⁵⁵² Daniel BODANSKY, The Legal Character of The Paris Agreement, s. 16.

⁵⁵³ Paris Antlaşması, m. 2/1-a.

⁵⁵⁴ Wolfgang OBERGASSEL ve Diğerleri, s. 15.

hedefleniyorsa, sadece düzenleyici değil aynı zamanda mücadele edici önlemlerin de alınması gerektiğini belirtmektedir.⁵⁵⁵

Paris Antlaşmasının temel amacı ise *farklılaşma* hususuna açıklık getirmektir. Özellikle ABD, devletlere farklı yükümlülükler yükleyen ve bazı devletlere sera gazı azaltım yükümlülüğü öngörmeyen listelere karşı çıkmaktadır. Bu husus nedeniyle de Kyoto Protokolünü uzun yıllar imzalamamıştır. Paris Antlaşmasının temel amaçlarında biri olan farklılaşma hususunda, devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesinden vazgeçilmemiş; ancak bu ilkenin dinamik bir yoruma sahip olması gerektiği ve zaman içerisinde devletlerin özel ve farklı durumları dikkate alınarak yorumlanması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁵⁶ Bu husus Lima İklim Eylem Çağrısında (*Lima Call Climate Action*) da belirtilmiştir.⁵⁵⁷

Antlaşmanın 3. Maddesine göre, Antlaşmaya taraf olan tüm devletler, Antlaşmanın 4 (azaltma), 7 (uyum), 9 (mali kaynaklar), 10 (teknoloji geliştirme), 11 (kapasite geliştirme) ve 13 (şeffaflık) maddelerine uymakla yükümlüdürler. Dolayısıyla, Paris Antlaşmasında gelişmiş ve gelişmekte olan devlet ayrımı yapılmaksızın temel konularda tüm devletler yükümlülük altındadır.⁵⁵⁸ Ancak maddenin son cümlesinde, gelişmekte olan devletlerin desteklenmesi gerektiğine de vurgu yapılmıştır.⁵⁵⁹

Antlaşmanın devamında ise devletlerin Antlaşmanın hedefine ulaşabilmesi için katkıları ile ilgili detaylandırma yapılmıştır. Devletlerin her birinin ulusal katkı beyanlarını açıklayacağı, ulusal durdurma önlemleri alacağı belirtilmiştir. Gelişmiş devletlerin mutlak azaltım hedefleri ile öncülük etmesi beklenirken, gelişmekte olan devletlerin azaltım ve sınırlama hedefleri için ulusal koşulları dikkate alınarak gelişme göstermesi beklenmektedir.⁵⁶⁰ Paris Antlaşmasında *azaltma*, Kyoto Protokolünden farklı olarak NDC'ler aracılığıyla belirlenmektedir. NDC'lere uyma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bunlar devletler tarafından Sekreterliğe bildirilmekte, Kyoto Protokolünde olduğu gibi Ek liste yer almamaktadır. Ayrıca NDC belirleme yükümlülüğü, Kyoto Protokolünün aksine tüm devletler için geçerlidir.⁵⁶¹ Antlaşmanın 6. maddesinde ise sürdürülebilir kalkınmanın devamı ve devletlerin ulusal azaltım hedeflerine ulaşabilmeleri için mekanizma kurulması öngörülmektedir. Kyoto Protokolünün merkezinde bulunan esneklik

⁵⁵⁵ Daniel BODANSKY, *A New Hope?*, s. 21.

⁵⁵⁶ Paris Antlaşması, Başlangıç, prg. 3.

⁵⁵⁷ Decision -/CP.20 Lima Call For Climate Action, Prg. 35/2-j.

⁵⁵⁸ Lavanya RAJAMANI, "Ambition And Differentiation In The 2015 Paris Agreement: Interpretative Possibilities And Underlying Politics", ICLQ, Vol 65, April 2016, s. 513.

⁵⁵⁹ Paris Antlaşması m. 3.

⁵⁶⁰ Paris Antlaşması, m. 4.

⁵⁶¹ Daniel BODANSKY, *A New Hope?*, s. 23.

mekanizmalarına benzer bir düzenleme gibi görünürken, piyasa temelli bir yaklaşımdan kaçınılması amaçlanmıştır.⁵⁶² Ancak, Bodansky, her ne kadar bu mekanizmanın piyasa temelli olmadığı iddia edilse de iki farklı piyasa temelli mekanizma sunduğunu iddia etmektedir. Birincisi 6.2. maddede belirtilen işbirlikçi yaklaşım diğeri ise 6.4. maddede belirtilen sera gazı azaltım hedefine ulaşmaya ve sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmaya yardımcı olacak olan mekanizmadır.⁵⁶³ Paris Antlaşmasında öngörülen bu mekanizma, Kyoto Protokolünde düzenlenen Ortak Yürütme Mekanizması ve Temiz Kalkınma Mekanizmasının bir araya getirilmiş halidir, ancak Kyoto Protokolünün aksine, bu mekanizmada proje olması gerekmemektedir.

Paris Antlaşmasının 7. maddesinde ise Uyum (*Adaptation*) düzenlenmiştir. Antlaşmada iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadele etme için devletlerin uyum tedbirleri almaları gerektiği belirtilmiştir. Ancak *azaltma* önleminin aksine, uyum için uluslararası bir çaba yerine devletlerin daha çok ulusal tedbirler alması tavsiye edilmektedir. Uyum tedbirlerinin alınması çalışmanın birinci bölümünde açıklanan iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadele etme bakımından önemlidir. İklim değişikliğinin olumsuz etkileri belli devletleri değil, tüm devletleri etkilemektedir. İklim mültecileri, devletlerin sınırlarının değişmesi ve korunmaya muhtaç gruplar ile ilgili sorumluluk, devletlerin kendi ülkelerinde uyum tedbirlerini almalarını zorunlu kılmaktadır. Paris Antlaşmasında, uyum tedbirinin düzenlenmesi, zorunlu kılınmaktan ziyade devletleri teşvik eder niteliktedir. Bu sebeple de uyum tedbirleri hususundaki düzenlemenin beklenen etkiyi yaratmayacağı düşünülebilir.

Antlaşmanın devam eden maddesinde ise zarar ve ziyan (*loss and damage*) düzenlenmiştir.⁵⁶⁴ Uyum, iklim değişikliğinin etkileri nedeniyle gelecekte uğranacak zararlara karşı tedbir almayı amaçlarken, bu maddede geçmişe yönelik ve kaçınılamamış zararlara ilgilidir.⁵⁶⁵ İklim değişikliğinden kaynaklanan zarar ve ziyana ilişkin *Varşova Uluslararası Mekanizması* kurulmuştur.⁵⁶⁶ Paris Antlaşmasında bu hususun yer alması, küçük ada devletleri, kıyı devletleri ve kuraklık tehlikesi ile karşı karşıya kalan Afrika devletleri için önemli bir gelişmedir. Zarar ve ziyanın ayrı bir madde olarak düzenlenmesi sorumluluk ve tazminat hususunu da masaya getirmiştir.⁵⁶⁷ Ancak buna ilişkin düzenleme yapılmasından kaçınılmıştır.⁵⁶⁸ Her ne kadar Antlaşmada *sorumluluk ve tazminat* durumuna ilişkin açık bir ifade kullanılmamış olsa da bu

⁵⁶² Paris Antlaşması, m. 6/son.

⁵⁶³ Paris Antlaşması m. 6/2-4.; Daniel BODANSKY, A New Hope?, s. 27-28.

⁵⁶⁴ Paris Antlaşması, m. 8.

⁵⁶⁵ Daniel BODANSKY, A New Hope?, s. 29-30.

⁵⁶⁶ Warsaw International Mechanism for Loss and Damage associated with Climate Change Impacts, COP-20, 2014.

⁵⁶⁷ Wolfgang OBERGASSEL ve Diğerleri, s. 27.

⁵⁶⁸ Hanna BRAUERS ve Philipp M. RICHTER, "The Paris Climate Agreement: Is it Sufficient to Limit Climate Change?", 2016, DIW Berlin, (10.04.2017).

maddenin bağımsız bir şekilde düzenlenmesi, gelecekte kullanılacak etkili bir araç olmasını sağlayabilir.

İklim değişikliği ile mücadelede *mali kaynak* Antlaşmanın 9. maddesinde düzenlenmiştir. Mali kaynak diğer tüm hususlardan daha önemli ve üstün görülmektedir.⁵⁶⁹ UNFCCC'nin aksine, Paris Antlaşmasında mali destek yapmakla yükümlü olan devletler listelenmemiş, bunun yerine *gelişmiş devletler* ifadesi kullanılmıştır. Bu husus, aslında Paris Antlaşmanın temel amacı olan *farklılaşmayı* ortadan kaldırmaya uygun olmakla birlikte, mali kaynağın hangi devletler tarafından sağlanacağı konusunda daha az belirgin bir durum yaratmaktadır. Mali kaynak öncelikle devletlerin kamusal mali kaynaklarından sağlanacaktır. Her ne kadar gelişmiş devletler, kamusal mali kaynaklarına ek olarak, özel sektörün de mali kaynak sağlaması gerektiğini belirtse de geliştirmekte olan devletler, öncelikle gelişmiş devletlerin kamu bütçelerinin kullanılmasında ısrar etmiştir. Bu ısrara sebep olarak gelişmiş devletlerin tarihsel sorumluluğu gösterilmiştir.⁵⁷⁰ Mali kaynakların öncelikle risk altındaki devletlere aktarılması gerekmektedir. Bu husus Cancun Anlaşması ve Kopenhag Kaydında da bu yönde düzenlenmiştir.⁵⁷¹ Mali kaynakların sağlanmasının amacı azaltım ve uyum konularında bir denge sağlamaktır.⁵⁷² Ancak, Paris Antlaşması yeni bir finansal mekanizma yaratmamakta, UNFCCC'deki finansal mekanizmanın Antlaşmanın finansal mekanizması olarak işlev yapacağını belirtmektedir.⁵⁷³

Paris Antlaşmasında en kayda değer düzenlemelerden biri de 13. maddedeki şeffaflık (*transparency*)'tir. Maddenin karşılıklı güven tesisi ve Antlaşmanın etkinliğinin sağlanması amacı taşıdığı belirtilmiştir.⁵⁷⁴ Şeffaflığın amacı uyum, adaptasyon, mali destek, teknoloji transferi ve kapasite geliştirme gibi konularda devletlerin eylem ve desteklerini net olarak anlamaktır. Bu bakımdan şeffaflık, hukuksal açıdan bağlayıcı olmayan NDC'lere uyulmasını sağlamak için etkili bir araç olarak görülebilir. Şeffaflığa ek olarak da Antlaşmanın 15. maddesinde *Uygulama ve Uyma Mekanizması* düzenlenmiştir. Şeffaf ve cezalandırıcı olmayan bir tutumla hareket eden mekanizmanın, Paris Antlaşmasının uygulanması için yıllık rapor sunması beklenmektedir.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ Yulia YAMINEVA, "Climate Finance in the Paris Outcome: Why Do Today What You Can Put Off Till Tomorrow?", RECIEL, Vol:25, No:2, 2016, s. 179.

⁵⁷⁰ Yulia YAMINEVA, s. 181.

⁵⁷¹ UNFCCC, FCCC/CP/2010/7/Add.1, 15 March 2011, Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, s. 16.; UNFCCC, FCCC/CP/2009/L.7, 18 December 2009, Conference of The Parties Fifteenth session Copenhagen, s. 3.

⁵⁷² Paris Antlaşması, m. 9/4.

⁵⁷³ Paris Antlaşması, m. 9/8.

⁵⁷⁴ Paris Antlaşması, m. 13.

⁵⁷⁵ Paris Antlaşması, m. 15.

Antlaşmanın bir diğer ana unsuru ise küresel *envanterin (stocktaking)* düzenlenmesidir. Buna göre, devletler tarafından periyodik olarak envanter kaydı tutacaktır.⁵⁷⁶ Antlaşmaya taraf devletler, küresel envanter ilk kez 2023 yılında düzenleyecekler ve COP kararlarında aksi belirtilmedikçe her beş yılda bir envanter düzenleyecektir. Paris Antlaşmasında tüm bu düzenlemelere ek olarak cinsiyet eşitliği, insan hakları ve nesillerarası eşitlik vurgusu da yapılmıştır.⁵⁷⁷

Anlaşmanın herhangi bir zaman sınırlaması olmaksızın hedef koyması, tüm devletlere yükümlülük getirerek devletler arasındaki farklılığı ortadan kaldırması⁵⁷⁸, devletlerin NDC'lerini belirlemesi ve tüm devletlerin katkılarıyla Antlaşmanın hazırlanması sebebiyle melez (*hybrid*) bir yaklaşıma sahip olması, devletlerin ulusal özel koşulları dikkate alınarak devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesini dinamik olarak yorumlaması, şeffaflık, envanter kaydının beş yılda istenmesi gibi düzenlemeleri sebebiyle iklim değişikliği rejimine sert ve etkili bir katkı sunduğu söylenebilir, ancak Antlaşmanın azaltım ve uyum gibi en önemli konularda bağlayıcılıktan yoksun daha çok yol gösterici olan düzenlemeleri ve devletlerin tazminat yükümlülüğünün açıkça düzenlenmemiş olması sebebiyle eksik olduğu görülmelidir.

⁵⁷⁶ Paris Antlaşması, m. 14.; Paris Antlaşmasındaki kavramların Türkçe karşılıkları için bkz: http://iklimadaleti.org/i/upload/Paris_Antlasmasi-ISBN-978-605-83799-1-6.pdf (17.04.2016).

⁵⁷⁷ Bu husus çalışmanın Birinci Bölümünde incelenmiştir.

⁵⁷⁸ Bu husus yabancı literatürde *firewall* olarak ifade edilmektedir. Bkz: Daniel BODANSKY, A New Hope?; Annalisa SAVARESI, "The Paris Agreement: An Early Assessment", Environmental Policy and Law, Cit: 46, Sayı: 1, 2016.; Joanna DEPLEDGE, "The Paris Agreement: A Significant Landmark on the Road to a Climatically Safe World", CJUES, Vol: 4, No: 1, 2016.

3. BÖLÜM

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ SEBEBİYLE DEVLETİN SORUMLULUĞU

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında iklim değişikliğinin nedenleri, uluslararası hukuk bakımından ortaya çıkardığı sorunlar ve iklim değişikliği rejimi incelenmiştir. Çalışma boyunca insan kaynaklı faaliyetlerin iklim değişikliğine neden olduğu belirtilmiştir. Bu husus devletlerin, iklim değişikliği nedeniyle uluslararası hukuktan kaynaklanan sorumlulukları olduğu sonucuna götürmektedir. Bu bölümde, devletlerin uluslararası hukukta sorumlulukları incelendikten sonra bu sorumluluklarının iklim değişikliği hususunda uygulanması incelenecektir.

3.1. ULUSLARARASI HUKUKTA DEVLETLERİN SORUMLULUĞU

Uluslararası düzenin devam ettirilmesi için uluslararası hukuk kişilerinin uyması gereken uluslararası hukuk kuralları bulunmaktadır. Uluslararası hukuk kurallarına aykırı bir davranış uluslararası sorumluluğu doğurmaktadır.⁵⁷⁹ Uluslararası sorumluluk,

*“bir uluslararası hukuk kişinin neden olduğu uluslararası hukuka aykırı fiillerin ya da uluslararası hukuka uygun faaliyetlerinden kaynaklanan belirli birtakım zararların etkilerini zarar gören uluslararası hukuk kişisine karşı ortadan kaldırma amacına yönelik bir uluslararası hukuk kurumudur”.*⁵⁸⁰

Uluslararası sorumluluk, uluslararası hukukun doğal bir sonucu, uluslararası hukukun varlığını ve etkinliğini sağlayan bir tedbir olarak görülmektedir.⁵⁸¹ Uluslararası sorumluluk kuralları ikincil nitelikte kurallardır. Bu kurallar, uluslararası yükümlülüklerin ihlalinin devlete isnat edilip edilemeyeceği ve bunun hukuki sonuçlarını gösteren uluslararası hukuk kurallarıdır.⁵⁸² Devletlerin sorumluluğu devletlerin egemenliğine dayandırılmaktadır.⁵⁸³

⁵⁷⁹ Seha L. MERAY, Devletler Hukukuna Giriş, Birinci Cilt, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 625.; Yusuf AKSAR, Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, Gözden Geçirilmiş ve Güncelleştirilmiş 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 175.

⁵⁸⁰ Hüseyin PAZARCI, Uluslararası Hukuk Dersleri, 3. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 151.; Farklı bir tanım için bkz. Cemil BİRSEL, Devletler Hukuku Birinci Kitap Devletler, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1941, s. 218.; Ayrıca bkz.: Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 273.

⁵⁸¹ Allain PELLET, “Part 1 Introduction-Responsibility and International Law, The Definition of Responsibility in International Law”, The Law of International Responsibility, (Ed.) James Crawford, Alain Pellet, and Simon Olleson, OUP, Oxford, 2010, s. 3.

⁵⁸² Anthony AUST, Handbook of International Law, CUP, Cambridge, 2010, s. 377.; Sean D. MURPHY, Principles of International Law, West Concise Hornbooks, Washington, 2006, s. 179.; BROWLIE, devletin sorumluluğunu uluslararası hukukun ilkesi olarak görmekte ve temel uluslararası hukuk kurallarının doğal sonucu, tamamlayıcı parçası olarak tanımlamaktadır., Ian BROWLIE, Principles of Public International Law, OUP, New York, 2008, s. 434.

⁵⁸³ Allain PELLET, s. 4.; Klasik kamu hukuku düşüncesinde egemenlik ve sorumluluğun birbirini dışlayan iki kavram olduğu kabul edilmekteydi. Ancak modern hukukta egemen devletlerin hukuka aykırı eylemlerinden sorumluluklarının doğacağı görüşü hakim olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Leon Duguit et al., Law in the Modern State, 1919.

Uluslararası sorumluluk, uluslararası hukuk kişinin uluslararası sorumluluğa neden olacak bir eylem nedeniyle hukuki ya da cezai sorumluluğunun doğmasını ifade eder.⁵⁸⁴ Ancak, uluslararası düzeydeki cezai sorumluluk kurumu ayrı bir kurumu oluşturmakta ve geleneksel uluslararası sorumluluk kurumu kapsamına girmemektedir.⁵⁸⁵

Uluslararası sorumluluk genellikle devletlerin sorumluluğunu ifade etmektedir. Geleneksel hukuk anlayışına göre uluslararası hukukun kişileri devletlerdir. Ancak günümüzde, uluslararası örgütlerin de uluslararası hukuk kişiliği kabul edilmekte⁵⁸⁶, hükümet dışı uluslararası örgütler⁵⁸⁷ ve bireylerin⁵⁸⁸ ise uluslararası hukuk kişiliği tartışılmaktadır. Uluslararası örgütlerin sorumluluğu konusu BM Genel Kurulunun isteği üzerine ILC'nin programına 2002 yılında dâhil edilmiş ve 2011 yılında *Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler* kabul edilmiştir.⁵⁸⁹

Uluslararası hukuk kişilerinin sorumluluğunun yanı sıra gelişen uluslararası hukuk sisteminde uluslararası hukuk kişisi olmayan varlıkların da uluslararası sorumluluğu tartışılmaktadır. Ancak, uluslararası hukuk kişisi olmayan varlıkların sorumluluklarının ileri sürülebileceği ya da girmiş oldukları uluslararası hukuk ilişkisinde hak iddia edebilecekleri bir kural ya da ilke bulunmamaktadır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁴ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016, s. 24; Ayrıca bkz. İlhan LÜTEM, Devletler Hukuku Dersleri II, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1958, s. 565-567.

⁵⁸⁵ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 152.; Cemil BİRSEL, s. 218.

⁵⁸⁶ Advisory Opinions and Orders Reparation For Injuries Suffered In The Service of The United Nations, International Court of Justice Reports of Judgments, 11.04. 1949, s. 178.

⁵⁸⁷ Edith Brown WEISS, Uluslararası Hukuk komisyonu tarafından devletlerin sorumluluğuna ilişkin Taslak Maddeler hazırlandığı zaman geleneksel hukuk anlayışı içerisinde uluslararası hukuk kişisi olarak sadece devletlerin sorumluluğunun ele alınmasının o zaman için anlaşılır olduğunu kabul etmekle birlikte, hükümet dışı örgütlerin gelişimi dikkate alınarak, bu örgütlerin sorumluluk kurumu dışında bırakılmasının bugünkü uluslararası hukuku yansıtmadığını belirtmektedir., "Invoking State Responsibility in the Twenty-First Century", AJIL, Vol: 96, No: 2-4, s. 799.; Hükümet Dışı Örgütlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle nasıl sorumlu tutulacaklarına dair uluslararası bir düzenleme bulunmamaktadır. 1999 yılında açıklanan ve esnek hukuk belgesi olma özelliği taşıyan İnsan Hakları Savunucuları Deklerasyonununun 18/3. maddesinde Hükümet Dışı Örgütlerin sorumluluğunu düzenleyen tek belgedir. BAŞLAR'a göre Hükümet Dışı Örgütlerin uluslararası sorumluluk sahibi olması için çok taraflı uluslararası antlaşma ve Davranış Yasası hazırlanmalıdır. 1999 yılında "Codes of Conduct for Partnership in Governance: Text and Commentaries" başlığı altında 500'e yakın Hükümet Dışı Örgüt tarafından davranış yarası hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kemal BAŞLAR, Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar Vestfalya- Sonrası Süreçte Küresel Sivil Toplum, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, s. 226-236.

⁵⁸⁸ Bireylerin uluslararası hukuktaki sorumluluğu, uluslararası ceza hukukunun konusuna girmektedir. Nitekim devletlerin uluslararası hukukta cezai sorumluluğu bulunmamakta, cezaların şahsiliği ilkesi gereği devlet adına suç işleyenlerin sorumluluğu yoluna gidilmektedir. Bkz.: Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, s. 141-144.

⁵⁸⁹ Draft articles on the responsibility of international organizations 2011, adopted by the International Law Commission at its sixty-third session, in 2011, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/66/10, para. 87). The report will appear in Yearbook of the International Law Commission, 2011, Vol: II, Part Two.; Uluslararası örgütlerin sorumluluğu için bkz. Selman ÖGÜT, BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun 2011 Yılında Yayınladığı Taslak Maddeler Çerçevesinde Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014.

⁵⁹⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 30.

Devletler hem birbirleriyle olan ilişkilerinde hem de yetkilerini ülkesi ve kişileri üzerinde kullanırken uluslararası hukuk kurallarına uymak zorundadır. Aksi takdirde devletler haksız fiilden kaynaklanan zararlara katlanmak zorundadır.⁵⁹¹ Bu husus, UAD'ın Chorzow Fabrikası Davasında teyit edilmiştir. 1927 tarihli bu karara göre devletler, bir taahhüt ihlal edildiği zaman zararı onarmak zorundadır. Devletlerin haksız fiilden kaynaklanan onarım yükümlülüğü hukukun genel ilkesidir ve bu husus sözleşmede yazılı olmasa dahi tamamlayıcı bir şarttır.⁵⁹²

Devletlerin uluslararası sorumluluğu konusundaki kurallar esas olarak örf adet hukuku kurallarıdır. ILC tarafından bu kuralların kodifikasyonu için 1930 yılından itibaren çalışmalar yapılmış⁵⁹³ ve nihai olarak 2001 yılında *Devletlerin Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemleri Nedeniyle Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler* kabul edilmiştir.⁵⁹⁴

3.1.1. Devletlerin Sorumluluğunun Koşulları

Devletlerin uluslararası sorumluluğunun doğması için belli koşulların varlığı aranmaktadır. Devletlerin uluslararası sorumluluğunun koşullarının birincisi uluslararası hukuka aykırı bir eylemin varlığıdır. Diğer koşul ise, uluslararası hukuka aykırı bu eylemin devlete atfedilmesidir.

Devletlerin hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumlu tutulması için **kusur şartı** aranmamaktadır. Kusur, geleneksel uluslararası hukuk görüşünde, devletlerin sorumluluğu için bir koşul olarak aranmaktayken 20. yy'da gelişen uluslararası hukuk düzeninde, devletlerin uluslararası sorumluluğunun doğması için uluslararası hukuka aykırılık yeterli görülmüştür.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Seha L. MERAY, s. 626.

⁵⁹² Case Concerning The Factory At Chorzow (Claim For Indemnity) (Jurisdiction), Series A.-No. 9 July 26th, 1927, s. 21-23.; Ayrıca bkz. Seha L. MERAY, s. 626.

⁵⁹³ Alan BOYLE ve Cristine CHINKIN, The Making of International Law, OUP, New York, 2007, s. 1983.; Devletlerin Sorumluluğu konusunun kodifikasyon çalışmalarıyla ilgili 1930'dan 2001'e kadar geçen süredeki gelişmeler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ian BROWLIE, System of the Law of Nations State Responsibility Part I, Clarendon Press, Oxford, 2001, s. 12-17.; Ayrıca bkz. Daniel BODANSKY ve John R. CROOK, "Symposium on the ILC's State Responsibility Articles: Introduction and Overview", 2002, s. 776-779.

⁵⁹⁴ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). Bundan sonra Taslak Maddeler olarak anılacaktır. Maddelerin Türkçesi bkz.: İbrahim KAYA, 396.; 2007 yılında BM Genel Kurulu tarafından Taslak Maddeler gündeme alınmış; 2013 yılında Genel Kurul kararı ile 2016 yılında BM Genel Kurul gündemine alınarak Taslak Maddelerin antlaşmaya dönüştürülmesi olasılığının gündeme alınmasına karar verilmiştir., BM Genel Kurulu, Responsibility of States for internationally wrongful acts, A/RES/68/104, 18.12.2013.

⁵⁹⁵ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 153.; Cemil BİRSEL, s. 225.; Devletlerin sorumluluğunun doğması için kusur şartının aranmaması, devletlerin sorumluluğunun objektif sorumluluk şeklinde değerlendirilmesine neden olmaktadır. İlhan LÜTEM, s. 567.; Seha L. MERAY, s. 628.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 305-309.; Devletlerin objektif sorumluluğunda zarar ile buna neden olan kişiler arasında doğrudan bir illiyet bağının kurulabilmesi sorumluluğun doğması için yeterlidir. Uluslararası hukukta, bir faaliyetten yarar sağlayan kişinin faaliyetin neticelerine katlanması gerektiği düşüncesi kabul edilmektedir. Dolayısıyla, objektif sorumluluk risk nedeniyle yüklenilen sorumluluğu ifade eder., Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 155. Bu sorumluluk türü, uluslararası hukuk kişinin yarar

İç hukuklardaki sorumluluğunun aksine uluslararası hukukta sorumluluğunun doğması için kusur şartının aranmamasının nedenlerinden biri, uluslararası uyuşmazlıklarda kusura dayanan iddiaların ispatlanmasındaki zorluktur. İkincisi ise, iç hukuklarda düzenlenen kusur temelli anlayışın ulaşmaya çalıştığı özen düzeyini gerçekleştirme amacının uluslararası hukukta anlamsız olmasıdır.⁵⁹⁶ Devlet gibi tüzel kişilikte, manevi bir husus olan kusurlu iradenin varlığının aranması ve tespit edilmesi zorluk yaratmaktadır, kusurlu irade gerçek kişilere mahsustur ve uluslararası hukuka aykırı her davranış devletlerin sorumluluğunu gerektirir.⁵⁹⁷

Zarar da devletlerin sorumluluğun doğması için koşul olarak aranmamaktadır.⁵⁹⁸ Uluslararası sorumluluk kurumunun varlık nedeni sadece başka bir devletin hakkının ihlal edilmiş olmasıdır. Uluslararası hukukta devletlerin her hak ihlalinin bir zarar oluşturduğu kabul edildiğinden, maddi bir zarar meydana gelmemiş olsa dahi devletlerin sorumluluğu doğmaktadır.⁵⁹⁹ Erkiner'e göre, uluslararası hukukun etkinliği, uluslararası hukuk kurallarının ihlal edilmesi ile sarsılmaktadır, dolayısıyla her ihlal bu etkinliği sarsmasından dolayı kendiliğinden bir zarar oluşturmaktadır ve

---

sağladığı faaliyetin olumsuz etkilerini giderme yükümlülüğünü ifade eder.; Cavid ABDULLAYEV, Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği (Yetki, Sorumluluk, Zararın Tazmini), Yetkin Yayınları, Ankara, 2005, s. 215.; Ancak objektif sorumluluk, uluslararası hukukun yasaklamadığı eylemler nedeniyle sorumluluğu karşılamaktadır. Devletlerin sorumluluğu kurumuna devletlerin uluslararası hukuka aykırı bir eylemde bulunması halinde başvurulmaktadır. Bu sebeple devletlerin uluslararası hukuka aykırı davranmadığı ancak eylemleri sebebiyle diğer devletlerin zarara uğraması halinde uluslararası hukuk kurumunun dolduramadığı bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Bu durumun giderilmesi amacıyla uluslararası hukukun yasaklamadığı eylemler nedeniyle sorumluluk kurumuna ihtiyaç duyulmuştur. Devletlerin sorumluluğu kurumunda zarara uğranılmış olması sorumluluğun işletilmesi için koşul değilken, uluslararası hukuka aykırı olmayan eylemler nedeniyle sorumluluğun işletilmesinde zararın doğması şarttır. Uluslararası hukukun yasaklamadığı eylemler nedeniyle sorumluluk genellikle çevreye verilen zararlara ilişkindir. Uluslararası çevre hukukunun gelişmesi nedeniyle çevreye verilen zararlar uluslararası hukuk antlaşmalarına ya da bu hususta kabul edilen ilkelere aykırılık nedeniyle oluşmaktadır. Bu sebeple bu iki farklı sorumluluk kurumu arasında ayırma gitmek bugün için çok elverişli değildir. Bkz: Alan E. BOYLE, "State Responsibility and International Liability For Injurious Consequences Of Acts Not Prohibited By International Law: A Necessary Distinction?", ICLQ, Vol: 39, January 1990, s. 9-22.; PISSILO-MAZZESCHI, uluslararası çevre hukukunun gelişmesi sonucu birtakım uluslararası örf adet hukuku kuralı haline gelmiş çevre kuralları ile çevre antlaşmalarında düzenlenen kurallara aykırı davranılması halinde devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle 2001 tarihli Taslak Maddelere göre sorumlu olacağını belirtmektedir. Ancak uluslararası hukuka aykırı olmamakla birlikte devletlerin eylemleri nedeniyle çevreye zarar verilmesi halinde devletlerin objektif sorumluluğu doğmaktadır. Her iki durumda da devletlerin sorumluluğu çevreyi korumaktır ve bu gerekli özeni gösterme yükümlülüğünden kaynaklanır., Riccardo PISSILO-MAZZESCHI, "The Due Diligence Rule and the Nature of the International Responsibility of States", (Ed.) Rene PROVOST, State Responsibility in International Law, Dartmouth Publishing Company, 2002, s. 124-129.; Objektif sorumluluğun açıkça kabul edildiği alanların; nükleer enerjinin barışçı kullanımı, uzay faaliyetleri ve sınıraşan etkili çevre kirliliği doğuran zararlar olduğunu belirtilmektedir.; Yasin POYRAZ, Uluslararası Hukukta Objektif Sorumluluğun Düzenlenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Konya, 2005, s. 88.; Ayrıca bkz: Sir Robert JENNINGS QC ve Sir Arthur WATTS KCMG QC, Oppenheim's International Law Volume I, Longman, London and New York, 2008, s. 509- 511.

⁵⁹⁶ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 49.; AKSAR, uluslararası hukuk kuralları ve uygulamaları bakımından genel bir kuralın olmaması sebebiyle, her olayın kendi özellikleri içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır., s. 187.

⁵⁹⁷ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 101., 114-115.

⁵⁹⁸ Melda SUR, s. 271-272.; Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 188.; Hakkı Hakan ERKİNER, Devletin Haksız Fiilinden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 109.; Aksi görüş için bkz. PAZARCI, 3. Kitap, s. 156.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, zararı uluslararası sorumluluğun koşulu görmekte, zarar yok ise sorumluluğun doğmayacağını belirtmektedir. Ayrıca dolaylı zararlar nedeniyle de sorumluluk mekanizmasının işletilemeyeceğini belirtmektedir., s. 280.

⁵⁹⁹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 51.

uluslararası hukukun uygulanmasından menfaati olan tüm devletlere yönelmektedir. Bu sebeple somut bir zarar oluşmasa dahi devletlerin uluslararası sorumluluğu doğmalıdır.⁶⁰⁰ Zarar, uluslararası sorumluluk sonucu, onarım çeşidinin belirlenmesinde, özellikle de tazminatın belirlenmesinde önemlidir. Yani, zarar devletlerin sorumluluğunun bir şartı olmamakta, onarım yükümlülüğünün uygulanması için aranmaktadır.⁶⁰¹ Ayrıca, zarar, mağdur devletin belirlenmesi ve sorumluluğun ileri sürülmesinde de önemli rol oynar, çünkü Taslak Maddelerde sorumluluğu mağdur devletin ileri sürebileceği belirtilmiştir.⁶⁰² Uluslararası hukukun emredici kurallarına aykırı eylemlerden dolayı sorumluluk, uluslararası topluma karşı olduğundan tüm devletler sorumluluğu ileri sürebilir.⁶⁰³

3.1.1.1. Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Eylem

Devletlerin sorumluluğunun doğması için ilk koşul uluslararası hukuka aykırı bir eylemin varlığıdır.⁶⁰⁴ Bu koşulun gerçekleşmesi için bir eylemin olması ve bu eylemin uluslararası hukuka aykırı olması gerekir.⁶⁰⁵ Eylem, uluslararası hukuka aykırı bir davranışı yapma anlamına gelebileceği gibi yapılması gereken bir davranışı yapmaktan kaçma anlamına da gelebilir. Örneğin Korfu Boğazı Davasında, UAD, Arnavutluk'un karasularında var olan mayınlardan İngiltere'yi haberdar etmemesi ve bunun neticesinde İngiliz savaş gemilerinden birinin batması diğerinin ise hasar görmesi nedeniyle, Arnavutluk'un sorumlu olduğuna karar vermiştir.⁶⁰⁶

Devletlerin sorumluluğunun doğabilmesi için eylemlerinin uluslararası hukuka aykırı olması gerekir. Taslak Maddelere göre, uluslararası hukuka aykırı eylemin kaynağının veya niteliğinin ne olduğu sorumluluğun doğması bakımından önemli değildir.⁶⁰⁷ Uluslararası sorumluluk, uluslararası hukukun kaynaklarından herhangi birine dayanabilir.⁶⁰⁸ Devletin sorumluluğu antlaşmadan, örf ve adet hukuku kuralından, uluslararası hukukun ilkesinden ya da yargı

⁶⁰⁰ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 111.

⁶⁰¹ Allain PELLET, s. 9, 11.

⁶⁰² Taslak Maddeler, m. 42.

⁶⁰³ Bu husus aşağıda incelenecektir.

⁶⁰⁴ Taslak Maddeler, m. 1.

⁶⁰⁵ Taslak Maddeler, m. 1/b.

⁶⁰⁶ The Corfu Channel Case (Merits) International Court Of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions And Orders, 09.04.1949 "...as they should have done, all necessary steps immediately to warn ships near the danger zone, more especially those that were approaching that zone..., The Court therefore reaches the conclusion that Albania is responsible under international law for the explosions which occurred on October 22nd, 1946, in Albanian waters, and for the damage and loss of human life which resulted from them, and that there is a duty upon Albania to pay compensation to the United Kingdom.", s. 23.

⁶⁰⁷ Taslak Maddeler, m. 12.

⁶⁰⁸ Ömer İlhan AKİPEK, Devletler Hukuku 1. Kitap Başlangıç, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s. 62-75.; Hüseyin PAZARCI, Uluslararası Hukuk Dersleri, 1. Kitap, Ankara, 2014, s. 109 vd.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 51-93.

kararlarından kaynaklanabilir. Sorumluluğun sebebi uluslararası hukukun emredici bir normu olabileceği gibi devletin tek taraflı işlemleriyle yarattığı bir yükümlülük de olabilir.⁶⁰⁹ Uluslararası yargı kararlarında da devletin sorumluluğu belli bir ilişkiye bağlanmamıştır. Örneğin, Chorzow Fabrikası Davasında Uluslararası Sürekli Adalet Divanı (USAD), bir taahhüdün ihlali ifadesini kullanmıştır.⁶¹⁰ G - N Projesi Davasında da UAD, devletin uymadığı yükümlülüğün doğası ne olursa olsun yükümlülüğün ihlali uluslararası sorumluluğu gerektirir denmiştir.⁶¹¹ Rainbow Warrior Davasında da, bir devletin yükümlülüğünün kaynağı ne olursa olsun, yükümlülüğün ihlalinin devletin sorumluluğuna yol açacağı tespiti yapılmıştır.⁶¹²

Devletin sorumluluğunun doğması için devletin yükümlülüğün ihlali anında bu yükümlülük ile bağlı olması gerekir.⁶¹³ Uluslararası hukuk, devletlerin sorumluluğu kurumunda geriye yürümez.⁶¹⁴ Bu ilke, uluslararası sorumluluk alanında yerleşmiştir. Nitekim Palmas Adası Davasında da bir hukuki olay, meydana geldiği andaki hukuka göre değerlendirilir, tespiti yapılmıştır.⁶¹⁵ Bu kural, uluslararası hukukta kabul edilen emredici nitelikte bir hükmün sonradan kabul edilmesi durumu için de geçerlidir. Ancak, ihlal edilen yükümlülüğün sonradan ortadan kalkmış olması devleti sorumluluktan kurtarmaz.⁶¹⁶ UAD, Kuzey Kamerun Davasında antlaşmanın yürürlükte olduğu dönemde ortaya çıkan sorumluluğun, antlaşma ortadan kalkınca sona ermeyeceği belirtilmiştir.⁶¹⁷ Daha sonradan ortaya çıkan emredici kural kendisinden önce var olan ve kendisine aykırı olan antlaşma kurallarını ortadan kaldırır.

Uluslararası hukuka aykırı olan eylem süreklilik arz eden eylem niteliğinde olabilir. Devletin süreklilik arz eden uluslararası hukuka aykırı eylemi nedeniyle yükümlülüğünün ihlali, eylemin

⁶⁰⁹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 58.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 151.

⁶¹⁰ Chorzow Factory Case, op. cit., "...a breach of an engagement involves an obligation to make reparation in an adequate form.", s. 21.

⁶¹¹ Case Concerning The Gabcikovo-Nagymaros Project, (Hungary / Slovakia), International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 25 September 1997, "It is moreover well established that, when a State has committed an internationally wrongful act, its international responsibility is likely to be involved whatever the nature of the obligation it has failed to respect.", s. 38.

⁶¹² Case Concerning the Difference Between New Zealand and France Concerning the Interpretation or Application of Two Agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair, 30 April 1990 XX Volume, "...that the origin of an obligation in breach has no impact either on the international wrongfulness of an act nor on the regime of international responsibility applicable to such an act; this approach is explained in Article 17 of the draft of the International Law Commission on State Responsibility", s. 250.

⁶¹³ Taslak Maddeler, m. 13.

⁶¹⁴ Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 188.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 154.

⁶¹⁵ Island of Palmas Case (Netherlands, USA), Reports of International Arbitral Awards, 4 April 1928, s. 838.

⁶¹⁶ Taslak Maddeler, m. 13.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 60.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 155.

⁶¹⁷ Case Concerning The Northern Cameroons, (Cameroon v. United Kingdom) Preliminary Objections Judgment, 2 December 1963. "It may be contended that if during the life of the Trusteeship the Trustee was responsible for some act in violation of the terms of the Trusteeship Agreement which resulted in damage to another Member of the United Nations or to one of its nationals, a claim for reparation would not be liquidated by the termination of the Trust.", s. 35.

devam ettiği ve uluslararası hukuka aykırı kaldığı tüm süreye yayılır.⁶¹⁸ Tahran'daki Birleşik Devletler Diplomatik ve Konsolosluk Görevlileri Davasında, UAD, yerleşmiş olan ve eskiden beri var olan uluslararası hukuk kurallarının ihlal edildiğini ve ihlal edilmeye devam ettiğini tespit etmiştir.⁶¹⁹ Uluslararası hukuka aykırı eylemler genel olarak süreklilik arz eden eylemlerdir. Bu husustaki sorun genellikle eylemin başlangıç tarihinde uluslararası hukuka aykırı olmaması ve daha sonradan yapılan bir antlaşma neticesinde eylemin sonradan uluslararası hukuka aykırı hale gelmesidir.⁶²⁰ Bazı durumlarda da süreklilik arz eden durum yükümlülüğün yerine getirilmemesi yani yapmama eylemi olabilir. Örneğin Trail Smelter Davasında hava kirliliğine neden olan sınır aşan zarar önleme yükümlülüğünün kirletme devam ettiği sürece devam ettiği belirtilmiştir.⁶²¹

Bazı durumlarda devletin birden fazla eylemi nedeniyle sorumluluk doğmaktadır. Bu eylemler art arda ya da birlikte gerçekleşebilir. Örneğin soykırım suçunun işlenmesi için devletin aynı anda birden fazla eyleminin bir arada bulunması gerekir.⁶²² Bu durumda uluslararası yükümlülüğün ihlali, uluslararası hukuka aykırı eylemi oluşturmaya yeterli davranışın olduğu anda gerçekleşir.⁶²³

Devletin eyleminin iç hukukuna uygun olması onu uluslararası hukuktaki sorumluluktan kurtarmaz. Devletlerin, diğer devletlere vermiş olduğu zararları tazmin etmekten kurtulmak için iç hukuklarını öne süremeyecek olmaları uluslararası hukukun yerleşmiş bir kuralıdır.⁶²⁴ Bu husus Taslak Maddelerde de belirtilmiştir.⁶²⁵ Ayrıca VAHS'de de devletlerin uluslararası bir antlaşmayı icra etmemek için iç hukuklarındaki bir kuralı gerekçe gösteremeyeceği düzenlenmiştir.⁶²⁶ USAD, Danzing'teki Polonya Uyruklarına ve Polonya Asıllı ya da Polakça Konuşan Diğer Kişilere Yapılan Muameleye ilişkin vermiş olduğu danışma görüşünde bir devletin başka bir

⁶¹⁸ Taslak Maddeler, m. 14.; Hakan Hakkı ERKİNER, s. 156.

⁶¹⁹ Case Concerning United States Diplomat and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran), International Court Of Justice, Judgment of 24 May 1980, "Since however Iran's breaches of its obligations are still continuing...", s. 42.

⁶²⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 56.

⁶²¹ Trail Smelter Case (United States, Canada), Reports of International Arbitral Awards, 16 April 1938 and 11 March 1941, Volume III, "...will effectively prevent future significant fumigations in the United States...", s. 1934.

⁶²² Soykırım Sözleşmesi, m. 2.

⁶²³ Taslak Maddeler, m. 15.

⁶²⁴ Gideon BOAS, Public International Law Contemporary Principles and Perspectives, MPG Books Group, 2012, s. 284.; İlhan LÜTEM, s. 568.; Seha L. MERAY, s. 630.

⁶²⁵ Taslak Maddeler, m. 3.

⁶²⁶ VAHS, m. 27. Buna göre devlet, uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüğünü yerine getirmemek için iç hukuk kurallarını gerekçe olarak gösteremez. Bu madde VAHS'nin 46. maddesine gönderme yapar. Bu maddenin 46. maddeye hâle getirmeyeceği belirtilmiştir. 46. maddeye göre; devletler antlaşma ile bağlanırken, devletin iradesinin devletin iç hukukunun temel bir kuralına açık bir şekilde aykırı davranmamalıdır. Yani, özellikle belli bir konudaki anayasal hükümlere aykırı olarak ortaya çıkan antlaşmaların devletleri bağlamayacağı ve uluslararası hukukta sorumluluk doğurmayacağı VAHS'ye göre kabul edilmektedir. 46. madde antlaşmaların geçersizliği ile ilgilidir. 27. madde ise antlaşmaların uygulanmasına ilişkindir. Ancak uygulanan uluslararası hukukta anayasal hükümlere aykırılık iddiası, devleti uluslararası sorumluluktan kurtaran bir neden olarak kabul edilmemektedir., Bkz: Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 160.; ayrıca bkz. Hakan Hakan ERKİNER, s. 116-117.

devlete olan uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerinden kaçınmak için kendi Anayasasına dayanamaz tespitini yapmıştır.⁶²⁷ UAD da ELSI Davasında iç hukukla uluslararası hukuk arasında farklı hükümlerin olması halinde iç hukuktaki hükme dayanılmayacağını belirtmiştir.⁶²⁸

Devletin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinin devletin sorumluluğunu doğuracağı genel kural olmakla birlikte hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durumlar söz konusu olabilmektedir. Uluslararası hukukta, eylemin hukuka aykırılığını ortadan kaldıran altı durum kabul edilmektedir. Bu durumlar: rıza, meşru savunma, karşı önlem, mücbir sebep, zaruret hali ve zorunluluktur. Ancak bu durumlar gerekçe gösterilerek uluslararası hukuktaki sorumluluktan kurtulmak için, uluslararası hukuka aykırı olan eylemin, uluslararası hukukun emredici normlarından birine aykırı olmaması gerekir.⁶²⁹ Emredici normlara aykırı eylemlerden birinin ihlali durumunda bu durumlar ileri sürülerek sorumluluktan kurtulmak mümkün değildir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu durumların varlığı halinde uluslararası sorumluluktan kurtulmak, uluslararası yükümlülüğü ortadan kaldırmaz. Yani, uluslararası bir antlaşmadan kaynaklanan yükümlülüğün ihlali durumunda, hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durum sadece uluslararası sorumluluğu ortadan kaldırır, uluslararası antlaşmadan kaynaklanan yükümlülük devam eder. Bu husus, G-N Projesi Davasında UAD tarafından yinelenmiştir. Divan, zaruret hali durumunda uluslararası sorumluluk kabul edilmese de yükümlülüğün bağlayıcılığını devam ettirdiğini belirtmiştir.⁶³⁰

Eylemin hukuka aykırılığını ortadan kaldıran durumlara sırasıyla yer vermek gerekirse;

Rıza (Consent); Klasik uluslararası hukuk anlayışına göre, devletler uluslararası düzende rızalarına bağlı olarak yükümlülük yaratırlar. Rızanın yükümlülük yaratma konusundaki etkisi, hukuka aykırılığın ortadan kalkması durumları için de geçerlidir. Bir devletin belli bir şekilde eylemde bulunmasına açık ve geçerli bir şekilde rıza gösteren devlet açısından, o eylemin uluslararası hukuka aykırılığı ortadan kalkmış olacaktır.⁶³¹ Rızanın, rıza vermeye yetkili devlet

⁶²⁷ Advisory Opinion, Treatment Of Polish Nationals And Other Persons Of Polish Origin Or Speech in The Danzig Territory, Permanent Court Of International Justice Twenty-Third Session, February 4th, 1932, "...with the result that the Polish Government cannot submit to the organs of the League of Nations disputes concerning the application to the aforesaid persons of the Danzig Constitution and other laws of Danzig by the method provided for in Article 103 of the Treaty of Versailles and Article 39 of the Convention of Paris except in the case of disputes concerning the violation, as a result of such application, of an international obligation of Danzig towards Poland arising either from treaty provisions in force between them or from ordinary international law.", s. 42.

⁶²⁸ Case Concerning Elettronica Sicula S.P.A. (ELSI) (United States Of America v. Italy), Judgment of 20 July 1989, "Even had the Prefect held the requisition to be entirely justified in Italian law, this would not exclude the possibility that it was a violation of the FCN Treaty.", s. 51.

⁶²⁹ Uluslararası hukukun emredici normlarına aykırılık nedeniyle sorumluluk hususu aşağıda incelenecektir.

⁶³⁰ G- N Project Case, op. cit., "As soon as the state of necessity ceases to exist, the duty to comply with treaty obligations revives.", s. 63.

⁶³¹ Taslak Maddeler, m. 20.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 64.

organını ya da kişisi tarafından verilmiş olması gerekir.⁶³² Ancak bu durumda rıza veren devlet tarafından hukuka aykırılık ileri sürülemez. Başka bir devlet eylemin yapılmasına rıza vermemiş ise onun açısından eylemin hukuka aykırılığı devam eder. Rızanın hukuka aykırılığı ortadan kaldırılabilesi için açık bir şekilde, rıza vermeye yetkili kişi tarafından, herhangi bir zorlama olmadan verilmiş olması gerekir. Örneğin Nürnberg Mahkemesinin yargılaması sırasında Avusturya topraklarına Almanya'nın baskısı sonucu Alman birliklerinin girilmesine rıza verilmiş olması, rızayı geçersiz kılmıştır.⁶³³ Ayrıca, hukuka aykırı eylem rızanın kapsamı dışına çıkarsa, devlet sorumluktan kurtulamaz.⁶³⁴ Rızanın, eylemin uluslararası hukuka aykırılığı ortadan kaldırıcı bir etki doğurması için rızanın uluslararası hukuk açısından geçerli olması gerekir.⁶³⁵ Uluslararası hukukun emredici kuralı niteliğinde bir kuralın varlığı halinde, zarar gören devletin rızası olsa dahi, hukuka aykırı eylemde bulunan devletin sorumluluğu devam eder.⁶³⁶

Meşru Savunma (Self-defence);

“Bir devletin bir başka devletçe kendisine karşı girişilen hukuka aykırı kuvvet kullanma eylemine kuvvet kullanma yoluyla cevap vermesidir.”⁶³⁷

Meşru savunma hakkı, kuvvet kullanma yasağının istisnası olarak kabul edilir. Bu husus, BM Antlaşması'nın 51. maddesinde düzenlenmiştir. Ancak, BM Örgütünden önce de meşru savunma hakkı örf adet hukuku kuralı kabul edilmekteydi.⁶³⁸ UAD Nikaragua'da ve Nikaragua'ya Karşı Askeri ve Benzeri Faaliyetler Davasında, meşru savunma hakkının BM Antlaşmasından önce de örf adet hukuku kuralı olduğunu belirtmiştir.⁶³⁹ Meşru savunma hakkının kullanılabilmesi için belli koşulların bulunması gerekir. Bunlar; silahlı saldırıyı durdurmak için kuvvet kullanmanın gerekli olması, orantılı olması ve müdahalenin derhal yapılmasıdır.⁶⁴⁰ Devletin meşru savunma hakkını kullanıyor olması, onun tamamen sorumsuz kılmaz. Devletler meşru savunma hakkını kullanırken insancıl hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek zorundadır.⁶⁴¹

⁶³² Hakkı Hakan ERKİNER, s. 169.

⁶³³ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 65.

⁶³⁴ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, İnsancıl Hukuka Giriş, 2. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2012, s. 179.

⁶³⁵ Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 189.

⁶³⁶ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 171.

⁶³⁷ Sertaç Hami BAŞEREN, Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003, s. 104; Farklı bir tanım için bkz. Cemil BİRSEL, s. 304.

⁶³⁸ Cemil BİRSEL, s. 306.

⁶³⁹ Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits International Court Of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 27 June 1986, “Principles such as those of the non-use of force, nonintervention, respect for the independence and territorial integrity of States, and the freedom of navigation, continue to be binding as part of customary international law, despite the operation of provisions of conventional law in which they have been incorporated.”, s. 93.

⁶⁴⁰ Cemil BİRSEL, s. 308-309.

⁶⁴¹ Kenan DÛLGER, Devletin İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 100.

Devletler, meşru savunma haklarını kullanırken belli sınırlar çevresinde hareket etmek zorundadır. UAD, Nükleer Silahların Tehdidi veya Kullanımına Dair Danışma Görüşünde, devletlerin meşru savunma haklarını kullanırken neyin gerekli ve orantılı olduğunu takdir ederken çevreyi de dikkate almalıdır.⁶⁴² Çevreye saygı, orantılılık ve gereklilik ilkelerinin unsurlarındandır. Son olarak belirtmek gerekir ki, meşru savunma hakkını takdir eden uluslararası hukuka aykırı hareket eden devlettir. Dolayısıyla, uluslararası hukuka aykırı davranan devlet, meşru savunmaya dayanarak sorumluluktan kurtulmak için hem meşru savunmayı hem de bunun uluslararası hukuka aykırı eylemi haklı kıldığını ispat etmek zorundadır.⁶⁴³

Karşı Önlem (*Counter Measure*); devletler kendilerine verilen zarara karşılık olarak, zarar veren devletin uluslararası hukuk kurallarına uymasını sağlamak amacıyla karşı önlemler alabilirler. Ancak bu durumun da belli koşulları bulunmaktadır.⁶⁴⁴ Karşı önlemin, uluslararası hukuku ihlal eden devlete karşı alınması gerekir. Uluslararası hukukun ihlalinin onarılması talep edilmeli; bu öneri reddedilmeli ya da uygulanamaz hale gelmelidir. Karşı önlemlerin amacı cezalandırma olmamalı ve uluslararası hukuktan kaynaklanan diğer yükümlülükleri ihlal etmemelidir. Karşı önlemler uluslararası hukuk çerçevesinde meşru önlemler olabilir ve ilk eylemle orantılı olmalıdır. Son olarak karşı önlemler, başka bir devlete zarar verir nitelikte olmamalıdır. Ayrıca devletlerin karşı önlemlerde bulunurken insan hakları ve insancıl hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri devam eder.⁶⁴⁵ Devletin insancıl hukuk kurallarının ihlalinin dolayı sorumluluğu uluslararası örf adet hukukunun kuralı kabul edilir; insancıl hukuk kurallarının ihlali sebebiyle devletlerin sorumluluğu hususu uluslararası antlaşmalarda da yer bulmuştur.⁶⁴⁶

Hukuka aykırılığı ortadan kaldıran diğer durumlarda olduğu gibi, karşı önlemlerde sadece daha önce hukuka aykırı eylemde bulunmuş devletle olan ilişki içerisinde hukuka aykırılığı ortadan kaldıran bir etkiye sahiptir.⁶⁴⁷ Nitekim G-N Projesi Davasında karşı önlemin ancak daha önceki hukuka aykırı eyleme karşılık olabileceği ve hukuka aykırı eylemi yapan devlete yöneltilebileceği belirtilmiştir.⁶⁴⁸ Karşı önlemin meşru savunmadan farkı, meşru savunmada uluslararası hukuka

⁶⁴² Legality of The Threat Or Use of Nuclear Weapons Advisory Opinion of 8 July 1996 , “...it indicates important environmental factors that are properly to be taken into account in the context of the implementation of the principles and rules of the law applicable in armed conflict.”, S. 96.; Elif Uzun, Nükleer Silahlar, op. cit., s. 68.

⁶⁴³ Cemil Birsal, s. 310.

⁶⁴⁴ James CRAWFORD, “Counter – Measures as Interim Measures”, EJIL, Vol: 5, 1996, s. 66-68.

⁶⁴⁵ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, İnsancıl Hukuka Giriş, s. 179-180.; Anthony AUST, s. 394.

⁶⁴⁶ 1907 tarihli Lahey IV No.lu Kara Savaşına İlişkin Sözleşme m.3, 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinde Ek Uluslararası Silahlı Çatışmaların Mağdurlarının Korunmasına İlişkin 1 No.lu Protokol, m. 91. İlgili antlaşmalar dışında uluslararası örgüt kararlarında da devletlerin insancıl hukuka aykırı eylemlerinden dolayı sorumlu olacağı kabul edilmiştir. Örneğin; BM Güvenlik Konseyi 1990 tarihli 674 sayılı kararı, 1991 tarihli 687 sayılı kararı ve 2011 tarihli 1973 sayılı kararı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kenan DÛLGER, s. 111-112, 115-116.

⁶⁴⁷ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 69.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 171-174.

⁶⁴⁸ G- N Project Case, “In the first place it must be taken in response to a previous international wrongful act of another State and must be directed against that State.”, s. 56.

aykırı davranan devletin eylemi tehlikeden kaçınmak için gerekliyken, karşı önlemede devletin böyle bir eylemde bulunma zorunluluğu yoktur.⁶⁴⁹

Mücbir Sebep (*Force Meajeure*); öngörülemeyen ya da karşı konulamayan zarara neden olan kişinin iradesi dışında gerçekleşen olayları belirtmektedir.⁶⁵⁰ Mücbir sebepte, devletlerin eylemlerinin hukuka aykırılığını ortadan kaldıran bir durumdur. Mücbir sebep, karşı konulamaz, öngörülemez ve iradeyi ortadan kaldıran, belli bir şekilde davranmaya zorlayan olay olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵¹ Mücbir sebep halinin hukuka aykırılığı ortadan kaldıran bir sebep olarak sayılması için belli koşulların gerçekleşmiş olması gerekir. Bunlar: söz konusu eylemin karşı konulamaz veya öngörülemez bir olay nedeniyle gerçekleşmesi, karşı konulamaz olayın eylemi yapan devletin iradesi dışında gerçekleşmesi, söz konusu olayın yükümlülüğün yerine getirilmesini olanaksız kılması ve karşı konulamaz veya öngörülemez olayın gerçekleşmesine uluslararası hukuka aykırı eylem yapan devletin ihmali ya da kusuruyla katkıda bulunmamış olmasıdır.⁶⁵² Her ne kadar mücbir sebep, uluslararası hukuka aykırı eylemin hukuka aykırılığını ortadan kaldırırsa da hukuka aykırı eylem nedeniyle zarar meydana gelmişse bu zararın eylemi yapan devlet tarafından giderilmesi gerekir.⁶⁵³

Zorunluluk (*Distress*);

“Eylemi devlete atfedilen kişi, kendisinin veya sorumluluğundaki kişilerin hayatlarını kurtarmak için uluslararası hukuka aykırı bir şekilde davranmak zorunda kalmıştır.”⁶⁵⁴

Zorunluluk ile mücbir sebep arasındaki fark, mücbir sebepte maddi olanaksızlık söz konusu iken zorunlulukta seçim yapma ya da serbest irade bulunmaktadır.⁶⁵⁵ Serbest iradeyi etkileyen neden başka bir kişinin hayatı değil, devletin çıkarları ise bu durumda zaruret hali oluşur.⁶⁵⁶ Bir olayın zorunluluk olarak değerlendirilmesi için de belli koşulların varlığı aranır. Bunlar; eylemi gerçekleştiren devletin zorunluluk durumuna ihmali veya kasıt ile katkıda bulunmamış olması ve söz konusu olayın daha büyük bir tehlikeyi yaratacak durumda olmamasıdır.⁶⁵⁷ UAD, Rainbow

⁶⁴⁹ Cemil BİRSEL, s. 322.

⁶⁵⁰ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 172.; Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 190.

⁶⁵¹ TC Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü, <http://www.sozluk.adalet.gov.tr/M%C3%BCcbir%20Sebept> (19.10.2016).

⁶⁵² Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 190.

⁶⁵³ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 70.

⁶⁵⁴ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 71.

⁶⁵⁵ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 177.

⁶⁵⁶ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 71.

⁶⁵⁷ Taslak Maddeler, m. 24.

Warrior Davasında sorumluluğu ortadan kaldırıcı zorunluluk hali durumunda, devletin sorumlu olmayacağını belirtmiştir.⁶⁵⁸

Zaruret Hali (*Necessity*); devletin önemli bir çıkarını yakın bir tehlikeden korumak için uluslararası hukuka aykırı bir eylemde bulunmayı ifade eder.⁶⁵⁹ Zaruret halinin, eylemin hukuka aykırılığını ortadan kaldırması için belli koşulların bir arada olması gerekir. Bunlar; büyük ve yakın bir tehlikenin olması, uluslararası hukuka aykırı eylem tehlikenin savuşturulması için tek çıkar yol olması ve hukuka aykırı eylem zarar gören devletin asli nitelikte çıkarına çok ciddi zarar vermelidir.⁶⁶⁰ Taslak Maddelerde de zaruret hali uluslararası hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durum olarak kabul edilmiştir.⁶⁶¹ G-N Projesi Davasında, UAD, uyuşmazlık konusu projenin etkilerinin çevresel zararlar nedeniyle Macaristan'ın asli çıkarlarını zedeleyeceği tespitini yapmış, ancak, tehlikenin yakın ve büyük olmaması sebebiyle, alınacak tek önlemin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerin askıya alınması olmayacağını belirtmiştir.⁶⁶² Zaruret halinin takdir edilmesi hususu, bunu ileri süren devlete, keyfi durumlara yol açabileceği endişesiyle bırakılmaz; bu hususta karar vermesi için üçüncü bir devlet ya da mahkeme yetkilendirilir.⁶⁶³ Zaruret hali, hukuka aykırılığı ortadan kaldıran diğer durumlar gibi, zaruret halinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan devlet tarafından sorumluluğun ortadan kaldırılması için ileri sürülemez.⁶⁶⁴ Ayrıca, zaruret hali her ne kadar devletin eyleminin hukuka aykırılığını ortadan kaldıran bir durum kabul edilse de, bu eylem sebebiyle zarara uğrayan devletlerin zararlarının giderilmesi gerekir.⁶⁶⁵

3.1.1.2. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Devlete Atfedilebilmesi

Devletin sorumluluğunun doğması için diğer bir koşul, uluslararası hukuka aykırı eylemin devlete atfedilmesidir. Başka bir deyişle, hukuka aykırı eylem bizzat devletin eylemi olmalıdır.⁶⁶⁶ Devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemi, yapma ya da yapılması gereken davranışı yapmaktan kaçınma ya da ihmal sonucunda oluşabilir. Devletlerin sorumluluğunun doğabilmesi için uluslararası hukuka aykırı eylemin devlete atfedilmesi hususu Fas Fosfatları Kararında da

⁶⁵⁸ Rainbow Warrior Kararı, “*The question therefore is to determine whether the circumstances of distress in a case of extreme urgency involving elementary humanitarian considerations affecting the acting organs of the State may exclude wrongfulness in this case.*”, s. 254-255.

⁶⁵⁹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 72.; Farklı bir tanım için bkz. Cemil BİRSEL, s. 315.

⁶⁶⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 73.; Cemil BİRSEL, s. 315-316.

⁶⁶¹ Taslak Maddeler, m. 25.

⁶⁶² G-N Project Case, op. cit. “*Hungary would not have been permitted to rely upon that state of necessity in order to justify its failure to comply with its treaty obligations, as it had helped, by act or omission to bring it about.*”, s. 46.

⁶⁶³ Cemil BİRSEL, s. 319.

⁶⁶⁴ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 74.

⁶⁶⁵ Cemil BİRSEL, s. 319.; Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 191.

⁶⁶⁶ Taslak Maddeler, 2/a.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 159.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 284.

belirtilmiştir.⁶⁶⁷ Korfu Boğazı Davası'nda da Arnavutluk'un kendi karasularında bulunan mayınlardan dolayı diğer devletleri uyarmaması Arnavutluk'un sorumluluğuna sebep olmuştur.⁶⁶⁸ Tahran'daki Diplomatik ve Konsolosluk Personeline İlişkin Davada da, İran devletinin gerekli önlemleri almada ihmali olması sebebiyle sorumluluğu doğmuştur.⁶⁶⁹

Hangi eylemlerin devletin eylemi sayılacağı uluslararası hukukta devletlerin sorumluluğunun temelini oluşturur.⁶⁷⁰ Devletin eylemleri sırasıyla; doğrudan devlete ait eylemler, kamusal faaliyetleri nedeniyle devlete ait eylemler, devletin bilgisi dâhilinde olan eylemler, ayaklanma ve iç savaş durumunda devletin sorumluluğu, bir başka devletin eylemleri nedeniyle sorumluluk ve devletin eylemi sonradan kabul etmesi şeklindedir.

Doğrudan Devlete Ait Eylemler; Taslak Maddelerde yasama, yürütme, yargı ve devlet adına başka bir işlevi yerine getiren organların eylemlerinin devletin eylemi sayılacağı belirtilmiştir. Devletin bütün organlarının eylemleri ister merkezi idare isterse yerel idare niteliğinde olsun devletin eylemi sayılır.⁶⁷¹ Salvador Commercial Company davasında Hakem Mahkemesi, devletin yasama, yürütme veya yargıya mensup görevlilerinin eylemlerinden, bu kişiler resmi sıfatlarıyla hareket ettiği için devletin sorumlu olacağına karar vermiştir.⁶⁷²

Doğrudan devlete ait olan eylemler, devletin organları ve devlet adına hareket etmeye yetkili görevlilerin eylemleridir. Devlet eylemlerini organları ve yetkili görevlileri aracılığıyla gerçekleştirir. Nitekim Moses Davasında bir memurun yetkilerini kullanırken hükümetini temsil ettiği ve bunun uluslararası hukukta kabul edilmiş bir ilke olduğu belirtilmiştir.⁶⁷³ Ayrıca devlet görevlisinin eylemleri de o devletin eylemleri sayılır. Kişinin iç hukukta devlet görevlisi olmaması uluslararası hukukta devletin sorumluluğu için koşul değildir.⁶⁷⁴

⁶⁶⁷ Phosphates In Morocco (Preliminary Objections), Judgment of June 14th 1938, Permanent Court Of International Justice Judgments, Orders And Advisory Opinions, Fascicule No. 74, "This act being attributable to the State and described as contrary to the treaty right of another State, international responsibility would be established immediately as between the two States.", s. 28.; Ayrıca bkz. Seha L. MERAY, s. 626.

⁶⁶⁸ Corfu Channel Case, op. cit.

⁶⁶⁹ Case Concerning United States Diplomat and Consular Staff in Tehran, "Iran was placed under the most categorical obligations, as a receiving State, to take appropriate steps to ensure the protection of the United States Embassy and Consulates, their staffs, their archives, their means of communication and the freedom of movement of the members of their staffs", s. 30.

⁶⁷⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 75.

⁶⁷¹ Taslak Maddeler, m. 4.

⁶⁷² Reports of International Arbitral Awards, Claim of the Salvador Commercial Company ("El Triunfo Company"), 8 May 1902 "...that a State is responsible for the acts of its rulers, whether they belong to the legislative, executive, or judicial department of the Government, so far as the acts are done in their official capacity.", s. 477.

⁶⁷³ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001 "An officer or person in authority represents pro tanto his government, which in an international sense is the aggregate of all officers and men in authority.", s. 40.

⁶⁷⁴ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 80.

Bir devlet, uluslararası hukuka aykırı olan her türlü **yasama faaliyetinden** sorumludur.⁶⁷⁵ Yasama organının çıkardığı, çıkarmaktan kaçındığı ya da iptal etmesi gerekirken iptal etmediği yasalar devletin uluslararası sorumluluğunu doğurabilir.⁶⁷⁶ Örneğin Polonya Yukarı Silezya'daki Bazı Alman Çıkarlarıyla İlgili Davada, USAD, Polonya'nın yaptığı yasal düzenlemelerden dolayı uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğini ve uluslararası sorumluluğunun doğduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁷ Yasama organının eylemlerinden dolayı uluslararası sorumluluğun ne zaman başlayacağını tespiti önemlidir. Bu konuda, yasanın çıkarıldığı an değil, yasanın uygulanmasıyla hak ihlali oluşuyorsa devletin sorumlu olacağı belirtilmektedir.⁶⁷⁸ Devletin yükümlü olduğu yasayı yapmaktan kaçınmasına ilişkin USAD'ın Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesi Konusunda Danışma Görüşünde, Divan geçerli bir şekilde uluslararası sorumluluk altına girmiş devletlerin, bu yükümlülüğü yerine getirmek için iç hukuklarında belli değişiklikler yapmaları gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁹ Ancak belirtmek gerekir ki, devletin uluslararası sorumluluğunu doğuran durum, uluslararası hukuka aykırı yasanın varlığından değil, yasanın uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, uluslararası sorumluluğu ileri sürecek devlet, yasanın kaldırılmasını değil, yasadaki kaynaklanan hukuka aykırı eylem nedeniyle uğranılan zararın onarımını talep edebilir.⁶⁸⁰

Yürütme organı, devletin faaliyetlerinin yerine getirildiği organdır. Yürütme organının işlemlerini yapan memurların eylemlerinden devlet sorumludur. Devlet görevlilerinin kendilerine verilen yetkinin dışında hareket ederken yapmış oldukları eylemlerden devletlerin sorumlu tutulamayacağı yönünde bir görüş mevcuttur.⁶⁸¹ Bu görüşün aksine, Taslak Maddelerdeki bu hususa ilişkin düzenlemeye göre, devlet görevlisi, kendisine verilen yetkiyi aşmış ya da kendisine

⁶⁷⁵ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 160.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 289-292.

⁶⁷⁶ Cemil BİRSEL, 232.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 161.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 80.

⁶⁷⁷ Case Concerning Certain German Interests in Polish Upper Silesia, Collection of Judgments Publications of The Permanent Court of International Justice No 7., (The Merits), 1926, "From the standpoint of International Law and of the Court which is its organ, municipal laws are merely facts which express the will and constitute the activities of States, in the same manner as do legal decisions or administrative measures.", s. 19.

⁶⁷⁸ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 81.

⁶⁷⁹ Collection of Advisory Opinions Exchange of Greek And Turkish Populations (Lausanne Convention VI, January 30th, 1923, Article 2, Publications of The Permanent Court of International Justice. February 21st, 1925. "...a State which has contracted valid international obligations is bound to make in its legislation such modifications as may be necessary to ensure the fulfilment of the obligations undertaken.", s. 20.

⁶⁸⁰ Cemil BİRSEL, s. 232.

⁶⁸¹ Doktrinde bazı yazarlar devlet memurlarının görevleri nedeniyle devletlerin sorumluluğu konusunda ayırım yapmaktaydı. Devleti temsil eden memurların eylemlerinden devletin sorumlu tutulacağı konusunda tartışma bulunmamaktadır. Devletin iç işlerindeki işleyişte devlet memurlarının eylemleri ayırma tutulmakta ve yetkileri dışındaki eylemlerden memurun kendisinin sorumlu tutulacağı görüşü savunulmaktaydı. Ancak, bu ikili ayırım bugün yapılmamakta ve tüm memurların eylemlerinden devletin sorumluluğu kabul edilmektedir. Bkz. Cemil BİRSEL, s. 233- 234, 238.; Devlet memurlarının eylemlerinden dolayı sorumluluk konusunda ayırma gitmek ve küçük memurların eylemlerinden devleti sorumlu tutmama görüşü tamamen terkedilmiştir., Seha L. MERAY, s. 632.; Memurların eylemlerinin devlete atfedilebilmesi için devlet memurunun hiyerarşideki statüsünün bir önemi bulunmamaktadır., John O'BRIEN, International Law, Cavendish Publ. Ltd., London, 2001, s. 367.

verilen emre karşı gelmişse bile onun eylemleri devletin eylemi sayılır.⁶⁸² Bu kuralın gerekçesi, devletin memurlarını seçerken gerekli özeni gösterme yükümlülüğüdür.⁶⁸³ Devlet memurunun yetkisinin dışından ya da yetkisini aşarak hareket etmesi **ultra vites** eylemler olarak kabul edilir. Nitekim Caire Davasında devlet görevlilerinin görevleri dışında ve iç hukuka göre meşru sayılmayan eylemleri nedeniyle Meksika devletinin uluslararası sorumluluğu doğmuştur.⁶⁸⁴ Devlet görevlilerinin yetkisi dışındaki eylemlerinden devletlerin sorumlu olması konusunda sorun, resmi memurun resmi sıfatı ve niteliği ile hareket edip etmediğinin tespit edilmesidir. Resmi memurun, resmi sıfatının ötesinde özel şahsiyeti alanında hareket etmesi durumlarında devletin sorumluluğu doğmayacaktır.⁶⁸⁵ Ancak, söz konusu eylem sistematik ve tekrar edilen bir eylem ise ve devlet tarafından bu durum biliniyor ya da bilinmesi gerekiyorsa, devletin önlem almadığı durumlarda sorumluluğu doğacaktır.⁶⁸⁶ Rainbow Warrior Davasında da Fransa'nın gizli servis elemanlarının eylemleri nedeniyle Greenpeace'e ait gemi batırılmış ve bir kişi hayatını kaybetmiştir. Gizli servis elemanlarının eylemlerinden dolayı devletin sorumluluğu doğmuştur.⁶⁸⁷

Yargı organının eylemleri sebebiyle de devletlerin uluslararası sorumluluğu doğabilir. Yargı organının kuruluş kusuru, yargılamadaki çeşitli aksaklıklar, adaleti yerine getirmekten kaçınması⁶⁸⁸, yargılamanın olağanüstü gecikmesi⁶⁸⁹, gerekli özenin gösterilmemesi, açıkça adil olmayan bir karar verilmesi, uluslararası antlaşmaları dikkate almadan ya da yanlış yorumlayarak karar vermesi devletin sorumluluğunu doğurabilir.⁶⁹⁰ Örneğin, USAID'nin Lotus-Bozkurt Davasında yargı kararlarının devletin sorumluluğunu doğurabilmesi için bunun uluslararası antlaşma hükmünün dikkate alınması ya da adaletten kaçınmanın ortaya çıkma olasılığının olması

⁶⁸² Taslak Maddeler, m.7.; Theodor MERON, "Repudiation of Ultra Vites State Contracts and The International Responsibility of States", ICLQ, Vol: 6, April 1957, s. 276.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 162.; Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 181.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 131-132.

⁶⁸³ İlhan LÜTEM, s. 570.; Seha L. MERAY, s. 628.

⁶⁸⁴ Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) "*that the two officers, even if they are deemed to have acted outside their competence and even if their superiors countermanded an order, have involved the responsibility of the State, since they acted under cover of their status as officers and used means placed at their disposal on account of that status.*", s. 46.

⁶⁸⁵ İlhan LÜTEM, s. 569.

⁶⁸⁶ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 132-133.

⁶⁸⁷ Case concerning the differences between New Zealand and France arising from the Rainbow Warrior Affair, 6 July 1986, "*The team of agents had previously made covert and illegal entries into New Zealand. A communiqué issued on 22 September 1985 by the then Prime Minister of France confirms France's responsibility for this action.*", s. 201.

⁶⁸⁸ Cemil BİRSEL adaletten kaçınmayı, yabancıya hakkını elde etmek için gerekli olan araçların ve başvuru yollarının verilmemesi olarak açıklamaktadır. Bu noktada, mahkemenin karar vermektan kaçınması ile yanlış karar vermesini birbirinden ayırmaktadır. Yabancı davasının kabul edilmemesi, mahkum edilmesi ya da iddiasının reddedilmesini adaletten kaçınma olmadığını belirtmektedir. Bunun yanında başvuru hakkının elinden alınması devletin sorumluluğunu doğuracaktır., s. 245-246.

⁶⁸⁹ Cemil BİRSEL, yargılamanın yavaş olmasının adaletten kaçınma anlamına gelmediğini, ancak yabancı davasının bir türlü sonuçlandırılmaması ve sürekli olarak uzatılmasının ve bunun açıkça haksız olması halinde devletlerin sorumluluğunun doğacağını belirtmektedir., s. 247.; Bu konu için ayrıca bkz. Seha L. MERAY, s. 634-635.

⁶⁹⁰ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 163.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 293-294.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 84.

halinde mümkündür, şeklinde karar verilmiştir.⁶⁹¹ Günümüzde yargı organının adaletten kaçınması; mahkemelere ulaşmanın engellenmesi, adil bir yargılama sürecinin olmaması, yargılama sürecinin usulsüz ilerlemesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁹²

Federal devlet yapısında federe devletlerin eylemlerinden federal devletin sorumlu tutulacağı kabul edilmektedir. Federal devlet, uluslararası hukuk kişiliğine sahip olduğu ve uluslararası ilişkilerde devleti temsil etmeye yetkili olduğu için bu kural kabul edilmektedir.⁶⁹³ Örneğin, UAD'ın LaGrand Davasında, federe devletin, federal devletin uluslararası yükümlülüklerine uygun bir şekilde davranması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁹⁴ Cayugas Hintlileri Hakem Kararında da New York eyaletinin uluslararası antlaşmaya aykırı davranmasından ABD sorumlu tutulmuştur.⁶⁹⁵ Federal devletin sorumluluğu, federal devletin Anayasasında, federe devletlerin uluslararası antlaşmalara uygun davranması gerektiği düzenlenmiş olsa da devam eder.⁶⁹⁶ Ancak federe devletin taraf olduğu uluslararası antlaşmada, federal devletin sorumluluğunun açıkça öngörülmemiş olması durumunda kuralın aksi düşünülebilir. Fakat her halükarda federe devlet neden olduğu zararı gideremezse, federal devletin sorumluluğu yoluna gidilir.⁶⁹⁷

Kamusal Faaliyetleri Nedeniyle Devlete Ait Eylemler; kamusal tüm faaliyetler bizzat devlet tarafından yürütülmeyebilir. Devletin kamusal faaliyetlerinin özel şirketlere devredildiği durumlarda, bu şirketin eylemlerinden devlet sorumludur. Bu husus Taslak Maddelerde de düzenlenmiştir. Buna göre devlet organı olmayan fakat kamusal faaliyeti yürütme kapasitesine sahip kişi ya da varlığın eylemi devletin eylemi sayılır.⁶⁹⁸ Bu husus Moses Davasında da, bir devlet içinde fiilen kamu yetkilerini kullanan kişi veya kuruluşların fiillerinin o devlete bağlanacağı kabul edilmiştir.⁶⁹⁹ Otorite boşluğu olması durumunda da doğrudan devlet tarafından

⁶⁹¹ Collection of Judgments The Case of The S.S. "Lotus" Publications of The Permanent Court of International Justice Series A.-No. 70, September 7th, 1927, "The fact that the judicial authorities may have committed an error in their choice of the legal provision applicable to the particular case and compatible with international law only concerns municipal law and can only affect international law in so far as a treaty provision enters into account, or the possibility of a denial of justice arises.", s. 24.

⁶⁹² Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 85.

⁶⁹³ Cemil BİRSEL, s. 228.

⁶⁹⁴ Lagrand Case, (Germany v. United States Of America), International Court Of Justice Reports Of Judgments, Advisory Opinions and Orders Request For The Indication of Provisional Measures Order of 3 March 1999, "...whereas the Governor of Arizona is under the obligation to act in conformity with the international undertakings of the United State.", s. 16.; Ayrıca bkz: Engin ŞİMŞEK, LaGrand Davası (27 Haziran 2001 Tarihli Karar), Milletlerarası Adalet Divanı Kararları (1990-2007), Beta Basım, İstanbul, 2008, s. 169-186.

⁶⁹⁵ Cayuga Indians (Great Britain) v. United States, Reports of International Arbitral Awards, 22 January 1926 "Liability of the United States must, therefore, be grounded upon article IX of the Treaty of Ghent...", s. 188.

⁶⁹⁶ Seha L. MERAY, s. 636.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 165.

⁶⁹⁷ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 165.

⁶⁹⁸ Taslak Maddeler, m. 5.

⁶⁹⁹ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001, s. 40.

yetkilendirilmeseler dahi devlet adına kamusal faaliyetlerde bulunan kişilerin eylemi devletin eylemi kabul edilir.⁷⁰⁰

Devletin Bilgisi, İzni veya Kontrolü Dâhilindeki Eylemler; ilke, devletin doğrudan eylemlerinden sorumlu tutulmasıdır. Ancak bazı durumlarda bilgisi, izni, kontrolü dâhilinde bireylerin yaptığı eylemlerden de devlet sorumlu tutulabilir. Örneğin Zafiro Davasında ticaret gemisinin yağmalama eylemi ABD Donanmasının emirleri çerçevesinde olduğundan ABD'nin sorumlu tutulmasına karar verilmiştir.⁷⁰¹ Ancak Nikaragua Davası'nda, her ne kadar gerillalar ABD'den eğitim ve silah yardımı almış olsa da ABD'nin bir organı gibi ya da ABD adına hareket etmediklerinden, gerillaların eylemlerinden ABD sorumlu tutulmamıştır. Bu davada, UAD, etkin kontrolün varlığını aramıştır.⁷⁰² Aynı şekilde, UAD, Bosna- Hersek ve Sırbistan arasındaki Soykırım Davasında da etkin kontrol yöntemine başvurmuştur. Divan'a göre; genel kontrol yöntemi devletin sorumluluğunun belirlenmesinde uygun bir yöntem değildir.⁷⁰³ Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesinin (ECYM) 1999 tarihli Tadic Kararında ise Mahkeme etkin kontrol yöntemi yerine genel kontrol yöntemini kullanmıştır. Mahkeme, sadece finansal desteğin var olmasının genel kontrolün varlığı için yeterli olmadığını, askeri operasyonların planlanması

⁷⁰⁰ Taslak maddeler, m. 9.; Malcolm SHAW, International Law, CUP, Cambridge, 2008, s. 792.

⁷⁰¹ Reports of International Arbitral Awards, D. Eamshaw and Others (Great Britain) v. United States (Zafiro Case), 30 November 1925 "United States responsible for actions of Zafiro by nature of service and purpose for which employed, irrespective of her not being a "converted merchantman" under Convention VII, Hague Conference 1907. Held also highly culpable to let this particular crew go ashore without effective control in circumstances prevailing at the time", s. 160.

⁷⁰² Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua, "Yet despite the heavy subsidies and other support provided to them by the United States, there is no clear evidence of the United States having actually exercised such a degree of control in all fields as to justify treating the contras as acting on its behalf.", s. 62.

⁷⁰³ Ademola ABASS, "Proving State Responsibility for Genocide: The ICJ in Bosnia v. Serbia and the International Commission of Inquiry for Darfur", FILJ, Volume 31, Issue 4, 2007, s. 893.; AKSAR'a göre etkin kontrol yönteminin uygulanması, devletlerin sorumluluğuna hükmedilmesi için gerçekçi olmayan çok yüksek bir standardın aranmasını gerektirir, bunun yerine genel kontrol yönteminin uygulanmasını savunmaktadır. Bkz: Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 182-185.; ERKİNER'e göre, gerek Nikaragua'daki Askeri ve Yarı Askeri Faaliyetler davası gerekse Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmenin Uygulanmasına İlişkin Davada önemli olan nokta tamamen bağıllığın tespit edilmesidir. İnsan hakları ihlallerini teşkil eden eylemlerde tamamen bağıllığın tespit edilememesinden dolayı söz konusu eylemler devletlere isnat edilememiştir. Özellikle Nikaragua davasında Divan öncelikle tamamen bağıllığı, bu yoksa devletin etkin denetimini incelemiştir. Eğer devlet organları ile tamamen bağıllık tespit edilseydi devletin sorumluluğu Taslak Maddelerin 4. maddesinden, etkin denetimin tespit edilmesi halinde de devletin sorumluluğu Taslak Maddelerin 8. maddesinden kaynaklanacaktı. Hakan Hakkı ERKİNER, s. 134-141.; Ayrıca bkz: Verda Neslihan AKÜN, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmenin Uygulanmasına İlişkin Dava (26 Şubat 2007), Ayşenur TÛTÛNCÛ ve Diğerleri, Milletlerarası Adalet Divanı Kararları (1990-2007), İstanbul, 2008, s. 34.; EYCM, askeri bir birlik gibi hiyerarşik bir düzeni olan örgütlü bir yapının varlığı halinde devletin sorumluluğunun doğması için genel kontrol yöntemine başvurulması, ancak örgütlü bir yapının mevcut olmadığı durumda etkin kontrol yöntemine başvurulması gerektiği tespitini yapmıştır. EYCM'nin belirlemiş olduğu bu yöntemin, devletlerin sorumluluğu mantığına uygun olmadığı savunulmaktadır., BOAS, s. 288.; Antonio CASSESE de etkin kontrol yönteminin devletlerin uygulamalarını yansıtmadığını dolayısıyla uluslararası hukukun bir kuralı olarak kabul edilemeyeceğini belirterek, özellikle terör saldırıları nedeniyle devletlerin sorumluluğu yoluna gidilebilmesi için genel kontrol yönteminin daha uygun olacağını belirtmektedir., "The Nicaragua and Tadić Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia", EJIL, Vol: 18, No: 4, 2007, s. 654.

ve uygulanmasına katkıda bulunduğu için Sırbistan devletinin Bosna'daki Sırp ordusu üzerinde de facto bir kontrolünün olduğu tespitini yapmıştır.⁷⁰⁴

Bir devletin ülkesi içerisinde başka bir devlet faaliyette bulunabilir. Bu durumda faaliyette bulunan devletin eylemleri sınırları içerisinde bulunmaya izin veren devletin eylemi sayılır.⁷⁰⁵ Trail Smelter Davasında da Kanada'nın sorumluluğu, ülkesinin başka bir devlete zarar verecek şekilde kullanılmasına izin vermesinden kaynaklanmaktaydı.⁷⁰⁶

Kural olarak **özel hukuk kişilerinin faaliyetlerinden** dolayı devletin sorumluluğu yoluna gidilemez.⁷⁰⁷ Ancak, belli koşulların varlığı halinde, özel hukuk kişinin eylemleri de devlete atfedilebilir. Devlet bu kişilerce işlenen eylemlerde yeterli seviyede önleyici önlem almaz ya da bu eylemlerin sahiplerini cezalandırma konusunda yetersiz kalırsa, devletin sorumluluğu doğabilir.⁷⁰⁸ Özel hukuk kişilerinin eylemlerinin devlete atfedilemeyeceği kuralı 1923 tarihli Tellini Davasında da belirtilmiştir.⁷⁰⁹ Eğer devletin bu kişilerin eylemlerini önleme hususunda bir ihmali varsa devletin bu ihmali kendiliğinden uluslararası hukuka aykırı bir eylem oluşturacağından devletlerin sorumluluğu doğar.⁷¹⁰

Ayaklanma ve İç Savaş Durumu; ayaklanma, iç savaş, isyan durumlarında devletin sorumluluğu devletin eylemleri, ayaklananların başarıya ulaşması ya da ayaklananların başarıya ulaşamaması durumlarına göre ayrı ayrı değerlendirilir. Ayaklanma, iç savaş ya da isyan durumlarında da devletin sorumluluğu normal koşullardaki doğrudan devlete ait eylemlerdeki sorumluluğu gibi değerlendirilir.⁷¹¹ Ayaklanma durumunda ayaklananların eylemlerinin başarıya ulaşması ya da ulaşamaması durumuna göre devletin sorumluluğu farklılık gösterir. Eğer ayaklananlar başarısız olmuş ise devletin bu kişilerin eylemlerinden dolayı sorumluluğu

⁷⁰⁴ Antonio CASSESE, s. 656.; Kenan DÜLGER, s. 163-164.

⁷⁰⁵ Taslak Maddeler, m. 6.

⁷⁰⁶ Trail Smelter Davası, op. cit, "A State owes at all times a duty to protect other States against injurious acts by individuals from within its jurisdiction", (EAGLETON, Responsibility of States in International Law, 1928, p. 80), s. 1963.; Ayrıca bkz. Seha L. MERAY, s. 639.

⁷⁰⁷ İlhan LÜTEM, s. 572.; Cemil BİRSEL, en muntazam hükümetlerin bile vatandaşlarını hukuka uygun davranma halinde bulundurmasının imkansız olduğu gerekçesiyle bu kuralın uluslararası hukukta kabul edildiğini belirtmiştir. s. 248.

⁷⁰⁸ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 166- 167.; Cemil BİRSEL, s. 249.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 294.

⁷⁰⁹ Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) "the conduct of private persons is not as such attributable to the State", s. 81.

⁷¹⁰ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 121.

⁷¹¹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 96.; Cemil BİRSEL, devletin ayaklanma sırasında, ayaklanmayı bastırmak için yapmış olduğu eylemlerden sorumlu tutulamayacağını, devletin kendi vatandaşlarının zararlarını karşılamadığı bu durumlarda, yabancıya verilen zararların karşılanmasının, yabancıyı imtiyazlı kılacağını belirtmektedir. Bu husus mücbir sebebin varlığı ile açıklanmaktadır., s. 269.; Benzer bir görüş için bkz. Seha L. MERAY, s. 638.

doğmamaktadır.⁷¹² Ancak devlet, ayaklanmalar bastırıldıktan sonra, bu kişileri affeder ya da cezalandırma konusunda özen yükümünü yerine getirmezse o halde devletin sorumluluğuna gidilir.⁷¹³ Nitekim Home Missionary Society Davasında, Hakem Mahkemesi, isyan hareketlerini bastırmada kusuru bulunmayan ve iyi niyet ilkesine göre hareket etmiş hükümetin, kendisine karşı isyan etmiş kişilerin eylemlerinden sorumlu tutulamayacağını belirtmiştir.⁷¹⁴

Ayaklananların başarıya ulaşması durumunda ise ayaklananların eylemleri nedeniyle devletin sorumluluğu doğmaktadır.⁷¹⁵ Ayaklanmanın sonucunda yeni bir devlet kurulabileceği gibi önceki devlet yönetimi de değişebilir. Bu durumlarda devletin adı ne olursa olsun ayaklanma sırasındaki eylemlerden devlet sorumludur.⁷¹⁶ Nitekim Bolivar Railway Company Davası'nda, İngiltere - Venezüella Karma Komisyonu, bir millet başarıya ulaşmış bir devrimin sonuçlarından başlangıçtan beri sorumludur tespitini yapmıştır.⁷¹⁷ Ancak, sömürge altındaki devletlerin, sömürgeci kurtulma amacıyla ayaklanması durumundan yeni devletin sorumlu tutulması hususu ayrı tutulmaktadır.⁷¹⁸

Başka Bir Devletin Eylemleriyle İlişkili Sorumluluk; kural olarak, devletlerin sadece kendi eylemlerinden dolayı uluslararası hukukta sorumluluğu doğmaktadır.⁷¹⁹ Ancak, bir devletin başka bir devletin, uluslararası hukuka aykırı bir eylemde bulunmasına yardım etmesi, uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin başka bir devlet tarafından yönlendirilmesi ve başka bir devleti uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunmaya zorlaması halinde, devletlerin sorumluluğu doğabilmektedir. Bu sorumluluk yardım eden devlet bakımından sadece yardım ettiği eylemle sınırlıyken, diğer iki durumda hukuka aykırı eylemden sorumluluk doğmaktadır. Yardım eden devletin sorumluluğu müşterek sorumluluk değil, yardımın sonucunun etkisi oranında kısmi sorumluluktur.⁷²⁰ Nitekim Taslak Maddelerde de bu husus sınırlı bir sorumluluk olarak

⁷¹² Cemil BİRSEL, s. 271.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 168.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 296.

⁷¹³ Cemil BİRSEL, s. 272.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 168.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 97.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 144.

⁷¹⁴ Home Frontier and Foreign Missionary Society of The United Brethren in Christ (United States) v. Great Britain, Reports of International Arbitral Awards, 18 December 1920 "It is a well-established principle of international law that no government can be held responsible for the act of rebellious bodies of men committed in violation of its authority, where it is itself guilty of no breach of good faith, or of no negligence in suppressing insurrection.", s. 44.

⁷¹⁵ Taslak Maddeler, m. 10.; Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 168.; AKSAR'a göre, ayaklanmanın başarıya ulaşması halinde, ayaklananlar hem önceki yönetimin hem de yeni yönetimin eylemlerinden sorumlu olacaklardır., Uluslararası Hukuk II, s. 185.

⁷¹⁶ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 98.; Ancak Cemil BİRSEL bu noktada bir ayırım yapılması gerektiği görüşündedir. Eski hükümetin yapmış olduğu bazı eylemlerin, yeni hükümet tarafından kabul edilemeyeceği durumlarda, yeni hükümetin sorumluluğu doğmayabilir, s. 275.

⁷¹⁷ Bolívar Railway Case (on merits), Reports of International Arbitral Awards, 1903, "A nation is responsible for the acts of a successful revolution from the time such revolution began.", s. 445.

⁷¹⁸ Yusuf AKSAR, Uluslararası Hukuk II, s. 186.

⁷¹⁹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 100.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 159.

⁷²⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 101.

düzenlenmiştir.⁷²¹ Ancak yardım eden devletin sorumlu tutulması için belli koşulların bir arada bulunması gerekir. Bunlar; yardım eden devletin, yardımın uluslararası hukuka aykırı bir eylem için kullanılacağını bilmesi ve yardım eden devletin o eylemi gerçekleştirdiği takdirde eylemin yine hukuka aykırı olmasıdır.

Bir devleti yönlendiren ya da yöneten devletin sorumluluğu, yönettiği devletin hukuka aykırı eyleminden değil bizzat kendi yönlendirme ve yönetme eyleminden kaynaklanmaktadır. Bu durumda her iki devlette uluslararası hukuka aykırı eylemden sorumlu tutulmaktadır.⁷²²

Bir başka devletin eylemleriyle ilişkili sorumluluk durumunun sonuncusu zorlayan devletin sorumluluğudur. Zorlama durumu, zorlanan devlet açısından uluslararası hukuka aykırı eylemin hukuka aykırılığı yukarıda belirttiği gibi ortadan kalkmaktadır. Zorlayan devletin uluslararası sorumluluğunun doğması için kendisinin uluslararası yükümlülükle bağlı olmasına gerek yoktur.⁷²³ Taslak Maddelere göre; zorlama eyleminin zorlanan devletin başka bir şekilde davranmasını ortadan kaldırmalı ve zorlama eylemi uluslararası hukuka aykırı eylemin gerçekleşmesi için yapılmalıdır.⁷²⁴

Uluslararası hukuka aykırı eylemin devlet tarafından gerçekleştirilmemesine rağmen, **devlet daha sonradan bu eylemi sahiplenir ya da kabul ederse**, devletin sorumluluğu doğmaktadır.⁷²⁵ Örneğin Tahran'daki Birleşik Devletler Diplomatik ve Konsolosluk Görevlileri Davası'nda, elçilik binasının işgal edilmesi ve görevlilerinin rehin alınması olayının daha sonra İran Devleti tarafından onaylanması ve sürdürülmesi, başlangıçta devletin olmayan eylemin devletin eylemi haline getirerek, İran Devletinin sorumluluğunu doğurmuştur.⁷²⁶

Bir Uluslararası Örgütün Faaliyeti Nedeniyle Devletin Sorumluluğu konusu Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddelerin 52-63. maddeleri arasında düzenlenmiştir.⁷²⁷ Bir uluslararası örgütün uluslararası hukuka aykırı eylemine yardım eden ve destek sağlayan devlet, uluslararası hukuka aykırı eylemin koşullarının bilincinde hareket

⁷²¹ Taslak Maddeler, m. 16.

⁷²² Taslak Maddeler, m. 17.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 103-105.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 163.

⁷²³ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 105.; Hakkı Hakan ERKİNER, s. 164.

⁷²⁴ Taslak Maddeler, m. 18.

⁷²⁵ Taslak Maddeler, m. 11.

⁷²⁶ Case Concerning United States Diplomat and Consular Staff in Tehran, "The approval given to these facts by the Ayatollah Khomeini and other organs of the Iranian State, and the decision to perpetuate them, translated continuing occupation of the Embassy and detention of the hostages into acts of that State.", s. 35.

⁷²⁷ Draft articles on the responsibility of international organizations, adopted by the International Law Commission at its sixty-third session, in 2011, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/66/10, para. 87).

ediyorsa ve bu uluslararası hukuka aykırı eylem devlet tarafından yapılsaydı dahi uluslararası hukuka aykırı bir eylem sayılacak idiye devlet sorumluluğu doğar. Ancak, devletin üyesi olduğu uluslararası örgütün kurallarına uygun hareket etmesi halinde devletin sorumluluğu doğmaz.⁷²⁸ Üyesi olduğu uluslararası örgütün, uluslararası hukuka aykırı eylemi nedeniyle devletin sorumluluğunun doğmaması, devleti uluslararası hukuka uygun davranma yükümlülüğünden kurtarmaz.⁷²⁹ Uluslararası örgütün uluslararası hukuka aykırı eylemleri üzerinde devletin kontrolü ya da talimatı olması durumunda da devletin sorumluluğu doğar; devletin uluslararası örgüt üzerinde kontrolü, etkin kontrol düzeyinde olmalıdır, ancak etkin kontrolün varlığına nasıl karar verileceği hususu belirsizdir.⁷³⁰ Bu durumdaki şartlar yardım eden ya da destek olan devletin sorumluluğu ile paraleldir.⁷³¹ Bir devletin uluslararası örgütü uluslararası hukuka aykırı davranmaya zorlaması durumunda ise, zorlama eylemi olmasaydı da eylem uluslararası hukuka aykırılık oluşturacaksa ve zorlama uygulayan devlet söz konusu fiile ilişkin koşulların bilincinde hareket ediyorsa zorlayan devletin sorumluluğu doğar.⁷³² Son olarak devletin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüğünden kaçınmak için uluslararası örgütün eylemi gerçekleştirmesine sebep olursa ve bu eylem devlet tarafından gerçekleştirildiğinde uluslararası sorumluluk doğacak ise devletin sorumluluğu doğar.⁷³³ Ayrıca, devletin uluslararası hukuka aykırı eylemin gerçekleşmesine katkısı olmasa dahi, eylem daha sonra devlet tarafından kabul edilmiş ya da devlet mağdur tarafı kendi sorumluluğuna güvendirilmişse, devletin sorumluluğuna gidilir.⁷³⁴ Ancak bu durumda devletin sorumluluğu tamamlayıcı niteliktedir, uluslararası örgütün sorumluluğu devam eder.⁷³⁵

3.1.2. Devletlerin Sorumluluğunun Sonuçları

Bir devletin uluslararası hukuka aykırı bir eylemde bulunmasının sonuçları farklı bir uluslararası hukuk ilişkisini doğurur ve devletin bir takım yükümlülükleri doğar. Bu yükümlülüğün ilki, devletin uluslararası hukuka aykırı eylemini derhal durdurması ve tekrarlamamasıdır. İkinci ise, uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle ortaya çıkan zararın onarılmasıdır. Uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle ortaya çıkan ilişki yeni bir ilişkidir.⁷³⁶ Uluslararası hukuka aykırı

⁷²⁸ Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler, m. 58.

⁷²⁹ Selman ÖĞÜT, Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu, s. 209.

⁷³⁰ Philipp WENDEL, State Responsibility for Interferences with the Freedom of Navigation in Public International Law, Springer, Berlin, 2007, s. 159.

⁷³¹ Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler, m. 59.

⁷³² Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler, m. 60.

⁷³³ Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler, m. 61.

⁷³⁴ Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler, m. 62.

⁷³⁵ Selman ÖĞÜT, Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu, s. 219.

⁷³⁶ Sean D. MURPHY, s. 180.

davranılarak yerine getirilmeyen yükümlülükler ortadan kalkmaz, varlıklarını ve bağlayıcılıklarını devam ettirir.⁷³⁷ Bu husus, yukarıda da belirtildiği gibi G-N Projesi Davasında yinelenmiştir.⁷³⁸ VAHS’de de antlaşma hükümlerinin ihlal edilmesinin antlaşmayı kendiliğinden sona erdirmeyeceği, sadece hakkı ihlal edilen devlete antlaşmayı sona erdirmeye hakkı verdiği düzenlenmiştir.⁷³⁹

3.1.2.1. Durdurma ve Tekrarlamama Yükümü

Uluslararası hukuka aykırı eylem süreklilik arz ediyor ise eylemin durdurulması devletin yükümlülüğüdür. Durdurma, yapma ya da yapmama eylemlerini kapsamaktadır. Rainbow Warrior Davası’nda durdurma yükümlülüğü için eylemin süreklilik arz eden nitelikte olması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁴⁰ Tahran’daki Birleşik Devletler Diplomatik ve Konsolosluk Görevlileri Davası’nda, uluslararası hukuka aykırı süreklilik arz eden eylemlere son verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁴¹

Uluslararası hukuka aykırı eylemin durdurulmasının yanı sıra eylemin tekrarlanmayacağı taahhüt edilmelidir. Eylemin tekrarlanmaması uluslararası hukuk düzeninin devamı için gerekliliktir.⁷⁴² Tekrarlamama yükümlülüğü UAD’ın LaGrand Davasında yer almıştır.⁷⁴³

3.1.2.2. Onarım

Uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devlet, bu eylemi nedeniyle ortaya çıkan zararları onarmakla yükümlüdür. Onarım yükümlülüğü, devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden dolayı sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Bu durum, mağdur devlete tanınan bir haktan ileri gelmemekte, sorumlu devletin doğrudan sorumluluğundan ileri gelmektedir.

⁷³⁷ Taslak Maddeler, m. 29.; Anthony AUST, s. 385.

⁷³⁸ G- N Projesi Davası, op. cit., s. 38.

⁷³⁹ Elif UZUN, Uluslararası Hukukta Andlaşmaların Esaslı İhlal Nedeniyle Sona Erdirilmesi ve Askıya Alınması, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 76.

⁷⁴⁰ Rainbow Warrior Kararı, 30 April 1990, “For cessation to take place, there must be illegal behavior of a continuous nature which persists up to the day when the remedy is applied.”, s. 269.

⁷⁴¹ Case Concerning United States Diplomat and Consular Staff in Tehran, “Decides that the Government of the Islamic Republic of Iran must immediately take all steps to redress the situation resulting from the events of 4 November 1979 and what followed from these events, and to that end...”, s. 45.

⁷⁴² Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 109.

⁷⁴³ Lagrand Case (Germany v. United States Of America), International Court of Justice Reports Of Judgments, Advisory Opinions And Orders Judgment of 27 June 2001., “The Court considers that the commitment expressed by the United States to ensure implementation of the specific measures adopted in performance of its obligations under Article 36, paragraph 1 (b), must be regarded as meeting Germany’s request for a general assurance of non-repetition.”, s. 51.

Dolayısıyla, mağdur devlet onarımı talep etmese dahi onarım yükümlülüğü hukuken oluşmaktadır.⁷⁴⁴

Devletlerin sorumluluktan kaynaklanan onarım yükümlülüğü yerine getirilirken ölçülülük ilkesinin uygulanması gerekir. Onarım gerçekleştirilirken, belli bir amaca ulaşmak için başvuru araç, amacı gerçekleştirmeye elverişli olmalı, bu araç amaca ulaşmaya elverişli araçlar içinde en az külfet yükleyen araç olmalı ve araç ile amaç arasında orantısızlık olmamalıdır.⁷⁴⁵

Chorzow Fabrikası Davasında USAD, onarmanın uluslararası hukukun ilkesi olduğunu ve sözleşmenin uygulanmasının ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁶ Yine Chorzow Fabrikası Davasının esas kısmında Divan, onarmanın söz konusu uluslararası hukuka aykırı eylem gerçekleşmeseydi, durum nasıl olacak idiyse, o şekilde yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁴⁷ Eğer eski hale getirme mümkün değil ise eski hale getirmenin yerini tutacak bir ödemenin yapılması gerekir. Dolayısıyla onarım eski hale getirme ya da tazminat şeklinde yerine getirilebilir. Tazminat da maddi tazminat ya da manevi tazminat şeklinde olabilir. Uluslararası hukukta onarım çeşitleri arasında herhangi bir sıralama yapılmamaktadır.⁷⁴⁸

Eski Hale Getirme; mümkün olduğunca uluslararası hukuka aykırı eylemden önceki durumun yeniden kurulmasını ifade eder. Eski hale getirme maddi ya da hukuksal açıdan gerçekleştirilebilir.⁷⁴⁹ Eski hale getirmenin amacı, geniş anlamıyla, uluslararası hukuka aykırı eylemin tüm etkilerini ortadan kaldırmaktır.⁷⁵⁰ Ancak, böyle bir durumun zorluğu nedeniyle Taslak Maddeler eski hale getirmeyi dar anlamıyla düzenlemiştir.⁷⁵¹ Eski hale getirme tek başına kullanılacak bir onarım çeşidi değildir. Eski hale getirme ile birlikte, uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle uğranılan kayıp maddi olarak tazmin edilmelidir.

Maddi Tazminat; eski hale getirmenin mümkün olmadığı durumlarda, uluslararası hukuka aykırı eylemi yapan devlet, meydana gelen zararı tazmin etmekle yükümlüdür.⁷⁵² Tazminatın amacı

⁷⁴⁴ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 192.

⁷⁴⁵ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 200.

⁷⁴⁶ Chorzow Factory Case, s. 21.

⁷⁴⁷ Case Concerning The Factory At Chorzow (Claim For Indemnity) (Merits), Publications of The Permanent Court of International Justice Series, A.-No: 17 September 13th, 1928, "...that reparation must, as far as possible, wipe out all the consequences of the illegal act and reestablish the situation which would, in all probability, have existed if that act had not been committed", s.47.

⁷⁴⁸ Seha L. MERAY, s. 649- 654., Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 114.

⁷⁴⁹ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 186.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 303.

⁷⁵⁰ Chorzow Factory Case, Merits, s. 47.

⁷⁵¹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 115. ; Taslak Maddeler, m. 35.

⁷⁵² Cemil BİRSEL, s. 336.

uluslararası hukuka aykırı hareket eden devleti cezalandırmak değildir.⁷⁵³ Bu sebeple, uluslararası hukuka aykırı eylem neticesinde oluşan zarar dikkate alınarak tazminat hesaplanır.⁷⁵⁴ Yukarıda belirtildiği gibi zarar, devletlerin sorumluluğunun doğması için bir koşul olmasa da tazminatın hesaplanması açısından önemlidir. Zararın, uluslararası sorumluluğun neticesinde giderilebilmesi için belli koşulları taşıması gerekir. Öncelikle, zararın uluslararası hukukta korunan bir hakkın ihlali sonucu meydana gelmiş olması gerekir. Uluslararası hukuk kişilerinin doğrudan ya da dolaylı çıkarlarında meydana gelen zararlar bu kapsamda değerlendirilmemektedir.⁷⁵⁵ Ayrıca, genellikle kabul edilen uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle meydana gelen doğrudan zararların tazmin edilmesidir. Dolaylı zararlar, ilk aşamadaki doğrudan zararlara bağlı olarak ortaya çıkan zararlardır ve bu zararlar değerlendirme dışı bırakılmaktadır.⁷⁵⁶ Nitekim 1872 tarihli Alabama Gemisi Olayı Hakem Mahkemesi, dolaylı zararların ve ileriye dönük zararların tazminat takdirinde sağlam bir temeli olmadığını belirterek sadece doğrudan zararların tazmin edilmesine karar verilmiştir.⁷⁵⁷ Tazminat bedeli hesaplanırken, varsa zarar gören devletin kusuru ya da ihmali de dikkate alınır.⁷⁵⁸ Bu husus USAD'ın S.S. Wimbledon Davası'nda da yinelenmiştir. Buna göre; kaptanın daha uygun bir seçeneği tercih etmemesi kusur olarak görülmüştür.⁷⁵⁹

Manevi Tatmin; eski hale getirme ya da maddi tazminat yolları ile zararın giderilemediği durumlarda manevi tatmin yoluyla onarım yoluna gidilebilir. Manevi tatmin, parasal değer atfedilen durumlar dışında başvuru olan bir yöntemdir.⁷⁶⁰ Ancak manevi tatmin, devletlerin eşitliği ilkesini zedeleyecek veya sorumlu devleti küçük düşürecek tarzda olmamalıdır.⁷⁶¹ Manevi tatmin resmi özür dileme, manevi zarara göre devletin bayrağını selamlama, zarar veren devlet görevlisinin cezalandırılması şeklinde olabileceği gibi sembolik bir para ödemesi şeklinde de

⁷⁵³ Sean D. MURPHY, .s 186.

⁷⁵⁴ Naulilaa Davasında Alman- Portekiz Hakem Mahkemesi cezai tazminata hükmetmekten kaçınmıştır., aktaran İlhan LÜTEM, s.576.

⁷⁵⁵ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 157.;Hakan Hakkı ERKİNER, s. 195.

⁷⁵⁶ Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 157.; Ayrıca bkz. Cemil BİRSEL, s. 337-340.; İlhan LÜTEM, s. 575.

⁷⁵⁷ Alabama Claims of The United States Of America Against Great Britain, Reports of International Arbitral Awards, 14 September 1872 by the tribunal of arbitration established by Article I of the Treaty of Washington of 8 May 1871, "And whereas prospective earnings cannot properly be made the subject of compensation, inasmuch as they depend in their nature upon future and uncertain contingencies.", s. 133. Ayrıca 1923 tarihli USAD'ın Wimbledon Davası kararı ve 1923 tarihli Lusitania Davası Hakem Kararında da dolaylı zararların ödenmeyeceği belirtilmiştir.; Aktaran Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 157.

⁷⁵⁸ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 117.

⁷⁵⁹ Case of the S.S. "Wimbledon", Permanent Court Of International Justice, 1923 August 17th, "...Germany, wrongfully refused passage through the Canal to the vessel Wimbledon that country is responsible for the loss occasioned by this refusal...", s. 30 -34.

⁷⁶⁰ Cemil BİRSEL, s. 334.; Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 118.

⁷⁶¹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 118.

olabilir.⁷⁶² Örneğin Rainbow Warrior Davası⁷⁶³ ve LaGrand Davasında⁷⁶⁴ hukuka aykırı eylemde bulunan devletin özür dilemesi istenmiştir. I'm Alone Davasında ise Kanada'ya ait ticari geminin batırılması nedeniyle ABD'nin belli bir miktar para ödemesine karar verilmiştir.⁷⁶⁵

Uluslararası Hukukun Emredici Kurallarına Aykırı Eylemlerin Hukuki Sonuçları; Taslak Maddelerde uluslararası hukukun emredici kurallarına aykırı eylemler özel olarak düzenlenmiştir. Emredici kurallara aykırı davranılması halinde uluslararası toplumun tümünün zarar görme ihtimali nedeniyle bu kurallara aykırılık nedeniyle sorumluluğun özel sonuçları bulunmaktadır. Taslak Maddelerin hazırlanış sürecinde uluslararası suçlar sebebiyle devletlerin sorumluluğuna yer verilmiş olsa da nihai halinde devletlerin cezai sorumluluğunun uluslararası hukukta kabul edilmemesi sebebiyle uluslararası suç kavramı yerine emredici kurallar teriminin kullanılması tercih edilmiştir.⁷⁶⁶ Ayrıca, Taslak Maddelerde yer bulan emredici kurallar ifadesi, sadece uluslararası suçları değil, uluslararası hukukta jus cogens kuralları ve erga omnes kuralları da kapsayıcı nitelikte daha geniş bir kavramdır.⁷⁶⁷

Jus cogens (emredici kurallar), kişilerin aksini kararlaştıramayacağı ve kesin olarak uymak zorunda buldukları kuralları ifade eder.⁷⁶⁸ Jus cogens kuralların varlığı konusunda doktrinde uzun süre farklı görüşler olsa da 1969 tarihli VAHS'nde yer verilen düzenleme ile uluslararası hukukta jus cogens kuralların varlığı kabul edilmiştir.⁷⁶⁹ Jus cogens kurallar VAHS'nin 53. maddesinde yer bulmuştur. Buna göre jus cogens kurallar,

“bir bütün olarak Devletlerin milletlerarası toplumunun, kendisinden hiçbir surette sapmaya müsaade edilmeyen ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir milletlerarası genel hukuk normu ile değiştirilebilecek olan bir norm olarak kabul ettiği ve tanıdığı bir normdur.”⁷⁷⁰

⁷⁶² Hüseyin PAZARCI, 3. Kitap, s. 189-190.; Enver BOZKURT ve Diğerleri, s. 305.

⁷⁶³ Rainbow Warrior Kararı, 6 July 1986, s. 213.

⁷⁶⁴ Lagrand Case (Germany v. United States Of America), International Court of Justice Reports Of Judgments, Advisory Opinions And Orders Judgment Of 27 June 2001, “The United States has presented an apology to Germany for this breach. The Court considers however that an apology is not sufficient in this case.”, s. 50.

⁷⁶⁵ S. S. “I'm Alone” (Canada, United States), Reports of International Arbitral Awards, 30 June 1933 and 5 January 1935, “...and to apologize to His Majesty's Canadian Government therefor; and, further, that as a material amend in respect of the wrong the United States should pay...”, s. 1618.

⁷⁶⁶ Draft Articles On State Responsibility With Commentaries Thereto Adopted By The International Law Commission On First Reading, January 1997, Art. 19, s. 105.; Ceren Zeynep PİRİM, Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme, MHB, Yıl 32, Sayı 2, 2012, S. 155-161.

⁷⁶⁷ Ümmühan ELÇİN ERTUĞRUL, Uluslararası Hukukun Emredici Normlarından Doğan Yükümlülüklerin Ciddi İhlallerinden Devletin Sorumluluğu, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 90.;

⁷⁶⁸ Hüseyin PAZARCI, “Uluslararası Hukukta Jus Cogens Kavramı”, Prof. Dr. Bülent N. Esen'e Armağan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 417, Ankara, 1977, s. 365.; Erdem DENK, “Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Jus Cogens Kurallar”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi., Cilt: 56, Sayı: 2, s. 44.

⁷⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hüseyin PAZARCI, Jus Cogens Kavramı, s. 365-379.; Erdem DENK, Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Jus Cogens Kurallar., s. 43-70.

⁷⁷⁰ VAHS, m. 53.

Bir kuralın jus cogens kural olarak kabul edilmesi için bir bütün olarak devletlerin oluşturduğu uluslararası toplum tarafından emredici olarak kabul edilmeli ve tanınmalı, ihlaline izin verilmemeli ve ancak jus cogens nitelikli bir kural tarafından değiştirilebilmelidir. Daha sonradan ortaya çıkan bir jus cogens kural, varlığından önce mevcut olan bir antlaşma ile çatışır, bu antlaşma da batıl hale gelir.⁷⁷¹ Jus cogens kuralların hangi kurallar olduğu konusunda herhangi bir açıklık bulunmamakta, bu konudaki belirleme, devletlerin uygulamalarına ve yargı kararlarına bırakılmıştır.⁷⁷² Kuvvet kullanma, deniz haydutluğu, köle ticareti ve soykırım yasağı uluslararası hukukta jus cogens kurallar olarak kabul edilir.⁷⁷³

Erga omnes terimi ise herkese karşı, herkes bakımından geçerli anlamına gelmektedir. Uluslararası hukukta erga omnes kurallar herkese karşı ileri sürülebilen uluslararası yükümlülükleri ifade eder. Erga omnes kurallar uluslararası toplum yararının korunmasını amaçlar.⁷⁷⁴ Jus cogens kurallar erga omnes etki yaratır. Erga omnes kurallar ise, bütün bir uluslararası topluluğa karşı sorumlu oldukları ve dolayısıyla da ihlalleri durumunda tüm devletleri ilgilendirdiği kabul edilen kurallardır. Jus cogens kurallar ile erga omnes kurallar arasındaki fark, jus cogens kurallar, kuralın özüne vurgu yaparken, erga omnes kurallar kimlere karşı sorumlu olunacağına vurgu yapar.⁷⁷⁵ Erga omnes kuralların evrensellik özelliğinden dolayı, bu kuralların ihlal edilmesi halinde zarar gören devletten başka devletler de sorumluluk iddiasında bulunabilir.⁷⁷⁶

Uluslararası suçun tanımı kesin olarak yapılmamış olmakla birlikte, uluslararası toplumun tamamının temel çıkarlarını hedef alan eylemler olarak tanımlanmaktadır.⁷⁷⁷ Taslak Maddelerin nihai halinde, uluslararası suç teriminin kullanılmasından özellikle kaçınılmıştır. 40. maddede yer bulan uluslararası hukukun emredici kuralları ifadesi uluslararası suçları da kapsayacak şekilde çatı bir kavram olarak tercih edilmiştir.⁷⁷⁸ Soykırım, insanlığa karşı suçlar, saldırı suçu ve savaş suçları, uluslararası suçlar olarak kabul edilmekle birlikte uluslararası hukukta devletlerin cezai

⁷⁷¹ VAHS, m. 64.

⁷⁷² Philip ALLOTT, "State Responsibility and The Unmaking of International Law", Harward International Law Journal, Vol: 29, No: I, Winter 1988, s. 21.

⁷⁷³ Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001), s. 112- 113.; Sertaç Hami BAŞEREN, s. 74.; Mahmut GÖÇER, Uluslararası Hukuk ve İnsan Haklarının Uluslararası Korunması, Uluslararası Hukukun İnsan Hakları Alanına Uygulanmasından Kaynaklanan Kimi Sorunlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 170-172.; Ümmühan ELÇİN ERTUĞRUL, s. 111- 113.

⁷⁷⁴ Kemal BAŞLAR, "Uluslararası Hukukta Erga Omnes Kavramı", MHB, Yıl:22, 2002, s. 81.

⁷⁷⁵ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 121.

⁷⁷⁶ Kemal BAŞLAR, Uluslararası Hukukta Erga Omnes Kavramı, s. 82.

⁷⁷⁷ Geoff GILBERT, "The Criminal Responsibility of States", ICLQ, Vol: 39, 1990, s. 356-357.

⁷⁷⁸ Ümmühan ELÇİN ERTUĞRUL, s. 147.

sorumluluğu değil bireylerin sorumluluğu kabul edilmektedir.⁷⁷⁹ Uluslararası suçların bazıları aynı zamanda jus cogens kurallardır ve erga omnes nitelikte etki doğururlar.

Uluslararası hukukta emredici kurallara aykırılıktan dolayı devletlerin sorumluluğunun doğması için ihlalin ciddi olması gerekir. İhlalin ciddiliğinden kasıt, ağır ve sistematik olmasıdır. İhlalin ciddiliğinin tespiti için hukuka aykırı eylemin unsurlarına, amacına, işleniş biçimine ve sonuçlarına bakılması gerektiği belirtilmektedir.⁷⁸⁰ Emredici kuralların ihlalinden kaynaklanan sorumluluğun doğması için ihlalin ağır ve sistematik olma özellikleri birlikte aranmaktadır. Ancak ihlalin ciddiliğinin tespiti konusunda izlenecek yolun nasıl olacağına ilişkin herhangi bir açıklamaya Taslak Maddelerde yer verilmemiştir. Ayrıca, uluslararası emredici kurallara aykırı davranılması durumunda, yukarıda açıklanan, devletin eyleminin uluslararası hukuka aykırılığını ortadan kaldıran nedenlerden hiçbirine başvurulamaz.⁷⁸¹

Uluslararası hukukta emredici kurallara aykırı eylemlerin hukuki sonuçları Taslak Maddelerde ayrıca düzenlenmiştir. Taslak Maddelere göre, emredici kurallara aykırı bir devlet eylemi, devletin uluslararası hukukta sorumluluğunu doğurur ve bunun özel sonuçları vardır.⁷⁸² Taslak Maddelerde, devletlerin emredici kurallara aykırı davranması halinde tüm devletlerin, meşru araçlarla, işbirliği içinde müdahale etmesi gerektiği düzenlenmiştir. 41. maddedeki düzenlemeye göre; tüm devletler, uluslararası hukukun emredici kuralının ciddi ihlali halinde ihlale son vermek için hukuka uygun yollarla işbirliği içinde hareket etmeli ve uluslararası hukukun emredici kuralının ciddi ihlalini oluşturan eylemi tanımamalı ve bu durumun sürdürmesi için yardımda bulunmamalıdır.⁷⁸³ Her ne kadar devletlerin işbirliği içinde hareket etmeleri gerektiği Taslak

⁷⁷⁹ Elif UZUN, “Uluslararası Ceza Mahkemesi: Tarihçesi, Yapısı ve Mevcut Davalar”, (Ed. Murat SARAÇLI), Uluslararası Hukukta Güncel Sorun Alanları, BigBang Yayınları, Ankara, 2012, s. 54-59.; Ayrıca bkz.: Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.; Uluslararası Hukuk Komisyonu devletlerin sorumluluğuna ilişkin 1996 tarihli rapordan uluslararası suçlar nedeniyle devletlerin sorumluluğunu çıkarmıştır, ancak devletlerin sorumluluğu ile bireylerin uluslararası suçlardan sorumluluğu konuları birbirini tamamlayan alanlardır. Devletlerin sorumluluğuna ilişkin Taslak Maddeler, bireylerin sorumluluğu ile devletlerin sorumluluğunun karşılıklı ilişkisine imkan vermektedir. Nitekim uluslararası suçların bir kısmı aynı zamanda uluslararası hukukun emredici kurallarına aykırıdır ve bu husus Taslak Maddelerde devletlerin sorumluluğunu gerektiren bir durum olarak düzenlenmiştir., ayrıca bkz.: André NOLLKAEMPER. “Concurrence Between Individual Responsibility and State Responsibility In International Law”, ICLQ, Vol: 52, July 2003, s. 639.; Devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluk ile bireylerin uluslararası suçlar nedeniyle sorumluluğunun farkı, uluslararası suçların unsurlarına dayanmaktadır. Uluslararası suçların maddi (*actus reus*) ve manevi (*mens rea*) unsuru bulunmaktadır; suçun manevi unsurunun devletler bakımından gerçekleşmesi mümkün olmadığından devletlerin uluslararası hukukta cezai sorumluluğu bulunmamaktadır., bkz: Vladimir-Djuro DEGAN, “Responsibility of States and Individuals for Genocide and other International Crimes”, (Ed.) Isabelle BUFFARD, James CRAWFORD, Alain PELLET ve Stephan WITTICH, International Law between Universalism and Fragmentation, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden – Boston, 2008, s. 526-527.

⁷⁸⁰ Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001), s. 112.

⁷⁸¹ Hakkı Hakan ERKİNER, s. 181.

⁷⁸² Taslak Maddeler, m. 40.; “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağıklığı” için bkz: Berat Lale AKKUTAY, TBB Dergisi, Cilt: 113, 2014.

⁷⁸³ Taslak Maddeler, m. 41.

Maddelerde düzenlenmiş olsa da devletlerin işbirliği yapma hususunda nasıl hareket edecekleri belirtilmemiştir. Tanımama yükümlülüğünün ise uluslararası hukuka aykırı eylemin kaçınılmaz sonucu olduğu belirtilmektedir. Ancak, tanımama yükümlülüğü devlet uygulamalarında şimdiye kadar bir anlam ifade etmediği ve devlet ilişkilerini de etkilemediği belirtilmektedir.⁷⁸⁴

3.1.3. Devletin Sorumluluğunu İleri Sürmenin Koşulları

Devletin uluslararası sorumluluğunun doğması ile uluslararası hukuku ihlal eden devlet ile bu nedenle zarar gören devlet arasında yeni bir ilişki doğar. Uluslararası sorumluluğu ileri sürmeden kasıt, uluslararası hukuku ihlal eden devlete resmi yollardan başvurma ya da uluslararası yargı ya da hakem kurumuna başvurmadır.⁷⁸⁵ Sorumluluk iddiasında bulunan devlet, sorumluluğun sonucu olarak bir talepte bulunur. Bu sebeple, kimin sorumluluk iddiasında bulunacağı ayrıca düzenlenmiştir. İki taraflı antlaşmaların ihlali sebebiyle sorumluluk iddiasında bulunma konusunda bir tartışma olmamakla birlikte, çok taraflı antlaşmaların ihlali, uluslararası hukukun emredici kuralı niteliğindeki kuralların ihlali ve örf-adet hukuku kurallarının ihlali durumunda hangi devletin ya da devletlerin sorumluluk iddiasında bulunabileceği tartışma konusu olmuştur.⁷⁸⁶ Zarar gören devletin sorumluluk iddiasında bulunabileceği genel kabul gören kuraldır.⁷⁸⁷ Her ne kadar Taslak Maddelerde sadece devletlerin sorumluluk iddiasında bulunabileceği düzenlenmişse de devlet dışı varlıkların da sorumluluk iddiasında bulunabileceği tartışılmaktadır.⁷⁸⁸

Devletin sorumluluğunu ancak uluslararası hukuka aykırı eylemden zarar gören devlet ileri sürebilir. Zarar gören devletin, doğrudan bireysel bir hakkı ihlal edilmiş olabilir. Bu durum genellikle iki taraflı antlaşmalarda ortaya çıkar. Uluslararası yargı ya da hakem kurumunun bir devlet lehine vermiş olduğu kararın, diğer devlet tarafından yerine getirilmiyor olması da ikili ilişkilerde sorumluluğun doğduğu diğer örnek olaydır.⁷⁸⁹ Çok taraflı antlaşmalarda ise, antlaşma nedeniyle taraf devletlerin hepsine karşı yüklenilmiş olan yükümlülüğün ihlali bazen özel olarak

⁷⁸⁴ Ümmühan ELÇİN ERTUĞRUL, s. 165.

⁷⁸⁵ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 124.

⁷⁸⁶ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 125.

⁷⁸⁷ Taslak Maddeler, m. 42.

⁷⁸⁸ Selman ÖĞÜT, Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu Hakkındaki Taslak Maddelerin 62. maddesinde belirtilen mağdur tarafın, sadece devletler için değil, uluslararası örgütleri kapsayacak şekilde geniş yorumlanması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla uluslararası örgütlerinde zarar gören sıfatıyla sorumluluk iddiasında bulunabileceği sonucuna ulaşılabilir., Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu, s. 219.; Edith Brown WEISS de “Invoking State Responsibility” makalesinde Taslak Maddelerin 33/2 ve 55. maddelerini birlikte yorumlayarak, devlet dışı aktörlerin de özel uluslararası antlaşmalar ve örf adet hukuku kuralları içerisinde devletlerin sorumluluğu yoluna gidebileceğini belirtmektedir., s. 815-816.

⁷⁸⁹ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 127.

belli bir devleti etkileyebilir ya da yükümlüğün yerine getirilmemesi, başka bir devletin yükümlülüğünü yerine getirmesini engelleyebilir. Bu durumda, diğer devletler, yükümlülüğün yerine getirilmemesinden etkilenecektir. Yükümlülüğün yerine getirilmemesinden etkilenen devletlerin de uluslararası sorumluluğu ileri sürme imkânı doğabilir.⁷⁹⁰

Uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle birden fazla devlet zarar görmüş olabilir. Bu durumda, zarar gören tüm devletler, sorumluluk iddiasında bulunabilir. Örneğin UAD'ın Nükleer Denemeler Davasında, Fransa'nın eylemleri nedeniyle Avustralya ve Yeni Zelanda Divan'a birlikte başvurmuştur.⁷⁹¹ Uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle birden fazla devletin zarar görmesi genellikle uluslararası çevre hukukuna aykırı eylemlerden kaynaklanmaktadır.

Bazı durumlarda da zarar gören devletler dışındaki devletler, sorumluluk iddiasında bulunabilirler. Bu durum genellikle, bir grup devletin kolektif çıkarlarının korunmasına yönelik yükümlülüklerin ihlali ya da uluslararası hukuktaki emredici normların ihlali durumlarında söz konusu olmaktadır.⁷⁹² İlk durumda, yükümlülük doğrudan sorumluluk iddiasında bulunabilecek devletlere karşıdır. İkinci durumda ise yükümlülük uluslararası topluluğunun tamamına karşıdır. Uluslararası hukukun emredici kurallarının uygulanması uluslararası toplumun tümünün çıkarıdır, bu yüzden kuralın ihlalinin zarar görmeyen devletlerde sorumluluk iddiasında bulunabilir. Nitekim bu durum UAD'ın Barcelona Traction Davasında da belirtilmiştir.⁷⁹³

Ancak, emredici kuralların ihlali nedeniyle yapılan talepte, zarar görmeyen devletin tazminat talep etme hakkı bulunmamaktadır. Devletler, ancak emredici kurala uyulmasını, durumun eski hale getirilmesini ve bir daha tekrarlanmamasını talep edebilirler.⁷⁹⁴ Ancak, bu devletler, emredici kuralın ihlali nedeniyle zarar gören başka bir devletin zararının giderilmesini talep edebilirler.⁷⁹⁵

Uluslararası hukukta belli durumlarda sorumluluğunun ileri sürülmesinin belli koşulları bulunmaktadır. Bunlar; uyrukluk ve iç hukuk yollarının tüketilmiş olmasıdır. Bu koşullar,

⁷⁹⁰ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 128.; James CRAWFORD ve Simon OLLESON, The Nature and Forms of International Responsibility, (Ed. Malcolm D. EVANS), International Law, OUP, New York, 2003, s. 469.

⁷⁹¹ Nuclear Tests (Australia v. France), and (New Zealand v. France), International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 20.12.1974.

⁷⁹² Anthony AUST, s. 189.; Robert McCORQUODALE ve Martin DIXON, Cases and Materials on International Law, OUP, New York, 2003, s. 103.

⁷⁹³ Case Concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (New Application: 1962) (Belgium v. Spain), International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders Second Phase Judgment of 5 February 1970 "In particular, an essential distinction should be drawn between the obligations of a State towards the international community as a whole, and those arising vis-à-vis another State in the field of diplomatic protection. By their very nature the former are the concern of all States. In view of the importance of the rights involved, all States can be held to have a legal interest in their protection; they are obligations erga omnes.", s. 32.

⁷⁹⁴ Taslak Maddeler, m. 48.

⁷⁹⁵ Taslak Maddeler, m. 48/son.

devletlerin sorumluluğunun ileri sürülmesinde genel kural değildir ve her durumda dikkate alınmaz. Ancak, bir devletin uluslararası düzlemde sadece kendi vatandaşlarının uğradığı zararları ileri sürebileceği ve zararın giderilmesi için başvuruda bulunabileceği kabul edilmektedir.⁷⁹⁶ Bu sebeple vatansız kişilerin adına hiçbir devletin sorumluluk iddiasında bulunamayacağı kabul edilir. Bir kişinin birden fazla vatandaşlığının bulunması halinde de geleneksel görüşe göre daha sıkı ilişki içinde bulunduğu devlet, kişi adına sorumluluk iddiasında bulunabilir.⁷⁹⁷

İç hukuk yollarının tüketilmesi ise devletlerin sorumluluğunun ileri sürüldüğü durumlarda tüketilmesi gereken bir koşul olarak kabul edilmektedir. İç hukuk yollarının tüketilmemiş olması bazı durumlarda başvurunun reddi gerekçesi olabilmektedir.⁷⁹⁸ Nitekim ELSI Davasında da UAD, iç hukuk yollarının tüketilmiş olmasını uluslararası hukukun önemli bir kuralı olduğunu belirtmiştir.⁷⁹⁹ Ambatielos Hakem Kararında da, iç hukuk yollarının tüketilmiş olmasının bir devlete karşı iddiada bulunmak için ön koşul olduğu belirtilmiştir.⁸⁰⁰ İç hukuk yollarının etkisiz ya da anlamsız olması durumunda bu yola başvuru zorunluluğu yoktur. Ancak, iç hukuk yolunun ağır işlemesi bu yolun tüketilmemesi için bir gerekçe oluşturmaz. Nitekim Interhandel Kararında, UAD iç hukuk yollarının tüketilmesi gerektiğini belirterek, iç hukuk yolunun yavaş olduğu gerekçesini kabul etmemiştir.⁸⁰¹ Ancak antlaşma ile ilgili uyuşmazlık çıkması halinde uluslararası tahkim yoluna başvurulacağı önceden düzenlenmişse iç hukuk yollarının tüketilmesi zorunluluğu ortadan kalkar.⁸⁰²

Sorumluluk iddiasında bulunmada ortaya çıkabilecek diğer bir sorun, sorumlu devletlerin birden fazla olmasıdır. Bu durum, belli bir faaliyetin birden fazla devlet tarafından yürütülmesi şeklinde

⁷⁹⁶ John O'BRIEN, s. 372.; Ayrıca devletin uyrukluğa bağı sebebiyle sorumluluk iddiasında bulunması halinde, kişi devletin uyrukluğundan çıkar ya da ölümü halinde mirasçılığı o devletin vatandaşlığında değilse, devletin sorumluluk iddiası ortadan kalkar., bkz. Cemil BİRSEL, s. 326.; Uyrukluğa kuralı, sorumluluğun iddia edildiği tarihten, uyuşmazlığın çözüldüğü ana kadar devam etmesi gerekir. Uyuşmazlık çözülmeyen önce kişi devletin vatandaşlığından çıkarsa, zarar gören devlet iddiasını devam ettiremez., Antohny AUST, s. 191.

⁷⁹⁷ Peter MALANCZUK, Akehurst's Modern Introduction to International Law, Taylor and Francis Group, Routledge, 1997, s. 265.

⁷⁹⁸ John O'BRIEN devletlerin sorumluluğunun ileri sürülebilmesi için iç hukuk yollarının tüketilmiş olması gerekliliğini uluslararası örf adet hukukuna dayandırmaktadır., s. 376.; Ch. Rousseau'ya göre iç hukuk yollarının tüketilmesi gerektiği, uluslararası sorumluluk kurumu ile ilgili uluslararası hukuka özgü genel hukuk ilkesi olarak kabul edilmektedir., aktaran Hüseyin PAZARCI, I. Kitap, s. 245.

⁷⁹⁹ Case Concerning Elettronica Sicula S.P.A. (ELSI) "It was there noted that it was "generally recognized that local remedies must be exhausted before a claim may be formally espoused under principles of international law", s. 40.

⁸⁰⁰ Ambatielos Case (Greece v. United Kingdom), Merits: Obligation to Arbitrate, International Court of Justice Reports Of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of May 19th, 1953, "...the United Kingdom still is not obliged to submit to arbitration the difference as to the validity of the Ambatielos claim, for the following additional reasons:(1) That Mr. Ambatielos did not exhaust local remedies..." , s. 22.

⁸⁰¹ Advisory Opinions and Orders Interhandel Case (Switzerland v. United States of America) (Preliminary Objections), International Court of Justice Reports of Judgments, Judgment of March 1th, 1959, s. 29.; UZUN'a göre; Taslak Maddelerde iç hukuk yollarının tüketilmesi istisnai bir durum olarak kabul edilmiş, uluslararası hukuka aykırılığın ileri sürülebilmesi için bir koşul değil usulü bir sorun olarak görülmüştür., Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 137.

⁸⁰² Phoebe OKOWA, Admissibility and The Law on International Responsibility, (Ed.) Malcolm D. EVANS, International Law, OUP, New York, 2003, s. 499.

olabileceği gibi, uluslararası hukuka aykırı eylemin gerçekleştirilmesine başka bir devletin yardım etmesi şeklinde de gerçekleşebilir.⁸⁰³ Bu durumda, sorumlu devletlerin tümüne karşı birlikte sorumluluk iddiasında bulunulabilir. Nitekim UAD'ın Nauru'daki Bazı Fosfat Alanları Davasında vesayet sözleşmesine taraf olan diğer iki devletle birlikte Avustralya'nın sorumluluğunun ortak olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁴ Ancak, yalnızca Avustralya aleyhine yargıya gidilmesinin ayrı bir konu olduğu belirtilmiş, sorumluluk yükünün paylaşılması ile sorumluluk iddiasında bulunmak Divan tarafından ayrı tutulmuştur.⁸⁰⁵

Burada dikkat edilmesi gereken husus, uluslararası hukukta her devletin sadece kendi eyleminden sorumlu tutulabileceğidir. Bu bakımdan yükümlülüğün içeriği ve somut koşullar incelenirken belli sorunlar ortaya çıkabilir. Diğer bir sorun ise, birden fazla sorumlu devletin bulunması halinde, toplam tazminat miktarının, zarar gören devletin zararından fazla miktarda olmasıdır. Nitekim Chorzow Fabrikası Davasında, Divan, belli bir olay sebebiyle birden fazla tazminata hükmedilemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁰⁶

3.2. TASLAK MADDELERİN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİNDE UYGULANMASI

Bir önceki başlıkta devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumlulukları incelendi. Bu başlığın amacı ise çalışmanın sorunsalı olan iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun ortaya nasıl konulacağını incelemektir.

Çevresel zararlar nedeniyle devletlerin uluslararası hukuktaki sorumlulukları kabul edilmektedir. Devletlerin çevreye karşı sadece kirletmeme ve önleme şeklinde negatif yükümlülüğü değil aynı zamanda çevrenin korunması, onarılması ve gerekirse tazminat ödenmesi şeklinde pozitif yükümlülükleri de bulunmaktadır. Devletlerin çevresel zararlar nedeniyle sorumlulukları konusunda, çevre hukuku kuralları içerisinde net ve açık düzenlemeler olmadığı için uluslararası ve bölgesel dayanışma kuralları çerçevesinde çözüme ulaşılabileceği düşünülmektedir.⁸⁰⁷ Ayrıca

⁸⁰³ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 138.

⁸⁰⁴ Advisory Opinions And Orders Case Concerning Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru V. Australia), International Court of Justice Reports of Judgments, Preliminary Objections Judgment of 26 June 1992, "It cannot be denied that Australia had obligations under the Trusteeship Agreement, in its capacity as one of the three States forming the Administering Authority...", s. 259.

⁸⁰⁵ Elif UZUN, Devletlerin Sorumluluğu, s. 139.

⁸⁰⁶ Chorzow Factory Case, Merits, "The prohibition of export asked for by the German Government cannot therefore be granted, or the same compensation would be awarded twice over.", s. 59.

⁸⁰⁷ Alexandre KISS, Present Limits to the Enforcement of State Responsibility for Environmental Damage, in: Francioni (Ed.), International Responsibility for Environmental Harm, RANCIONI, (Ed.) Francesco ve Tullio SCOVAZZI, International Responsibility for Environmental Harm. Graham and Trotman, London, 1991, 1991, s. 7.; Yusuf AKSAR, Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 206.

Stockholm Bildirisinin 22. maddesinde ve Rio Bildirisinin 13. maddesinde devletlerin çevresel zararlardan dolayı sorumlu oldukları belirtilmiştir:

“Ülkeler kirlilik ve diğer çevresel zararları için sorumluluk ve tazminata yönelik ulusal yasalarını geliştirecektir. Ayrıca kendi yetki ve denetim alanlarındaki faaliyetler nedeniyle bu alanların dışında neden oldukları çevresel zararlar için sorumluluk ve tazminata yönelik uluslararası mevzuatın daha da geliştirilmesi için hızlı ve kararlı bir biçimde işbirliği yapacaklardır.”⁸⁰⁸

Devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluğuna ilişkin genel kurallar, Taslak Maddeler, çevresel zararların ortaya çıktığı durumlarda da uygulanabilir. Nitekim sınıraşan çevresel zararlarda, bazı yazarların devletlerin sorumluluğu kurallarını kabul ettiği görülmektedir.⁸⁰⁹ İklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilmesi hususunda da Taslak Maddeler uygulanabilir niteliktedir. Bu maddeler, bir uluslararası antlaşma niteliğine sahip olmasa da ILC tarafından, uluslararası örf adet hukuku kurallarının kodifiye edilmesiyle hazırlanmıştır. Maddelerin iklim değişikliği hususunda uygulanmasının getirdiği sorunlar bulunmakla birlikte, devletlerin bu Maddeler çerçevesinde sorumluluklarına gidilebilmesi için bir engel bulunmamaktadır. Taslak Maddelerin uygulanması için yukarıda açıklandığı gibi, devletin uluslararası hukuka aykırı bir eyleminin bulunması ve uluslararası hukuka aykırı bu eylemin devlete atfedilmesi gerekir. Devlete atfedilen uluslararası hukuka aykırı eylemin bulunması halinde de devletin bu eylemi durdurması ve durumu eski hale getirmesi, onarması ya da tazminat ödemesi gerekir. Dolayısıyla bu başlık altında bu koşulların iklim değişikliği hususunda uygulanabilirliği incelenecektir.

İklim değişikliğine neden olan devlete atfedilebilir eylemler, genellikle ekonomik gelişme amacıyla yapılmaktadır. Devletlerin özel olarak iklim sistemine zarar verme amacını tespit etmek imkansızdır. Ancak, zaten yukarıda da belirtildiği gibi kusur şartı devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilmesi için bir unsur olarak kabul edilmemektedir.

3.2.1. İklim Değişikliğine Neden Olan Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem

Devletlerin sorumluluğu mekanizmasını işletmek için uluslararası hukuka aykırı eylemin varlığı Taslak Maddelerin 12-15. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Yukarıdaki bölümde ayrıntılı bir

⁸⁰⁸ Rio Bildirgesi, m. 13.

⁸⁰⁹ Rene LEFEBER, *Transboundary Environmental Interference and the Origin of State Liability*, Kluwer, The Hague, 1996.; Phoebe OKOWA, *State Responsibility for Transboundary Air Pollution in International Law*, OUP, Oxford, 2000; Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 233.; KAYHAN'a göre, uluslararası hukuktaki devletlerin sorumluluğu mekanizması atmosferin korunması için tek başına yeterli değildir, bu tarz meselelerin önleyici faaliyetler içermesi sebebiyle devletlerin işbirliğine gitmesi gerekir., Ali Kerem KAYHAN, *Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 226-227.

şekilde incelendiği gibi kaynağı ne olursa olsun, devletler uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden sorumludur.

UNFCCC'nin 4. maddesi devletlere iklim değişikliği ile mücadele etme hususunda yükümlülükler yüklemektedir. Ayrıca Kyoto Protokolünün Ek A listesinde yer alan devletlerin sera gazı azaltım hedeflerine uyma yükümlülükleri bulunmaktadır.⁸¹⁰ 2010 yılında COP-16'da kabul edilen Cancun Anlaşmasında da gelişmiş devletlerin tarihsel olarak sera gazı salımı konusunda sorumlu oldukları kabul edilmiştir.⁸¹¹ İklim değişikliği rejiminde yer alan bu düzenlemelerin yanı sıra ozon tabakasının korunması, çevrenin korunması, denizlerin korunmasını amaçlayan antlaşmaların ihlal edilmesi de iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu mekanizması işletilirken başvurulabilecek hukuki araçlardır. Ancak bu Antlaşmalar, devletin yükümlülüklerine aykırı davranması halinde sorumluluklarının nasıl ileri sürüleceklerini düzenlemeleri bakımından eksik görülmektedir.

Devletin uluslararası hukuka aykırı bir eyleminin varlığını iddia etmek için, devletin o uluslararası yükümlülükle, eylemin meydana geldiği anda bağlı olması gerekir. Dolayısıyla iklim değişikliği rejimi içerisinde yer bulan ve yukarıda ayrıntılı bir şekilde incelenen uluslararası antlaşmaların tarafı olmayan devletlerin, bu antlaşmalara aykırı davranmaları nedeniyle sorumluluğu yoluna gidilemez. Devletler tarafı oldukları antlaşma kuralları ve sürekli olarak itiraz etmedikleri örf adet hukuku kuralları ile bağlıdırlar. *Zarar vermeme ilkesi* gibi uluslararası örf adet hukuku kuralına karşı bir eylemin varlığı halinde, eylemi yapan devletin, herhangi bir uluslararası antlaşma ile bağlı olmasa dahi sorumluluğuna gidilir.

Devletin sera gazı emisyon oranları ile bağlı olması durumunda, eylemin ne zaman yapıldığının önemi bulunmaktadır. Çünkü Taslak Maddelere göre, uluslararası hukuka aykırı eylemin sonucu zamana yayılsa bile eylemin yapıldığı anda sorumluluğun doğacağı belirtilmiştir. Olay devam ettiği sürece uluslararası yükümlülük devam ediyorsa, devletin o süre boyunca devam eden eyleminden sorumluluğu bulunmaktadır.

İklim değişikliği nedeniyle sorumluluğun ileri sürülmesi ve zararın tazminini isteme hususunda bir diğer önemli sorun, gelişmiş devletlerin tarihsel sorumluluğudur. Devletlerin eylemleri sebebiyle sorumlu tutulabilmesi için öncelikle eylemin uluslararası hukuka aykırı olması gerekmektedir. Dolayısıyla yürürlükte olmayan veya devletin uymakla yükümlü olmadığı bir

⁸¹⁰ Richard S. J. TOL ve Roda VERHEYEN, "State Responsibility and Compensation for Climate Change Damages- a Legal and Economic Assesment", Energy Policy, Vol: 32, 2004, s. 1115.

⁸¹¹ Cancun Aggrement, prg. 35.

kurala aykırılık iddiası ile devletin sorumluluğuna gidilemez. Bu bakımdan eylemin meydana geldiği an devleti bağlayan bir kuralın olup olmadığı dikkate alınmalıdır. Diğer yandan tüm devletlerin iklim değişikliğine sebep olan eylemleri nedeniyle, tarihsel sorumluluğu dikkate alındığında, iklim değişikliğine neden olmayan devlet bulunmamaktadır. Taslak Maddelere göre zarara sebep olan devlet, zararın tazmini yoluna başvuramayacağından, bu husus hiçbir devletin, iklim değişikliği nedeniyle uğranılan zarardan tam bir tazminat alamayacağı sonucuna götürebilir.⁸¹²

Birden fazla davranışın bir araya gelmesiyle oluşan uluslararası hukuka aykırı eylemde, devletin eylemi, uluslararası hukuka aykırı eyleme katkıda bulunuyorsa, devlet bu eyleminden sorumludur. İklim değişikliğine neden olan sera gazı emisyon oranlarının yayılması birleşik harekettir, her devletin tarihsel olarak Sanayi Devriminden bu yana sera gazı emisyonu üreterek iklim değişikliğine katkısı bulunmaktadır. Dolayısıyla iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilmesindeki ilk sorun hangi devletin eyleminin, uluslararası hukuka aykırı eylemi başlattığını tespit etmek ve hangisinin ne oranda katkıda bulunduğunu belirlemektir. Ayrıca, sera gazı emisyon oranı salımları Sanayi Devriminde başladığından, o dönemde, bu husus, uluslararası hukuka aykırı bir eylem olarak nitelendirilmiyordu. Ancak, uluslararası hukuka aykırı eylem devam ettiği sürece devletlerin sorumluluğu devam ettiğinden Trail Smelter Davasında olduğu gibi, sera gazı emisyonu salmaya devam eden devletlerin sorumluluğu devam etmektedir.⁸¹³

İklim değişikliği farklı nedenlerin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. İklim değişikliğinin doğal ve insan kaynaklı nedenleri olduğunu belirtmiştik. Bazı durumlarda iklim değişikliğinin nedeni doğal sebepler olabileceği gibi, doğal sebepler ile insan kaynaklı faaliyetlerin etkileşimi sonucu da zarar meydana gelmiş olabilir. Hatta belli durumlarda devletin uluslararası hukuka aykırı olmayan bir eylemi nedeniyle de zarar meydana gelmiş olabilir. Bu durumların varlığı halinde uluslararası toplumun tamamını ilgilendiren iklim sistemine verilen zararların giderilmesi için devletlerin nasıl sorumlu tutulacağı da bu husustaki diğer bir sorun alanıdır. ILC Raporuna göre, uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle kusuru bulunmayan devletin, müşterek eylem nedeniyle tazmin yükümlülüğü yoktur.⁸¹⁴

Taslak Maddelerin 20-27. maddeleri arasında uluslararası hukuka aykırı eylemi nedeniyle devletin sorumluluğunu ortadan kaldıran haller düzenlenmiştir. Yukarıda açıklandığı gibi rıza,

⁸¹² Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 265.

⁸¹³ Trail Smelter Case (United States, Canada), 16 April 1938 and 11 March 1941.; Taslak Maddeler, 14.

⁸¹⁴ Report ILC 53rd session, note 6, 229.

meşru savunma, karşı önlem, mücbir sebep, zaruret hali ve zorunluluk halleri devletin sorumluluğunu ortadan kaldırır. Ancak iklim değişikliğine neden olan eylemlerde, özellikle sera gazı emisyon oranını azaltma yükümlülüğünü yerine getirmeme durumundaki yapmama eyleminde sorumluluğu ortadan kaldıran durumların varlığı zor görünmektedir.⁸¹⁵

3.2.2. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylemin Devlete Atfedilmesi

İklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilmesinde diğer bir husus, uluslararası hukuka aykırı eylemin devlete atfedilebilmesidir. Taslak Maddelere göre devletler yasama, yargı, yürütme ve diğer organlarının eylemlerinden sorumludur.

İklim değişikliğine neden olma noktasında, genellikle devletler tarafından değil özel sektör tarafından sera gazı emisyonu salgılanarak iklim değişikliğine neden olunmaktadır. Devletlerin ekonomik gelişme kaygıları nedeniyle de özel sektöre bu hususta müsamaha gösterdiği ve risk aldığı belirtilmektedir.⁸¹⁶ Ancak devletler hangi kaygıyla olursa olsun böyle bir risk alıyor olsalar da ortaya çıkan zararlardan sorumludurlar. Nitekim yukarıda açıklandığı gibi devletlerin özel kişilerin eylemlerinden sorumluluğu bulunmakta; özel kişilerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerini önleme ve denetleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Özel kişilerin eylemleri her zaman için kendiliğinden devlete atfedilemez; özel kişinin eyleminin devlete atfedilebilmesi için devletin özen yükümlülüğünü ihlal etmiş olması gerekir.⁸¹⁷ Taslak Maddelerde ve yukarıda da ayrıntılı bir şekilde açıklandığı gibi devletlerin kontrol yükümlülüğü bulunmaktadır; özel kişilerin vermiş olduğu zararlar da bunlara atfedilebilir. Sonuç olarak devletin ülkesi içerisinde salınan sera gazı emisyonundan devlet kendi organları aracılığıyla sebep olmasa da sorumludur.

Ayrıca devletin eylemi uluslararası hukuka uygun olmasına rağmen iklim değişikliğine neden oluyor ve zararın ortaya çıkmasına katkı sağlıyorsa devlet eyleminden sorumludur. Turizm, balıkçılık, araştırma gibi eylemler devlete atfedilebiliyorsa, bu eylemler uluslararası hukuka aykırı olmamasına rağmen iklim değişikliğine neden oldukları için zarar gören devlet, devletlerin sorumluluğu yoluna başvurabilir.⁸¹⁸ Voight, bu durumda 2001 tarihli Tehlikeli Faaliyetlerden

⁸¹⁵ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 241.

⁸¹⁶ Rao, 2nd report on the legal regime for the allocation of loss in case of transboundary harm arising out of hazardous activities, ILC Doc. A/CN.4/540 – ILC 56th session, 2004, 14.

⁸¹⁷ Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, “Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun 53'üncü Oturumunda Kabul Edilen 2001 Tarihli Taslak Çerçevesinde Tehlikeli Faaliyetlerden Kaynaklanan Sınır Aşan Zararın Önlenmesi Sorununa Bakış”, MHB, Yıl:22, 2002, s. 902.

⁸¹⁸ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 265.

Doğan Sınıraşan Zararların Önlenmesi Taslak İlkelerine başvurulabileceğini belirtmektedir.⁸¹⁹ Ancak bu maddelerin uygulanabilmesi için zararın önemli, esaslı, ciddi seviyede olması aranmaktadır.⁸²⁰

3.2.3. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylem İle Sonuçları Arasında Nedensellik Bağının Kurulması

İklim değişikliği nedeniyle sorumluluk mekanizmasının işletilmesi için en önemli hususlardan biri nedensellik bağının kurulmasıdır. Nedenselliğin kurulması, sorumluluk mekanizmasının sonuçlarının işletilmesi bakımından önemlidir. Nedenselliğin kurulması bilimsel veriler aracılığıyla yapılmaktadır; ancak iklim değişikliğine neden olan olay ile sonuç arasındaki nedenselliğin tam olarak kurulması bilimsel açıdan da mümkün olmadığı için uluslararası çevre hukukunda ihtiyat ilkesi kavramı geliştirilmiştir.⁸²¹ Zarar veren eylem ile sonuç arasındaki nedensellik bağının doğrudan, öngörülebilir ya da yakın olması gerekmektedir. İklim değişikliğine neden olan eylem ile sonuçları arasında nedenselliği kurmak oldukça zordur.⁸²² Çünkü iklim değişikliğine tek bir devletin eylemi sebep olmadığı gibi eylemin sonuçlarının ortaya çıkması zamana yayılmaktadır. Bu sebeple bazı yazarlar, nedensellik bağının kurulmasındaki güçlükler sebebiyle, bu hususta devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilemeyeceğini belirtmektedir.⁸²³ Ancak devletlerin iklim değişikliğine neden olan faaliyetleri ile sera gazı emisyon oranları incelenerek devletlerin eylemleri ile sorumluluğu yoluna gidilebileceği kabul edilmektedir.⁸²⁴

İklim değişikliğine tek bir devletin eylemi ile neden olunmadığı, Sanayi Devriminden bu yana insan kaynaklı faaliyetler ile az ya da çok her devletin faaliyetinin katkısı olduğunu belirtmiştik. İklim değişikliğine neden olan eylemler arasında zincirleme bir nedensellik bağı kurulabileceği gibi her devletin katkısı oranında bir nedensellik kurularak sorumluluk yoluna gitme mümkündür.

⁸¹⁹ Christina VOIGT, “State Responsibility for Climate Change Damages”, Nordic Journal of International Law, Vol: 77, 2008, s. 8.; 20.10.2016 tarihinde toplanan BM Genel Kurulu Komitesinde, örf adet hukuku kurallarının kodifiye haline getirildiği bu Taslak Maddelerin Sözleşme haline getirilmesi gündeme gelmiştir; UN, Meeting Coverage and Press Releases, While Management of Transboundary Aquifers Critical for 2030 Agenda Success, Draft Articles Must Be Tailored to Each State, Speakers Tell Sixth Committee, 20.10.2016.

⁸²⁰ Ayşe Nur TÜTÜNCÜ, “Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun 53'üncü Oturumunda Kabul Edilen 2001 Tarihli Taslak Çerçevesinde Tehlikeli Faaliyetlerden Kaynaklanan Sınır Aşan Zararın Önlenmesi Sorununa Bakış”, s. 901.

⁸²¹ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 249.

⁸²² Çevre zararlarında, zararın oluşum sürecindeki belirsizlikler ve nedensellik bağının kurulması hususundaki sorunlar için ayrıca bkz: Nuri ERİŞGİN, Çevre Kirleniminin Hukuksal Sorumluluğunda İliyet Bağı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2005, s. 90-145.

⁸²³ W. DURNER, Common Goods, 2001, s. 54.'ten aktaran Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 252.

⁸²⁴ Hannah STALLARD, “Turning Up The Heat On Tuvalu: An Assessment Of Potential Compensation For Climate Change Damage In Accordance With State Responsibility Under International Law”, Canterbury Law Review, Vol: 15, 2009, s. 185.

Ancak birden çok eylemin birlikte sonuca etkide bulunması durumunda, sorumlu olan tarafın tespit edilmesinde genellikle *belirleyici rol* aranır.⁸²⁵ Verheyen ise iklim değişikliğine neden olan eylemlerin kümülatif olması nedeniyle büyük katkısı olan tarafın sorumluluğu yoluna gidilebileceğini önermektedir.⁸²⁶ Birinci Bölümde açıklandığı üzere IPCC Raporlarında insan kaynaklı faaliyetler ile iklim değişikliğine neden olduğu ispatlanmıştır; hangi devletin ne oranda sera gazı emisyonu yaydığı tespit edilebildiğinden devletlerin iklim değişikliği nedeniyle sorumlulukları yoluna gidildiğinde nedensellik bağı kurulabilir.

Yargılamalarda kullanılacak olan delillerin kesin ve net olması şüpheye dayalı olmaması aranmaktadır. İklim değişikliğine insan kaynaklı etki IPCC Raporları ile ispatlanmış olmakla birlikte, çevresel zararların konu edildiği yargılamalarda kesin bir delil sunma imkanının zorluğu da açıktır. Ancak Verheyen çevre hukuku içerisinde geliştirilen ihtiyat ilkesinin delilin ortaya konulmasındaki yöntemi tersine çevirdiğini iddia etmektedir.⁸²⁷ Yukarıda da açıklandığı gibi ihtiyat ilkesi bilimsel belirlenimsizliğe dayanır ve bu ilkeye çevresel zararların oluşmasını engelleme amacıyla ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada, Verheyen, zarara sebep olduğu iddia edilen devletin eyleminin niteliğine bakılarak, ihtiyat ilkesi aracılığıyla sorumluluğu yoluna gidilebileceği ve iklim değişikliğine neden olan bir eylemde bulunmadığını ispatlama yükümlülüğünün, eylemin sahibi devlete yüklenebileceğini savunmaktadır.⁸²⁸ Nitekim Southern Bluefin Tuna Davasında da kesin ve net bir delilin ortaya konulmasındaki güçlük sebebiyle ihtiyat ilkesine başvurulmuştur.⁸²⁹ Ayrıca Trail Smelter davasında Mahkeme kesin delil aramamış, Korfu Boğazı Davasında da dolaylı kanıt yeterli bulunmuştur.⁸³⁰

⁸²⁵ ILC, Trail Smelter, Arangio-Ruiz, note 144, 14.; See the analysis of Rauschnig in ILA, Report of the 64th conference (1990), 296 ff., who speaks of “*composite causes*”.

⁸²⁶ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 257- 266.

⁸²⁷ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 262.

⁸²⁸ Roda VERHEYEN, Climate Change Damage, s. 262.; Ayrıca bkz: Roda VERHEYEN, “Beyond Adoption The Legal Duty to Pay Compensation for Climate Change Damage”, WWF- UK Climate Change Programme Discussion Paper, November 2008, s. 22.

⁸²⁹ Simon MARR, “The Southern Bluefin Tuna Cases: The Precautionary Approach and Conservation and Management of Fish Resources”, EJIL, Vol: 11, 2000, s. 820.; Christina VOIGHT, s. 15-16.

⁸³⁰ The Corfu Channel Case (Merit), International Court of Justice, 8 April 1949, s. 18, “*By reason of this exclusive control, the other State, the victim of a breach of international law, is often unable to furnish direct proof of facts giving rise to responsibility. Such a State should be dowed a more liberal recourse to inferences of fact and circumstantial evidence. This indirect evidence is admitted in all systems of law, and its use is recognized by international decisions.*” Trail Smelter Case, (United States, Canada) 16 April 1938 and 11 March 1941 Volume III, “*it will be enough if the evidence show the extent of the damages as a matter of just and reasonable inference, although the result be only approximate.*” s. 1920.

3.2.4. İklim Değişikliğine Neden Olan Eylemin Sonuçları

İklim değişikliğine neden olan uluslararası hukuka aykırı eylemin sonuçları da Taslak Maddelerde belirtilen genel kurallara göre ileri sürülebilir. İklim değişikliğine neden olan eylem diğer bir devlet ya da devletlere zarar verebileceği gibi birinci bölümde açıklandığı üzere bireylerin insan haklarını da ihlal edebilir. Bu durumda devletlerin sorumluluğu mekanizması, devletler tarafından işletilebileceği gibi, bireyler de devletin eylemleri nedeniyle uğradıkları zararın tazminini talep edebilir.

Genel sorumluluk mekanizmasında olduğu gibi iklim değişikliği nedeniyle devletin sorumluluğunun sonuçları durdurma ve eski hale getirmedir. İklim değişikliğine neden olan eylem, sera gazı emisyonu yayma gibi, öncelikle durdurulmalıdır. Ancak genellikle sera gazı emisyonu yayılmasına neden olan eylem tamamlandıktan sonra emisyon yayılmaya devam ettiği için iklim değişikliğine neden olan eylemin durdurulmasının talebi, etkili bir çözüm yolu olmamaktadır.⁸³¹

Eski hale getirme, onarım ya da tatmin yolları ile yapılmaktadır. İklim değişikliğine neden olan eylemin varlığı halinde onarım; hasarların önlenmesi, uyum tedbirlerinin alınması, parasal fark ile zararın giderilmeye çalışılması şeklinde yapılmaktadır.⁸³² Mayer, iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun ileri sürülmesinde, devletlerin iklim değişikliğini durdurma, azaltma, yavaşlatma yolu ile durdurma yükümlülüğünün yerine getirebileceğini belirtirken; iklim değişikliğine adapte olarak eski hale getirmemin sağlanabileceğini savunmaktadır.⁸³³

Uluslararası hukuka aykırı eylemin tüm sonuçlarının ortadan kaldırılması, eylemi yapan devletin sorumluluğudur. Zarar veren devlet, eylem sebebiyle ortaya çıkan tüm zararları tamamıyla karşılamalıdır; eylemin tüm etkileri ortadan kaldıracak biçimde eski hale getirme ile sorumludur. Uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle ortaya çıkan maddi zararlar, zararın önlenmesi için zarar gören devlet tarafından yapılan harcamalar, çevre kirliliği, zarar nedeniyle yoksun kalınan kar, bireylerin insan hakları ihlal edildiyse, barınma, yaşam, sağlık hakkı gibi, tüm zararlar, zarar veren devlet tarafından tamamıyla karşılanmalıdır. İklim değişikliği nedeniyle umulan karın yok olması durumunda da Taslak Maddelerin 36/2. maddesine dayanılarak zarar talep edilebilir. Ayrıca birbirini takip eden tüm zararların tazmini istenebilir.⁸³⁴

⁸³¹ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 243.

⁸³² Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 243.

⁸³³ Benoit MAYER, "State Responsibility and Climate Change Governance: A Light Through the Storm", *CJCL*, 2014, s. 23.

⁸³⁴ Taslak Maddeler, m. 39.

Eski hale getirmenin mümkün olduğu durumlarda bu husus sağlanmalı, değilse maddi ve manevi tatmin yoluna gidilmelidir. Ancak iklim değişikliğine neden olunan durumlarda bu hususun tespit edilmesi çok zordur. Çünkü ekolojik zararlar, daha sonra devam eden etkiler göstermektedir. Bu hususta Avrupa Birliği Yönergesi ile düzenleme yoluna gidilmiştir; ancak buna göre sadece ekosisteme ve biyolojik çeşitliliğe verilen zararlar ödenmekte, bireysel zararlar karşılanmamaktadır.⁸³⁵

İklim değişikliğinin sonuçları yukarıda da açıklandığı gibi telafi edilemez durumlar yaratmaktadır. İklim değişikliği, kıyıların yok olması, kurak bölgelerin oluşması, denizlerin yükselmesinden bir devletin tamamen ortadan yok olmasına kadar varan zarara sebep olabilir. Bu sebeple eski hale getirme çoğu durumda mümkün olmayabilir. Bu durumda ise maddi ve manevi tatmin yoluyla zararın giderilmesi yoluna gidilmelidir.

Ayrıca Taslak Maddelerde belirtildiği gibi zarar gören devletin de zarara neden olan eyleme katkısı var ise zararın giderilmesi hesaplanırken bu husus dikkate alınır. İklim değişikliğine gelişmiş devletlerin tarihsel olarak daha fazla katkısı olduğunu, ancak her devletin az miktarda da olsa sera gazı emisyonu üreterek iklim değişikliğine neden olduğunu belirtmiştik. Bu sebeple zarar gören devlet, iklim değişikliğine neden olduysa bunun sonuçlarından katkısı oranında kendisi sorumlu olacaktır.

3.2.5. Sorumluluk Mekanizmasının İşletilmesi

Taslak Maddelere göre devletlerin sorumluluğunu ileri sürme yetkisi zarar gören devlete aittir. Ancak iklim sisteminin yukarıda açıklandığı üzere insanlığın ortak ilgisi kabul edilmesi nedeniyle iklim sisteminin zarar görmesinden bütün devletler etkilenmektedir. İklim değişikliğini etkileyen uluslararası hukuka aykırı eylem uluslararası toplumun tamamını ilgilendiren bir durum yaratmaktadır; ayrıca iklim değişikliğine neden olan eylemler, uluslararası örf adet hukuku kurallarının, zarar vermeme ilkesi gibi, ihlalini oluşturur. Bu sebeplerle uluslararası toplumun tamamının, iklim değişikliğine neden olan devletin sorumluluğunu ileri sürme hakkı bulunmaktadır.

⁸³⁵ Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage of 21 April 2004, OJ L 143/56.

Taslak Maddelerde uluslararası toplumun tamamını ilgilendiren bir husus söz konusu olduğunda tüm devletlerin bu mekanizmayı işletebileceği belirtilse de, zararın tazminini sadece zarar gören devlet talep edebilir. Bu noktada da belirtmek gerekir ki iklim sistemine verilen zarardan yukarıda da vurgulandığı gibi er ya da geç bütün devletler etkilenecektir, ancak sorumluluğunun ileri sürüldüğü esnada, zararın giderimi yoluna gidilecekse bunun da tespit edilmesi gerekir.

Taslak Maddelerin 1980 versiyonununun 19. maddesinde düzenlenen ve son versiyonunda yer bulmayan uluslararası suçların büyük çevresel zararları da içerdiği savunulmaktadır.⁸³⁶ Ancak doğal kaynakların korunması ve uluslararası toplumun ortak ilgisine giren alanların korunması bazı yazarlarca erga omnes karakterli kabul edildiğinden, iklim değişikliğine neden olan eylemlerin Taslak Maddelerin 40 ve 41. maddeleri uyarınca değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁸³⁷ Bu maddeler devletlerin sorumluluğu bakımından özel sonuçlar doğurmaktadır. Buna göre diğer tüm devletlerin bu eylemin ortadan kaldırılması için işbirliği ile hareket etmesi gerekir. Madde 48'e göre de uluslararası toplumun tamamına yönelik uluslararası hukuka aykırı bir ihlal söz konusu ise tüm devletler tarafından sorumluluk mekanizması işletilebilir. Ayrıca iklim değişikliğinin ortak ilgi alanı olması nedeniyle, doğrudan bir devlet zarar görmemiş olsa bile devletler durdurma ve eski hale getirmeyi talep edebilir.

İklim değişikliği nedeniyle sorumluluk mekanizmasının işletilmesinde bir diğer sorunlu nokta, zarar veren devletin sayısının birden fazla olmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi devletlerin tümü iklim değişikliğine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla, iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan zararların ne şekilde paylaşılacağı bu alanın en önemli sorunlarından biri olarak görülmelidir. Taslak Maddelerde devletlerin birlikte sorumluluğu düzenlenmiştir.⁸³⁸ Ancak bu maddede, devletlerin uluslararası hukuka aykırı tek bir eylem nedeniyle birlikte sorumlulukları düzenlenmiştir. İklim değişikliği nedeniyle sorumlulukta ise birden çok ve genellikle birbirinden bağımsız hatta arasında eylemin meydana geliş anı bakımından zaman farkı olan eylem bulunmaktadır. Bazı uluslararası sözleşmeler farklı eylemlerden dolayı uluslararası sorumluluğu düzenlemiştir. *Uzay Cisimlerinin Verdiği Zararlardan Dolayı Uluslararası Sorumluluk Sözleşmesinde* devletlerin birlikte sorumlulukları düzenlenmiştir.⁸³⁹ Buna göre devletler kusurları oranında, bu belirlenemiyorsa eşit olarak tazminat ödemekle yükümlüdür. Tazminat ödemekle

⁸³⁶ Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 267.

⁸³⁷ Phoebe OKOWA, *State Responsibility for Transboundary Air Pollution in International Law*'dan aktaran Roda VERHEYEN, *Climate Change Damage*, s. 267.

⁸³⁸ Taslak Maddeler, m. 47.

⁸³⁹ *Uzay Cisimlerinin Verdiği Zarardan Dolayı Uluslararası Sorumluluk Hakkında Sözleşme*, m. 4, 5. Türkiye Cumhuriyeti bu Sözleşmenin tarafıdır, 5150 Sayılı 28.04.2004 tarihli Kanunla Sözleşme onaylanmıştır. 11.05.2006 tarihinde R.G.'de yayınlanmıştır.

birlikte sorumlu olan devletlerin, tazminatı ödedikten sonra bir diğerine rücu hakkı vardır.⁸⁴⁰ Nauru Davasında karşı oy görüşünde, Avustralya'nın yanında Birleşik Krallık ve Yeni Zelanda'nın da müşterek ve müteselsil sorumluluğunun tartışılması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁴¹ Ancak devletlerin müşterek ve müteselsil sorumluluğu yoluna gidildiğinde çifte tazminat ödenmemesi hususuna dikkat edilmesi gerekir.⁸⁴²

Özetle söylemek gerekirse devletlerin sorumluluğu mekanizması iklim değişikliği hususunda uygulanabilir. Devletlerin sorumluluğunu ileri sürmek için devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerde bulunmaları gerekir. Bu sebeple Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşmasına taraf olmasa dahi devletlerin çoğu evrensel nitelikte kabul edilen UNFCCC'nin tarafıdır. UNFCCC'nin 2. ve 4. maddeleri, Sözleşmeye taraf olan tüm devletlere yükümlülük yüklemektedir. Ayrıca bu Sözleşmenin yanı sıra uluslararası örf ve adet hukuku da devletlerin sorumluluğunun ileri sürülebilmesi için araç olarak kullanılabilir. Devletler kendi ülkeleri üzerinde eylemlerde bulunan özel kişilerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden sorumlu oldukları için bu hususu gerekçe göstererek sorumluluktan kurtulamazlar. İklim değişikliğine neden olan eylemin durdurulması, iklim değişikliği hususu uluslararası toplumun tamamını ilgilendirdiğinden, herhangi bir devlet tarafından ileri sürülebilir. İklim değişikliğinin insan kaynaklı faaliyetler ile gerçekleştiği ispatlandığından, devletlerin iklim değişikliğine neden olan eylemleri ile zarar arasında nedensellik bağı kurulabilir, bunun kesin bir standardı olmadığı için ihtiyat ilkesi de bu hususta uygulanabilir niteliktedir. Birden çok devletin eylemi nedeniyle iklim değişikliğine neden olunması halinde de devletlerin müşterek ve müteselsilen sorumluluğu yoluna gitmeye engel bir durum yoktur; ancak zararın tam tazmini sadece bir kere talep edilebilir ve tazminat cezalandırıcı bir nitelik taşımamalıdır.

3.2.6. İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu Mekanizmasını Uygulama Yolları

İklim değişikliği nedeniyle zarar gören devletler, uluslararası mahkemeler aracılığıyla zarara neden olan devletlerin sorumluluğunu ortaya koyabilir. Bu hususta özellikle BM Sistemi içerisinde yer alan UAD'ın ve BMDHS ile kurulan UDHM'nin etkili olabileceği düşünülmektedir.

⁸⁴⁰ Mustafa Serhat KAŞIKARA, Devletlerin Uzay Faaliyetlerinden Doğan Sorumluluğu. Adalet Yayınevi, Ankara, 2017, s. 105-109.

⁸⁴¹ Case Concerning Certain Phosphate Lands In Nauru (Nauru v. Australia), International Court Of Justice, 206 June 1992, Dissenting Opinion of President Sir Robert Jennings, s. 301-305.

⁸⁴² Taslak Maddeler, m. 47/2.

USAD'ın devamı olarak kabul edilen UAD, BM Örgütünün ana organlarından biridir. UAD, BM Sözleşmesinin eki olan UAD Statüsü ile kurulmuş ve Statü, BM Antlaşmasının ayrılmaz bir parçası kabul edilmektedir. BM Antlaşmasının 93/1. maddesine göre, Antlaşmaya taraf olan her devlet Statünün de tarafı olacaktır; ancak Antlaşma, Antlaşmaya taraf olmadan sadece Statünün tarafı olma imkanını tanımaktadır.⁸⁴³ Kurumsal devamlılığın sağlanması için her beş yılda bir yapılan seçimler ile UAD hâkimlerinin üçte biri belirlenir, UAD on beş hâkimden oluşmaktadır.⁸⁴⁴ UAD, iki tür yetki ile donatılmıştır. Bunlar; devletlerarasındaki uyuşmazlıklara ilişkin davalarda bağlayıcı karar verme yetkisi ve BM organları ve kimi uluslararası örgütlerin başvurusu üzerine danışma görüşü verme yetkisidir.⁸⁴⁵

BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi istedikleri her alanda UAD'dan danışma görüşü isteyebilirler.⁸⁴⁶ BM Uzmanlık Örgütleri, sadece kendi çalışma alanları ile ilgili konularda UAD'a danışma görüşü sorabilirler. Danışma görüşünün amacı, hukuksal konulara açıklık getirilmeye çalışılmasıdır. UAD zorunlu nedenler olmadıkça danışma görüşü vermeyi reddedemez. UAD'ın danışma görüşünün herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır; ancak UAD'ın vermiş olduğu her kararın bir hukuksal ağırlığı bulunmakta, devletler bu kararlara uygun davranmakla yükümlü hissetmektedirler.⁸⁴⁷

Devletler arasındaki uyuşmazlıklara ilişkin davaların usulü farklıdır. Devletlerin uluslararası bir uyuşmazlığın varlığı halinde UAD'a başvurması zorunlu değildir. UAD'ın yargılama yapabilmesi için devletlerin UAD'ın yargılama yetkisini kabul etmesi gerekir. Devletlerin bu yönde rıza vermesi gerekir.⁸⁴⁸ Bunun yolları; taraflar arasında tahkimname yapılması, önceden yapılan bir uluslararası antlaşmada mahkemenin yargı yetkisinin tanınması, tek taraflı bildiri ya da *forum prorogatum* olabilir.⁸⁴⁹ UAD'ın yargılama yetkisi kabul edildikten sonra, bu yetki geri alınamaz. UAD'ın zorunlu yargı yetkisinin kabulü ise UAD Statüsünün 36. maddesinde düzenlenmiştir. Ancak bu maddeye göre Divanın zorunlu yetkisini tanımak da aslında tarafların rızasına bağlıdır.⁸⁵⁰ Devletlerarası uyuşmazlıklara ilişkin verilen kararlarda, UAD'ın kararı kesin ve bağlayıcı niteliğe sahiptir. UAD'ın kararlarına uyulması, uluslararası barış ve güvenliğin devamı için gerekli görülmektedir. Bu sebeple Güvenlik Konseyine UAD kararlarının uygulanmasının

⁸⁴³ Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 199.

⁸⁴⁴ Stuart BECK and Elizabeth BURLESON, "Inside the System, Outside the Box: Palau's Pursuit of Climate Justice and Security at the United Nations", *Transnational Environmental Law*, Volume 3, Issue 01, April 2014, s. 24.

⁸⁴⁵ Hüseyin PAZARCI, *Uluslararası Hukuk*, s. 481.

⁸⁴⁶ BM Antlaşması, m. 96.; UAD Statüsü, m. 65.

⁸⁴⁷ Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 200.

⁸⁴⁸ Ömer İlhan AKİPEK, *Milletlerarası Adalet Divanı, Sevinç Matbaası*, Ankara, 1974, s. 59.

⁸⁴⁹ Hüseyin PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013, s. 51.

⁸⁵⁰ Ömer İlhan AKİPEK, *Milletlerarası Adalet Divanı*, s. 66.

takibi bırakılmıştır.⁸⁵¹ Ancak UAD kararına uymayan devletin Güvenlik Konseyinde veto yetkisine sahip olması halinde bu husus işletilememektedir. Nitekim 1986 tarihli *Nikaragua v ABD* kararında, ABD'nin uluslararası hukuka aykırı davrandığı tespit edilmiş, ABD tazminat ödemekle yükümlendirilmiş, ancak Güvenlik Konseyinin kararın uygulanması yönünde karar almasını veto etmiş ve tazminat da ödemiştir.⁸⁵²

Devletlerarası uyuşmazlıklara ilişkin davalarda, kararlar sadece davanın tarafları için bağlayıcıdır. Uyuşmazlığa taraf olmayan devletleri bağlamaz, ancak UAD Statüsünün 38. maddesinde, uluslararası yargı kararları, uluslararası hukukun yardımcı kaynakları arasında sayılmıştır. Her ne kadar Mahkeme kararları sadece tarafları için bağlayıcı olsa da hukuk kurallarının varlığını saptamada ve hukuk kurallarının geliştirilmesinde önemli bir işleve sahiptir.

UDHM ise BMDHS'nin Eki ile kurulmuştur ve BMDHS'nin uygulanması ile ilgili çıkabilecek uyuşmazlıkların çözümünü amaçlamaktadır. Mahkeme, 21 hâkimden oluşmaktadır; karar verebilmesi için en az 11 hâkimin bulunması gerekir. Mahkeme önüne getirilen davaların gerçekten Mahkemenin görev alanına giren bir uyuşmazlıkla ilgili olup olmadığı ön incelemeyle yapılmaktadır.⁸⁵³ UDHM'nin de iki türlü yargı yetkisi bulunmaktadır. Bunlar; önüne getirilen uyuşmazlıkları çözüme ve danışma görüşüdür.

Taraflar arasında çıkabilecek uyuşmazlıkların çözümü konusunda Sözleşme öncelikle barışçıl yolların denenmesini tavsiye etmektedir.⁸⁵⁴ Ancak, taraflar barışçıl yollarla uyuşmazlığı çözemese uyuşmazlığın çözümü için bağlayıcı karar alma yollarına gitmek zorundadırlar. BMDHS'de Sözleşmeden kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde bağlayıcı karar alınmasını gerektiren bir durumunun varlığı halinde devletlere başvurabilecekleri dört yol gösterilmiştir. Bunlar; sırasıyla BMDHS'ne göre kurulmuş olan UDHM'ye başvuru, UAD'a başvuru, *ad hoc* hakem mahkemesi ve özel hakem mahkemesidir.⁸⁵⁵ Tarafların bu yollardan herhangi birini seçme konusunda belli bir sıraya uyma zorunluluğu yoktur. İstedikleri herhangi bir tanesine başvurabilirler. Ancak taraflar farklı yolları seçmişler ve hangi yolu seçecekleri konusunda anlaşamamışlarsa uyuşmazlığın çözümü *ad hoc* hakem mahkemesi aracılığı ile uyuşmazlığın çözümü yoluna gidilir.⁸⁵⁶ UAD'dan farklı olarak gerçek ve tüzel kişiler de UDHM'de dava açma yetkisine sahip olabilir; ancak bunun için devletlerin sözleşme dışında yapmış oldukları bir

⁸⁵¹ Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 201.

⁸⁵² Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 201.

⁸⁵³ BMDHS, m. 294.

⁸⁵⁴ BMDHS, m. 280.

⁸⁵⁵ BMDHS, m. 435.

⁸⁵⁶ Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2014, s. 104.

uluslararası antlaşma ile Mahkemenin yargı yetkisini kabul etmesi gerekir. Ayrıca gerçek ve tüzel kişilerin Mahkeme önüne bir davayı getirebilmesi için devletlerin izni gerekir.⁸⁵⁷

UDHM, BMDHS'nin uygulanması ve yorumlanması ile ilgili her türlü uyuşmazlıkta yargılama yetkisine sahiptir.⁸⁵⁸ Mahkemenin yargılama yetkisi BMDHS'ne taraf olarak ya da tarafların kendi aralarında yapacakları bir uluslararası antlaşma ile sağlanabilir. Sözleşmenin XII. Bölümünde deniz çevresinin korunması düzenlenmiştir. Buna göre devletlerin deniz çevresinin korunması için bütün tedbirleri alması, deniz çevresinin kirlenmesinin önlenmesi, kirliliğin azaltılması ve kontrol edilmesi için politika üretmesi gerekir.⁸⁵⁹ Her ne kadar devletlerin kendi deniz yetki alanlarında ülkesel egemenlikleri bulunsun da, diğer devletlerin zarar görmemesi için tüm tedbirlerin alınması gerekir. Ayrıca devletlerin kirlenme halinde zararın ortadan kaldırılması için işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.⁸⁶⁰ Sözleşmede geçen deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesi ifadesinin sera gazı emisyonu ve karbon dioksit salımını içerdiği ve bu durumlarda Sözleşmeye başvurulabileceği kabul edilmektedir.⁸⁶¹ UDHM içerisinde Balıkçılık Uyuşmazlıkları Dairesi ve Deniz Çevre Uyuşmazlıkları Dairesi bulunmaktadır. Deniz Çevre Uyuşmazlıkları Dairesi yedi hâkimden oluşmakta ve deniz çevre sorunları ile ilgili uyuşmazlıkların çözülmesi hususunda görev yapmaktadır.⁸⁶² Dolayısıyla denizlere verilen zararlar neticesinde iklim değişikliğinin meydana geldiği durumlarda da devletler, BMDHS'ye aykırılığı iddia ederek UDHM aracılığıyla devletlerin sorumluluğu yoluna gidebilirler.

Sözleşmede, devletlerin deniz çevresinin korunmasından sorumlu oldukları düzenlenmiştir. Buna göre; devletler, denizlerin kirlenmesine yol açtığı takdirde zarar veren devletin tazminat ödeme yükümlülüğü bulunmaktadır.⁸⁶³ Ayrıca UDHM, sadece BMDHS'yi değil aynı zamanda BMDHS'ye aykırı olmayan uluslararası antlaşmalar ve uluslararası örf ve adet hukuku kurallarını da uygulama yetkisine sahiptir.⁸⁶⁴ Dolayısıyla Mahkeme yargılama yaparken, UNFCCC'ye ya da zarar vermeme ilkesi başta olmak üzere 1992 Rio Konferansında kabul edilen ve denizlerin korunması ile ilgili düzenleme içeren Gündem 21, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve Stockholm ve Rio Bildirilerini de değerlendirme yetkisine sahiptir.⁸⁶⁵

⁸⁵⁷ Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, s. 106.

⁸⁵⁸ Bazı istisnalar BMDHS, m. 297-298'de düzenlenmiştir.

⁸⁵⁹ BMDHS, m. 193.; Cavid ABDULLAYEV, s. 130-131.

⁸⁶⁰ BMDHS, m. 197- 201.

⁸⁶¹ Jesse CAMERON GLICKENHAUS, "Potential ICJ Advisory Opinion: Duties to Prevent Transboundary Harm From GHG Emissions", NYU ELJ, Vol: 22, 2015, s. 140.

⁸⁶² Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, s. 103.

⁸⁶³ BMDHS, m. 235.

⁸⁶⁴ Funda KESKİN, "1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nden Doğan Sorunların Çözülmesinde Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1998, Sayı: 1-4, Cilt: 53, s. 204.

⁸⁶⁵ Şule GÜNEŞ ANLAR, "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Deniz Çevresinin Korunması", AÜHFD, Cilt: 56, Sayı:2, 2007, s. 21-25.

UDHM'nin danışma görüşü verme yetkisi ise dar kapsamlıdır. Mahkemenin hangi konularda danışma görüşü vereceği sınırlı sayıda sayılmıştır. Buna göre; 159/10. ve 191. maddeler uyarınca, Deniz Yatağı Uyuşmazlıklar Dairesinin (DYUD) danışma görüşü verme yetkisi vardır. Bunun dışında Mahkemenin, uluslararası antlaşma ile danışma görüşü verme yetkisi tanıdığı durumlarda, diğer uluslararası antlaşmalar ışığında danışma görüşü verme yetkisi vardır.⁸⁶⁶

UAD ve UDHM arasında herhangi bir hiyerarşik ilişki yoktur. Ayrıca UDHM, deniz alanları ile ilgili uyuşmazlıklarda özel yetkili bir mahkeme olmasına rağmen, UAD'ın da bu konudaki yargı yetkisi devam etmektedir.⁸⁶⁷ Bu Mahkemelerde iklim değişikliği nedeniyle zarar gören devletlerin dava açması ve UAD'dan Genel Kurul ya da Güvenlik Konseyi aracılığıyla Danışma Görüşü istemesi mümkündür. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi Mahkemenin yargılama yapabilmesi için, tarafların Mahkemenin yargılama yetkisini kabul etmesi gerekir.

Tarihsel olarak en çok sera gazı emisyonu üreten devletlerden biri olan Amerika, BMDHS'nin tarafı değildir. Dolayısıyla, Sözleşmeye aykırı davranmış olması sebebiyle UDHM'de Amerika aleyhine dava açılmaz. Ayrıca, Amerika UAD'ın zorunlu yargı yetkisini de kabul etmemiştir.⁸⁶⁸ UAD'ın yargılama yetkisinin nasıl olacağı yukarıda belirtilmiştir. Tarafların dört yoldan birini seçmeyip, UAD'ın yargılama yetkisini kabul etmemesi halinde Mahkeme ancak Genel Kurul ve Güvenlik Konseyinin talebi üzerine Danışma Görüşü verebilir. Ancak, ABD'nin Güvenlik Konseyinin daimi üyesi olması ve veto yetkisi olduğu da göz önüne alındığında bu durum pek mümkün görünmemektedir.⁸⁶⁹

Dünyanın en küçük devletlerinden biri olan Palau Cumhuriyeti, 2011 yılında UAD'a başvuracağını açıklamıştır. Ancak dava açmak yerine Genel Kurul aracılığıyla UAD'dan danışma görüşü istenmesini dile getirmiştir. Bunun sebebi danışma görüşünün hem daha az prosedür gerektirmesi hem de davanın herhangi bir devlet ya da devletlere açılmasındansa tüm devletleri ilgilendiren bir görüş elde etmeye çalışmaktır.⁸⁷⁰ Palau, devletlerin uluslararası hukuka göre kendi ülkelerinde ya da kontrol alanlarında yaydıkları sera gazı emisyonundan sorumlu olup olmadıkları sorusunun UAD'a sorulmasını istemiştir. Mahkemenin Danışma Görüşünün hukuki bir ağırlığı

⁸⁶⁶ UDHM Usul Kuralları, m. 138.; Yusuf AKSAR, Evrensel Yargı Kuruluşları, s. 113.

⁸⁶⁷ Burak AKÇAPAR, "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinde Deniz Hukuku Uluslararası Mahkemesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, s. 38.

⁸⁶⁸ UAD Statüsü, m. 36.

⁸⁶⁹ Güvenlik Konseyinin daimi üyelerinin esasa ilişkin konularda veto yetkisi bulunmaktadır. Ancak hangi konuların esasa ilişkin hangilerinin usule ilişkin olduğu hususu açık olmadığından, bunu belirlemek için yapılan oylamanın esasa ilişkin bir konu kabul edilmesi sebebiyle Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin çifte veto yetkisi olduğu sorunu doğurduğu belirtilmektedir.; Erdem DENK, Birleşmiş Milletler Sistemi, s. 181.

⁸⁷⁰ Daniel BODANSKY, "The Role of The International Court Of Justice In Addressing Climate Change: Some Preliminary Reflections", Ariz. St. L. J., Vol: 49, No: 1, 2017, s. 23.

bulunmaktadır. Nitekim Nükleer Silahların Kullanılması ve Filistin Duvarı Danışma Görüşlerinin de bağlayıcılığı olmasa da Mahkemenin bu husustaki görüşünün ortaya konulması ve uluslararası hukukun geliştirilmesi bakımından önemlidir.⁸⁷¹ Ayrıca, iklim değişikliği konusunda Mahkemenin açıklayacağı görüşünün, bu konunun gelişmekte olan bir hukuk alanı olmasından dolayı sera gazı emisyonlarına yaklaşım bakımından önemli görülmektedir.⁸⁷²

İnsan kaynaklı faaliyetlerin iklim değişikliğine neden olduğu IPCC, UNEP Raporları ve Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi Kararlarında vurgulanmıştır. UAD bu hususta karar alabilecek yeterli veriye sahip olmakla birlikte uluslararası bir mahkeme olarak, bu konudaki boşluğu dolduracak çok iyi bir araç işlevine sahiptir.⁸⁷³ Her ne kadar Güvenlik Konseyinde Amerika veto yetkisine sahip olduğu için Konsey aracılığıyla Danışma Görüşü istenemese de, Genel Kurulda herhangi bir devletin veto yetkisine sahip olmaması nedeniyle Genel Kurul bu hususta Palau'nun talep ettiği gibi UAD'dan görüş isteyebilirdi. Ancak, Palau'nun Danışma Görüşü isteğine, ABD ve Çin tarafından karşı çıkmış, bu devletler diplomatik güçlerini kullanarak, Genel Kurulun bu yönde bir girişimde bulunmasını engellemişlerdir.⁸⁷⁴

Tuvalu, Kribati ve Maldivler'in durumu, bu devletlerin yakın gelecekte tamamen ortadan kalkacağı öngörüldüğünden daha kritiktir. Tuvalu Ada Cumhuriyeti, ülkesinin sular altında kalacağını öngördüğünden, Yeni Zelanda ve Avusturalya Devleti ile vatandaşlarına yer verilmesi konusunda anlaşma yapmak istemiş, ancak bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca, Amerika'ya dava açma hazırlığı içerisinde olduğunu duyurmuştur.⁸⁷⁵ Tuvalu'nun açacağı olası bir davada, devletlerin sorumluluğu mekanizmasının ne şekilde işletileceği tartışılmaktadır. Her ne kadar Amerika Kyoto Protokolüne ya da Paris Antlaşmasına taraf değilse de evrensel düzeyde katılıma sahip olan UNFCCC'nin tarafıdır.

Yukarıda açıklandığı gibi Sözleşmenin 2. maddesi, Sözleşmeye taraf olan tüm devletlere yükümlülük yüklemektedir. Ancak Jacobs, Tuvalu'nun açacağı olası bir davada, ABD'nin uluslararası mahkemelerin yargı yetkisini kabul ettiğini varsayarsak, sera gazı emisyonu yayan

⁸⁷¹ Maxine BURKETT, "A Justice Paradox: On Climate Change, Small Island Developing States, and the Quest for Effective Legal Remedy", *Harvard University Law Review*, Vol: 35, 2013, s. 659.

⁸⁷² Aoran KORMAN ve Giselle BARCIA, "Rethinking Climate Change: Towards an International Court of Justice Advisory Opinion", *YJIL*, Vol: 37, 2012, s. 36.

⁸⁷³ Stuart BECK ve Elizabeth BURLESON, s. 26.

⁸⁷⁴ Benoit MAYER, "Construing International Climate Change Law as a Compliance Regime", *Transnational Environmental Law*, 2017, s. 7.

⁸⁷⁵ Kevin JASCHIK, "Small States and International Politics: Climate Change, the Maldives and Tuvalu", *International Politics*, Vol:51, Sayı: 2, s. 272.

devletlerin Sözleşme kapsamında yapacakları savunma ile sorumluluktan kurtulabileceklerini iddia etmektedir.⁸⁷⁶ Bunlardan ilki; UNFCCC'nin 3/2. maddesindeki düzenleme şu şekildedir:

“Ciddi veya önlenemez hasar tehlikesi olan durumlarda, tam bilimsel kesinliğin yokluğu, iklim değişikliğine ilişkin politikalar ve önlemlerin mümkün olduğu kadar etkin maliyetli ve en az harcamayla küresel yarar sağlayacak şekilde olmaları gerektiği de dikkate alınarak, bu önlemlerin ertelenmesine neden olarak kullanılmamalıdır.”

Jacobs'a göre, maddede devletlerin iklim değişikliğine ilişkin politikalarını mümkün olduğunca etkin maliyetli ve en az harcamayla geliştirmeleri gerektiği belirtildiği için devletler, iklim değişikliğine ilişkin politikaları ekonomik nedenlerle geliştiremediklerini öne sürebilirler.⁸⁷⁷ İkinci olarak, Kyoto Protokolü devletlerin uymakla yükümlü oldukları sera gazı emisyon oranlarını belirlerken, UNFCCC'de bağlayıcı bir düzenleme olmadığı, sadece Sözleşmenin amacını ortaya koyduğu iddia edilebilir.⁸⁷⁸

Ancak, UNFCCC'nin 4. maddesinde devletlerin yükümlülükleri düzenlenmiştir. İkinci bölümde ayrıntılı bir şekilde belirtildiği üzere gelişmiş devletlerin gelişmekte olan devletlere karşı yükümlülükleri bulunmaktadır. Buna göre gelişmiş devletlerin ekonomik yardımda bulunma, teknoloji gelişiminde yardım etme, iklim değişikliğine uyum sağlamada yardım etme yükümlülükleri bulunmaktadır.⁸⁷⁹ Dolayısıyla Tuvalu'nun UNFCCC'de belirtilen yükümlülükleri ileri sürmesi mümkündür.⁸⁸⁰

Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi iklim değişikliği ile mücadele araçları UNFCCC, Kyoto Protokolü ya da Paris Antlaşmaları ile sınırlı değildir. Tuvalu, devletlerin doğal kaynaklarını kullanırken diğer devletlere zarar vermeme yükümlülüğü, tehlikeli aktivitelerinden devletlerin sorumluluğu, ihtiyat ilkesi, nesillerarası eşitlik ilkelerine dayanarak, sorumluluk iddiasında bulunabilir. Devletlerin egemenlik ilkesinin bir uzantısı olarak kendi doğal kaynaklarını istedikleri gibi kullanma yetkileri vardır, ancak bunun sınırı diğer devletlere zarar vermemektir. Bu husus yukarıda sıkça adı geçen Trail Smelter davasında vurgulanmıştır. Dava bu özelliği bakımından çevre hukukuna önemli bir katkıda bulunmuştur.

⁸⁷⁶ Rebecca Elizabeth JACOBS, “Treading Deep Waters: Substantive Law Issues in Tuvalu’s Threat to Sue the United States in the International Court of Justice”, Pacific Rim Law & Policy Journal, Cit: 14, 2005, s. 112.

⁸⁷⁷ Rebecca Elizabeth JACOBS, s. 112-113.

⁸⁷⁸ Rebecca Elizabeth JACOBS, s. 113 vd.; Daniel COLE, Shared Irresponsibility in International Climate Law, (Ed.) Andre NOLLKAEMPER ve Dov JACOBS, Distribution of Responsibilities in International Law, CUP, Cambridge, 2015, s. 305.

⁸⁷⁹ UNFCCC, m. 4.

⁸⁸⁰ Mariya GROMILOVA, Rescuing The People Of Tuvalu: Towards An I.C.J. Advisory Opinion On The International Legal Obligations to Protect The Environment And Human Rights Of Populations Affected By Climate Change, Intercultural Human Rights Law Review, Vol: 10, 2015, s. 260 – 270.

İkincisi nesillerarası eşitliğin sağlanması iddiasıdır. UAD'ın Nükleer Denemeler Davasının Yeni Zelanda tarafından yeniden açılması talep edildiğinde, Mahkeme ileriye dönük, umulan zararların (*prospective damages*) tazmini istemini reddetmiştir.⁸⁸¹ Ancak, UAD'ın iklim değişikliği hususunda, küresel ısınmanın gelecek nesiller üzerindeki etkisini gözeterek bu yönde bir karar vermesi talep edilebilir.⁸⁸² Nitekim Nükleer Silahların Kullanımı ve Tehdidi Danışma Görüşünde hâkim Weeramantry, nesiller arası eşitlik ilkesinin uygulanabilir hukuki hak olduğunu belirtmiştir. Her neslin, kendisine miras olarak bırakılan doğal kaynakların koruyucusu olduğunu belirterek, gelecek nesillerin haklarının korunması için nesiller arası eşitlik ilkesinin hukuki norm olması gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸³ Ayrıca uluslararası çevre hukukunun ilkesi olan ihtiyat ilkesi uygulanarak, gelecek zararların önlenmesi için ABD'nin sera gazı emisyon oranlarını düşürmesi talep edilebilir.

Uluslararası mahkemelerin yargı yetkisinin sera gazı emisyonunu en çok üreten devletler tarafından kabul edilmemesi bu hususta ortaya çıkan en büyük güçlük olmakla birlikte, devletlerin sorumluluğu mekanizmasının ikinci derecede sorumlu olan devletlere karşı ileri sürülebileceği de savunulmaktadır. Burkett, ABD'nin uluslararası yargılamalarla ilgili tavrını göz önünde bulundurarak ikinci sırada sorumlu olan devletlere (*second tier defendant*) karşı devletlerin sorumluluğu mekanizmasının işletilebileceğini savunmaktadır.⁸⁸⁴ Nitekim Mikronezya Federe Devletleri, Çek Cumhuriyetinin 1991 Espoo Sözleşmesine aykırı davranarak, iklim değişikliğine neden olduğunu iddia etmiştir.⁸⁸⁵

Mikronezya 607 adadan oluşan bir ada devletidir, nüfusu 107 bin civarındadır.⁸⁸⁶ IPCC Raporlarına göre Mikronezya, iklim değişikliğinin sonuçlarından en çok etkilenecek ülkeler arasındadır.⁸⁸⁷ Deniz seviyesinin yükselmesi, sel, kasırga, erozyon gibi doğal felaketlere karşı savunmasız durumdadır. Çek Cumhuriyetinde kurulan enerji santrali ile Mikronezya'nın bir yılda saldıdığı sera gazı emisyonunun kırk katının Çek Cumhuriyeti tarafından salınacağı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Greenpeace ile ortaklaşa hareket ederek, Çek Cumhuriyeti Çevre Bakanlığına

⁸⁸¹ Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (N.Z. v. Fr.) Case, 1995 I.C.J., s. 307'dan Aktaran Rebecca Elizabeth JACOBS, s. 122.

⁸⁸² Rebecca Elizabeth JACOBS, s. 122.

⁸⁸³ Dissenting Opinion of Judge Weeramantry, Threat or Use of Nuclear Weapons, s. 455.

⁸⁸⁴ Maxine BURKETT, s. 660.

⁸⁸⁵ Greenpeace, Legal Steps taken by the Federated States of Micronesia against the Prunerov II coal-fired power plant, Czech Republic, Background Information, chrome-extension://oemmmndcbldboiebfnladdacbfmadadm/http://www.greenpeace.org/international/Global/international/plan-et-2/report/2010/3/teia_fsm.pdf (29.09.2017).

⁸⁸⁶ Konuyla ilgili Türkçe haberler için bkz: Koray Doğan URBAYLI, Ankara'dan Mikronezya'ya oradan da Çek Cumhuriyetine..., 21.06.2011, Yeşil Gazete (29.09.2017).; Haberler Servisi, Küçük Adanın Büyük Davası, 25.05.2011, Milliyet, (29.09.2017).

⁸⁸⁷ IPCC Report, 1997.

başvurmuştur.⁸⁸⁸ Mikronezya'nın kendisinden 13 bin km ötedeki bir devlete böyle bir başvuru yapmasının gerekçesi, herhangi bir devlette salınan sera gazlarının, küresel ısınmaya ve iklim değişikliğine neden olması ve nihayetinde tüm devletleri etkilemesidir. Mikronezya, 1991 tarihli Espoo Sözleşmesine göre uluslararası çevresel etki değerlendirmesi yapılmasını talep etmiştir.⁸⁸⁹ Her ne kadar faaliyetleri ile sera gazı emisyonu yayan Şirket (the CEZ Group) tarafından Mikronezya'nın Espoo'ya taraf olmaması sebebiyle, talebi reddedilmek istense de Espoo'da sınıraşan zararların *herhangi bir devlete* zarar vermemesi ifadesi kullanıldığından bu itiraz dikkate alınmamıştır. Şirket tarafından sera gazı emisyon oranlarını azaltan, çevre zararlarını önleyen ve kontrol altına alan önlemlerin Bakanlığa bildirilmesi ile sonuca bağlanmıştır.⁸⁹⁰ Küçük ada devletlerinden birinin dünyanın öbür ucundaki bir şirketin yaymış olduğu sera gazı emisyonu nedeniyle Espoo Sözleşmesini kullanarak hukuki mekanizma işletmesi başarı olarak kabul edilmekte ve bu durumdaki diğer olaylar için örnek olacağı düşünülmektedir.⁸⁹¹

Ayrıca devletlerin iklim değişikliği nedeniyle sorumlulukları iç hukuk düzenlerinde de tartışılabilir. Temsili bir grup ya da hükümet dışı örgütlerin aracılığıyla dava açılabilir. Çalışmanın birinci bölümünde yer alan insan hakları ve iklim mültecileri başlıkları altında örneklendirildiği gibi bireyler ya da belli bir grup devletlere iç hukuk yollarını kullanarak iklim değişikliğinden kaynaklanan zararların giderilmesini dava edebilirler. *Urgenda Derneği v Hollanda* davası bu noktada örnek verilebilir; ilk defa yerel Mahkeme tarafından devletin sera gazı emisyon oranlarını düşürmesine karar verilmiştir.⁸⁹²

Dava sera gazı emisyon oranlarında azaltım hedeflerinin ulusal ve uluslararası hukuka uygunluğu ile ilgilidir. Hollanda Devleti 2020 yılına kadar yüzde 30'luk bir sera gazı emisyon azaltımı hedeflerken, AB'nin toplam yüzde 20'lik bir hedef belirlemesi sonucu, kendi azaltım yükümlülüğünü yüzde 14-17 olarak değiştirmiştir. Dolayısıyla Hollanda Cancun Anlaşması Ek-1 ülkeleri bakımından yüzde 25- 40 kabul edilen azaltım hedefinden daha düşük bir azaltım hedeflemiştir.⁸⁹³ Mahkeme yargılama sırasında AB'nin sera gazı emisyon oranlarındaki

⁸⁸⁸ Greenpeace, Legal Steps taken by the Federated States of Micronesia against the Prunerov II coal-fired power plant, Czech Republic, Background Information.

⁸⁸⁹ Andrew BURKE, "Federated States of Micronesia v. Czech Republic: Greenhouse Emissions as Transboundary Pollution", APJEL, Vol: 14, No: 1-2, 2011, s. 208.

⁸⁹⁰ Andrew BURKE, s. 210.; Ayrıca bkz: Paula LOPES, "FSM vs. Czech: A New "Standing" For Climate Change?", SDLP, Vol: 10, Issue: 2, Winter 2010: Climate Law Reporter, 2010, s. 24.

⁸⁹¹ Andrew BURKE, s. 211.

⁸⁹² Marjan PEETERS, "Case Note Urgenda Foundation and 886 Individuals v. The State of the Netherlands: The Dilemma of More Ambitious Greenhouse Gas Reduction Action by EU Member States", RECIEL, Vol: 25, No: 1, 2016, s. 123.; Ekoloji Kolektifi, Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, Gamze OVACIK (Haz.), Ilgın ÖZKAYA ÖZLÜER (Ed.), Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları, Ekoloji Kolektifi Derneği, Ankara, 2017, s. 23-30.

⁸⁹³ Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, s. 24.

indirimini dikkate almamış, Hollanda Devletinin bu hususta mücadele kapasitesini ve 2005 yılındaki azaltım hedefinin yüzde 16 olduğunu belirterek, Hollanda'nın iklim değişikliği ile mücadele kapasitesini vurgulamıştır.⁸⁹⁴

Davacılar Urgenda Derneği ve 886 vatandaş, Hollanda'nın sera gazı emisyonu yayması sebebiyle iklim değişikliğine neden olduğunu, davacıların AİHS'de güvence altına alınan yaşam hakkı ve özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkının ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. Davada Urgenda Derneğinin taraf ehliyeti sorunu tartışılmış ve Hollanda Yerel Mahkemesi, Derneğin tüzüğünde sürdürülebilir bir yaşam ve sağlıklı ve güvenli bir çevrede yaşamı savunma ibarelerinin bulunması sebebiyle taraf ehliyetinin var olduğuna karar vermiştir.⁸⁹⁵

Hollanda Anayasasında vatandaşların sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, anayasal bir hak olarak düzenlenmiştir. Ayrıca Urgenda Derneği, devletlerin kendi ülkelerini başka bir devlete zarar verecek şekilde kullanamayacakları kuralını da Mahkemede ileri sürmüştür, Mahkeme de devletin uluslararası yükümlülüklerine uygun davranması gerektiğinin altını çizmiştir. Bir tüzel kişinin AİHS çerçevesinde hak ileri sürmesi mümkün olmadığı için, Urgenda Derneği'nin bu anlamda hak sahibi olamayacağını belirtmiştir.⁸⁹⁶ Mahkeme ayrıca, Hollanda Anayasasının, zarar vermeme ilkesinin, uluslararası antlaşmalar ve protokollerinin ve AB Hukukunun kaynakları olan direktif ve yönergelerin birbirinden bağımsız olmadığını, değerlendirme yapılırken hepsinin birlikte ele alınması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁹⁷

Hollanda'nın özen yükümlülüğünü ihlal ettiği iddiasını değerlendirirken, Mahkeme iklim değişikliğine yol açan zararın niteliği ve seviyesini, bu zararın öngörülebilirliğini, iklim değişikliğinin gerçekleşme ihtimalini, devletin davranışlarının niteliğini, önleyici önlemler almanın maliyetini ve devletin kamu görevini ifa ederken kullandığı takdir yetkisini değerlendirmiştir.⁸⁹⁸ Ayrıca, Mahkeme tarafından UNFCCC, Kyoto Protokolü ve uluslararası örf adet hukuku ilkesi olan zarar vermeme ilkesinin vatandaşları bağlamadığı dikkate alınarak; sosyal adalet, makul olma, kamu yararı ve hukukun genel ilkelerini dikkate alarak, uluslararası

⁸⁹⁴ Marjan PEETERS, s. 125.

⁸⁹⁵ Josephine Van ZEBEN, "Establishing a Governmental Duty of Care for Climate Change Mitigation: Will Urgenda Turn the Tide?", *Transnational Environmental Law*, Vol: 4, No: 2, 2015, s. 346.

⁸⁹⁶ Ekoloji Kolektifi, Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, s. 26- 27.

⁸⁹⁷ Roger COX, "A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v The State of Netherlands", *Discussion Papers*, No: 79, 2015, s. 10.

⁸⁹⁸ K. J. de GRAAF ve J. H. JANS, "The Urgenda Decision: Netherlands Liable for Role in Causing Dangerous Global Climate Change", *JEL*, Vol: 27, 2015, s. 520.; Ekoloji Kolektifi, Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, s. 28.

düzenlemelerin iç hukuka etkilerinin yansıdığını belirtmiştir.⁸⁹⁹ Dolayısıyla UNFCCC, Kyoto ve uluslararası örf ve adet hukuku kuralı olan zarar vermeme ilkesinin devletlerin özen yükümlülüğü değerlendirirken dikkate alınması gerekir. Mahkeme yapmış olduğu incelemede, Hollanda Devletinin sera gazı emisyon oranlarının yayılması sonucu ortaya çıkabilecek zararların neler olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip olduğunu, bu zararların önlenmediği takdirde küresel anlamda ortaya çıkabilecek zararların neler olacağını ve Hollanda'nın azaltım yükümlülüğüne uyması halinde karşılaşacağı mali külfeti karşılayacak konumda olması nedeniyle devletin sorumluluğunu kabul etmiştir.⁹⁰⁰

Bu dava devletin davranışları ile özen yükümlülüğünün ihlali arasında bir nedensellik bağı kurması nedeniyle önemli kabul edilmektedir.⁹⁰¹ Ayrıca dava ile iklim değişikliği ile mücadelede yeni bir yol açılmıştır; sorumluluk hukuku yaklaşımı çerçevesinde yerel mahkemeler aracılığıyla, devletlerin iklim değişikliği hususundaki sorumlulukları iddia edilebilir.⁹⁰² Davada, devletlerin iklim değişikliğine katkılarının ne oranda olursa olsun, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden tüm devletlerin etkilenecek olması ve her devletin bireysel ve sistematik sorumluluğunun olduğunun tespit edilmesi de önemlidir. Ayrıca 2015 yılında insan hakları, çevre hukuku ve uluslararası hukuk çalışanları tarafından bir araya gelinerek hazırlanan *Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkelerinin* de fosil yakıt şirketlerinin sera gazı emisyon oranlarını azaltma amacıyla hukuki bir araç olarak kullanılabilmesi savunulmaktadır.⁹⁰³ Oslo İlkelerinde devletlerin ve özel teşebbüslerin yükümlülükleri belirlenmiştir.⁹⁰⁴

Ayrıca sorumluluğun ileri sürülmesinin tek yolu mahkemeler değildir. Cai'a göre Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) aracılığıyla da devletlerin sorumluluğu yoluna gidilip zarar tazmini istenebilir.⁹⁰⁵ DTÖ'ye 153 devlet üyedir. Örgütün kendi uyuşmazlık çözüm mekanizması bulunmaktadır. Sands, iklim değişikliği nedeniyle sözleşme yapımında, ayrımcılık, eşit olmayan antlaşma şartları ya da adaletsizlik söz konusu ise DTÖ Uyuşmazlık Çözümü Mekanizmasının kullanılabilmesini belirtmektedir.⁹⁰⁶ DTÖ bünyesinde yer alan "Ticaret ve Çevre Komitesi" 1986-1994 yılları

⁸⁹⁹ Roger COX, s. 10.

⁹⁰⁰ Ekoloji Kolektifi, Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, s. 28-29.

⁹⁰¹ Ekoloji Kolektifi, Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem, s. 29.

⁹⁰² Roger COX, s. 12.

⁹⁰³ Roger COX, s. 14.; Oslo Principles On Global Climate Change Obligations, Türkçesi için bkz: Ekoloji Kolektifi, Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri, (Haz.) Gamze OVACIK, (Ed.) İlgin ÖZKAYA ÖZLÜER, Ekoloji Kolektifi, Ankara, 2017, s. 13-22.

⁹⁰⁴ Oslo İlkeleri, prg. 27-30.

⁹⁰⁵ Phoenix X. F. CAI, "Making WTO Remedies Work for Developing Nations: The Need for Class Actions", Emory International Law Review, Vol: 25, No: 151, 2011, s. 170.

⁹⁰⁶ Philippe SANDS, "Climate Change and the Rule of Law: Adjudicating the Future in International Law", JEL, Vol: 2016, s. 24 – 25.

arasında süren *Uruguay Round* görüşmelerinde ticaret ve çevre ilişkisine dikkat çekilmiş, 1995 yılında Komite kurulmuştur.⁹⁰⁷ Her ne kadar DTÖ'nün çevre politikaları üretmek olmasa da ticaret ve ticari süreçlerde, çevresel politikaların önemini ve etkilerini dikkate almaktadır.⁹⁰⁸ Bunun sebebi iktisadi sürdürülebilir büyüme için çevre kaynaklarının korunmasının gerekliliğidir.⁹⁰⁹ DTÖ sistemi içerisinde uyuşmazlıkların çözümünde UAD'ın 38. maddesinde belirtilen uluslararası hukuk kurallarına göre karar verilir. Çevre hukuku içerisinde gelişen ve örf adet hukuk kuralı olma potansiyeli taşıyan ihtiyat ilkesi de DTÖ Antlaşmasının tarafı olup olmamasına bakılmaksızın tüm devletler için bağlayıcı kabul edilmektedir.⁹¹⁰ Dolayısıyla, sadece mahkemeler aracılığıyla değil iklim değişikliği ile mücadele etmeyi amaç edinmiş sistemler içerisinde de devletlerin sorumluluğu yoluna gidilebilir. Cai'ya göre, bu yolla gelişmekte olan ve iklim değişikliğinden en çok zarar gören devletler, gelişmiş devletlerle mücadele etmek için bir yol bulabilir.⁹¹¹

⁹⁰⁷ WTO, Trade and Environmental, https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/envir_e.htm (28.11.2017).

⁹⁰⁸ Handan YOKUŞ SEVÜK, Çevre Hukuku Doğal Çevrenin Korunması, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017, s. 117.

⁹⁰⁹ Alan OXLEY, "WTO and Environmental", Contributions from The Australian APEC Study Centre 2001-11, s. 2.; Ekrem GÜL, "GATT/WTO Çerçevesinde Uluslararası Ticaret ve Çevre İlişkisi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya, Cilt: 9, Sayı: 9, s. 6.

⁹¹⁰ Ülkü HALATÇI ULUSOY, Dünya Ticaret Örgütü'nde Uyuşmazlıkların Çözüm Mekanizması, Turhan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 123.

⁹¹¹ Phoenix X. F. CAI, s. 170.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunu ortaya koymaktır. İklim değişikliği 21. yüzyılın en önemli problemlerinden biri olarak uluslararası hukukun da konusu haline gelmiştir. Uluslararası hukuk alanında iklim değişikliği ile mücadele 1992 Rio Konferansında kabul edilen UNFCCC ile başlayan, halen devam etmekte olan ve güncelliğini sürekli koruyan dinamik bir süreçtir. Her ne kadar UNFCCC'nin kabulü ile birlikte iklim değişikliği hususunda uluslararası bir antlaşma elde edilmiş olsa da devletlerin iklim değişikliği ile mücadelede yükümlülüklerine aykırı davranışları durumunda sorumluluk mekanizmasının nasıl işletileceği hususu antlaşmalarda net olarak ortaya konulmamıştır. Bu husus da iklim antlaşmalarının devletlerin uluslararası sorumluluğunu doğurmadığını düşündürmektedir. Ancak uluslararası hukukta akdedilen her antlaşmanın belli bir amacı ve devletlere yüklediği davranış yükümlülükleri bulunmaktadır; devletlerin bu antlaşmalara uyma yükümlülükleri de uluslararası antlaşmalar hukukundan kaynaklanmaktadır. Antlaşmalar, uluslararası hukukun asli kaynakları arasında yer alır ve bunlara uyulmaması devletlerin sorumluluklarını doğurur. Bu çalışmada, devletlerin iklim değişikliğine yol açan uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluklarını incelenmiştir.

İklim değişikliği nedeniyle uluslararası hukukta belli sorun alanları ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki iklim mültecileridir. Mülteci statüsü, 1951 Cenevre Sözleşmesine göre verilmekte ve kişinin statüden yararlanabilmesi için belli unsurların aynı anda sağlanması gerekir. Bunlar; kişinin ülkesi dışında olması, zulüm görmesi, devleti tarafından korunamıyor ya da korunmuyor olması ve zulme; dini, ırkı, milliyeti ya da mensubu olduğu sosyal grup nedeniyle uğramasıdır. İklim mültecileri çevresel felaketler nedeniyle yaşadıkları yerleri terk ettikleri için 1951 Cenevre Sözleşmesi ile sağlanan mülteci statüsünden yararlanamamaktadırlar. Her ne kadar geri göndermeme ilkesi, geçici koruma gibi uluslararası koruma mekanizmalarının iklim mültecilerine koruma sağlayabileceği kabul edilse de iklim mültecilerine koruma sağlanması devletlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Bazı devletlerin iç hukuklarında düzenleme yaparak iklim mültecilerine koruma sağladığı görülmektedir. Nitekim Tuvalu ve Kribatiden iklim mültecileri alan Avustralya ve Yeni Zelanda iç hukuklarında düzenleme yapma yoluna gitmiştir. İklim mültecilerinin uluslararası hukukta korunması için yeni bir uluslararası antlaşma ya da ek protokol önerisi yapılırsa da bu hususun devletlerin, politik istekleri olmadıkça ve işbirliği ve dayanışma ilkesi işletilmeden çözülemeyeceği ortadadır.

İklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan bir diğer sorun ise insan hakları ihlalidir. OHCHR Raporunda da ortaya konulduğu üzere iklim değişikliği nedeniyle bireylerin başta yaşam, sağlık, beslenme, barınma, temiz su hakkı ve self determinasyon hakkı olmak üzere temel insan hakları ihlal edilmektedir. İnsan hakları mahkemelerine başvurarak devletlerin eylemlerinden dolayı zararlarının tazmininin talep edildiği görölmektedir. Ancak bireysel başvurular devletlerin iklim değişikliğine neden olan eylemleri ile mücadele etmek için tek başına yeterli olmamaktadır; devletlerin daha etkili önlemler alması gerekmektedir.

Küçük ada devletlerinin iklim değişikliği sonucunda sular altında kalacağı ve yok olacağı öngörülmektedir. Sular altında kalacak ada devletlerinin kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgelerinden yararlanma hakkının devam etmesi gerektiği bazı yazarlarca tartışılmaktadır. Self determinasyon hakkının bir boyutu da ekonomik self determinasyon hakkıdır ve devletlerin doğal kaynakları üzerinde sürekli egemenlik hakları bulunmaktadır. Ancak BMDHS’de üzerinde yaşam alanı olmayan adaların münhasır ekonomik bölgesi olmayacağı açıkça düzenlenmiştir. Bu sebeple mevcut uluslararası hukuk düzenlemeleri ile küçük ada devletlerinin denizlerdeki haklarının nasıl korunacağı açık olmamakla birlikte antlaşmaların yorumlanması veya yeni bir uluslararası düzenleme ile bu soruna çözüm aranabilir.

Güvenlik Konseyi kararında silahlı çatışmanın uluslararası barış ve güvenliğin tehdidi için zorunlu bir unsur olmadığı belirtilmiştir. İklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği, silahlı çatışmalara ve var olan çatışmaların devam etmesine neden olduğu tespit edilmiştir. Güvenlik Konseyi tarafından uluslararası barış ve güvenliğin tehdit edildiği tespit edildikten sonra uyumsuzlukların çözülmesi için barışçıl yollara başvurulabileceği gibi BM Antlaşmasının 41 ve 42. maddeleri uyarınca zorlayıcı tedbir yollarına da başvurulabilir. Ancak kuvvet kullanmayı içeren zorlayıcı tedbirlerin iklim değişikliği nedeniyle alınması korunmak istenen amaca aykırılık teşkil edecektir. Nitekim silahlı çatışmalar esnasında çevrenin zarar gördüğü ve ciddi oranda sera gazı emisyonu yayıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu yolla iklim değişikliği ile mücadele edilmesi beklenemez.

Uluslararası hukukta özel olarak iklim değişikliği ile mücadele etmeyi amaçlayan 1992 tarihli UNFCCC, iklim değişikliği rejiminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Ancak bu Sözleşmeden önce de çevrenin korunması amaçlı adımlar atılmıştır. Çevrenin korunması ile ilgili düzenlemeler içeren antlaşmalar Stockholm Bildirisinden önceki süreçte iki taraflıydı. Bu dönemde çevre hukukunun temel ilkelerinin belirlendiği ve örf adet hukuku kuralı haline gelen kuralların ortaya çıkmasına vesile olan Hakem Kararları önem teşkil etmektedir. Trail Smelter Kararında

devletlerin kendi ülkesinde faaliyet gösterirken başka devletlere zarar vermeme ilkesi ortaya çıkmıştır. Bu kural çevre hukukunun en önemli örf adet hukuku kuralı haline gelmiştir. BM'nin kurulmasından sonra çevrenin korunması ile ilgili birçok konuda düzenleme yapılmıştır. Bu dönemde UAD tarafından verilen 1949 tarihli Korfu Boğazı Kararında da hiçbir devletin kendi topraklarını başka devlet aleyhine kullanamayacağı görüşü uluslararası düzenlemelerde yer bulmuştur. 1957 tarihli Lake Lanoux Hakem kararında da bir devletin kendi ülkesine ait suların komşu devletlerce kullanılmasının uluslararası sorumluluğa neden olacağı belirtilmiştir. Tüm bu gelişmeler ışığında çevre hukukunun başlangıcı kabul edilen 1972 tarihli Stockholm Bildirisi kabul edilmiştir.

1972 tarihli Stockholm Bildirisinde çevre hukukunun gelişimine katkıda bulunan ve birçok antlaşmada bağlayıcı etkiye sahip olan 26 ilke kabul edilmiştir. Ancak Stockholm Bildirisi insan merkezli bir yaklaşımla hazırlanıp kapitalist sistemin üretim modellerini eleştirmediği için eksik görülmektedir. Stockholm Bildirisinden 20 yıl sonra kabul edilen 1992 tarihli Rio Bildirisinde sürdürülebilir kalkınmanın çevrenin korunması için gerekli olduğu her ilke vurgulandığı için bu Bildiri Stockholm Bildirisine göre geri adım olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan Bildirinin çevre sorunlarına bütünsel bir yaklaşım sergilenmesi bakımından önemi yadsınamaz.

1992 tarihinde Rio Konferansında kabul edilen ve 1994 tarihinde yürürlüğe giren UNFCCC'nin amacı iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan etkileri ile mücadele etmektedir. Bu Sözleşmenin en önemli özelliklerinden biri de iklim sisteminin insanlığın ortak ilgisi olarak kabul edilmesidir. Her ne kadar 1988 tarihli BM Genel Kurulunda iklim sisteminin insanlığın ortak mirası olduğu belirtilse de devletlerin egemenlik alanlarını koruma ve daha az hukuki anlam içermesi sebebiyle insanlığın ortak ilgisi kavramı kullanılmıştır. Sözleşmede iklim değişikliğine ilişkin hukuki ilkeler de düzenlenmiştir.

Bu ilkelerin ilki sürdürülebilir kalkınma ilkesidir. 1987 tarihli Ortak Geleceğimiz Raporuna göre sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak karşılamaktır. Sürdürülebilir kalkınmanın iklim değişikliği ile mücadelede merkezi bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. İklim sistemi insanlığın ortak ilgisi kabul edilmekte ve şimdiki ve gelecek nesiller için korunması amaçlanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma G-N Projesi ve Fur Seal Davasına da konu olmuştur. Ancak ilkenin uluslararası hukuktaki yeri tartışmalıdır. Her ne kadar Sözleşmede ilkeler başlığı altında düzenlenmiş olsa da sürdürülebilir kalkınma ilkesi, hukuk normu olarak düzenlenmemiş olması sebebiyle ancak bir politika aracı ya da ulaşılmak istenen hedef olarak nitelendirilebilir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma kapitalist devletler

tarafından gelişmekte olan devletlere dayatılan yeni bir sömürgecilik modeli olarak görülmektedir. ÇED ise sürdürülebilir kalkınmanın somut görünümüdür. Çevreyi dolaylı ya da doğrudan etkileyecek faaliyetleri önceden denetlenme ve planlama yapma amacı taşır. ÇED aynı zamanda ihtiyat ve nleme ilkesinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Devletlerin sınıraşan çevresel zarar riskinde çevresel etki değerlendirmesi yapması gerekir.

İklim değerlişikliği ile mücadelede bir diğer önemli ilkeler eşitlik, özel durumlar ve risk altındaki devletler, devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ve uluslararası dayanışmadır. Bu ilkelerin hepsi birbiri ile bağlantılıdır ve birlikte değerlendirilmeleri gerekir.

İklim değerlişikliği ile mücadelede eşitlik ilkesi devletlerin egemenliği ilkesinin sonucudur. Ancak buradaki eşitlik, yükümlülükler ve sorumlulukların paylaşılmasında farklılık göstermektedir. İklim değerlişikliğine sebep olma bakımından devletlerin sera gazı emisyon oranları farklılık gösterdiği gibi iklim değerlişikliği ile mücadele noktasında da devletlerin mücadele kapasiteleri arasında farklılık bulunmaktadır. Bu sebeple devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları bulunmaktadır. Eşitlik ilkesinin bir diğer yönü ise doğal kaynakların kullanımında nesiller arası eşitliği sağlamaktır. Bu durum eşitlik ilkesinin sürdürülebilir kalkınma ilkesi ile ilişkisini göstermektedir.

Ortak ama farklılaşmış sorumluluk ilkesi ise devletlerin tarihsel sorumluluğu ve gelişmişlik düzeyleri nedeniyle iklim değerlişikliği ile mücadele kapasitelerindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. İklim değerlişikliği ile mücadelede en önemli ilkelerden biridir. Farklı listelerin hazırlanmasının temelinde bu ilke yatar. Uluslararası dayanışma ilkesi ise devletlere iklim değerlişikliği ile mücadelede bilgi paylaşımı, teknoloji transferi, birlikte mücadele etme yükümlülüğü yüklemektedir. Bu ilke devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ve özel durumda ve risk altında olan devletler ile ilişkilidir. Uluslararası dayanışma ilkesi ise devletlere iklim değerlişikliği ile mücadelede bilgi paylaşımı, teknoloji transferi, birlikte mücadele etme yükümlülüğü yüklemektedir. Bu ilke devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ve özel durumda ve risk altında olan devletler ile ilişkilidir. Bütün devletlerin faaliyetlerinin iklim değerlişikliğine neden olduğu, er ya da geç tüm devletlerin iklim değerlişikliğinden etkileneceği göz önüne alındığında, uluslararası dayanışma ilkesinin iklim değerlişikliği ile mücadelenin merkezinde olduğunu söyleyebiliriz.

İklim değerlişikliği ile mücadelede diğer ilkeler ise nleme ve ihtiyat ilkeleridir. Önleme ilkesi uluslararası evre hukukunun örf adet hukuku kuralı kabul edilmektedir. evre hukukunun altın

ilkesi olarak görülen bu ilkenin amacı zararı meydana gelmeden önce önlemektir. Ancak bazı yazarlar, ilkenin iklim değişikliği ile mücadele için etkili bir araç olmadığını, iklim değişikliğine kümülatif olarak neden olduğundan, önleme ilkesinin amacının sınır komşularına zarar vermeme olduğunu belirtmektedir. Fakat, sera gazı emisyon oranlarını azaltma yükümlülüğü nedeniyle, önleme ilkesi, devletlerin iklim değişikliğine uyum sağlamaları için uygulanabilir bir ilkedir.

İhtiyat ilkesinin üzerinde uzlaşmış bir tanımlı olmamakla birlikte, potansiyel bir zarar riskinin bulunması durumunda bilimsel kesinlik olmasa dahi önlem alınması gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla ilkenin bilimsel belirlenimsizlik ve ciddi, geri dönülemez zarar riski olmak üzere iki unsuru bulunmaktadır. İhtiyat ilkesinin sonucu ise tedbir alma yükümlülüğüdür. İhtiyat ilkesi ilk kez Alman iç hukukunda düzenlenmiş olmakla birlikte 1972 Stockholm Bildirisinden bu yana uluslararası düzenlemelerde yer bulmuştur. İlke Avrupa Birliği çevre hukukunda bölgesel nitelikte örf adet hukuku olarak kabul edilmektedir. Uluslararası hukukta ise ihtiyat ilkesinin yeri tartışmalı olmakla birlikte uluslararası çevre hukukunun temel bir ilkesi olma potansiyeli bulunmaktadır.

Son ilke ise iyiniyet ilkesidir. Hukukun genel ilkelerinden biri olan iyiniyet ilkesi, iklim değişikliği ile mücadelede önemli bir yere sahiptir. Devletler doğal kaynakların kullanımı, iklim sisteminin korunması ve iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ile mücadelede iyiniyet ilkesine uygun davranmak zorundadır.

UNFCCC'nin 4. maddesinde ise Sözleşmeye taraf olan devletlerin yükümlülükleri düzenlenmiştir. Sözleşmeye taraf olan devletler, üç farklı kategoriye ayrılmıştır. Bunlar Annex I, Annex II ve Sözleşme dışı devletlerdir. Annex I devletleri OECD ve Orta ve Doğu Avrupadaki eski Doğu Avrupa'nın Pazar ekonomisine geçiş sürecindeki devletler iken Annex II'de sadece OECD devletleri bulunmaktadır. Farklı listelerin oluşturulması ve farklı yükümlülüklerin düzenlenmesinin sebebi bazı devletlerin sera gazı emisyonu yayma konusunda tarihsel sorumlulukları olması ve bazı devletlerin de gelişmişlik seviyeleri sebebiyle iklim değişikliği ile mücadele etme kapasitelerinin gelişmiş devletlere oranla düşük olmasıdır. Bilimsel bilgi paylaşımı, halkın eğitilmesi, uluslararası dayanışma hususları Sözleşmeye taraf olan tüm devletlerin yükümlülüğüdür. Annex I'de yer alan devletlerin ise iki özel yükümlülüğü bulunmaktadır. Bunlar; insan kaynaklı sera gazı yutaklarını sınırlandırarak, sera gazı yutak ve haznelerini koruyup takviye ederek iklim değişikliği ile mücadelede politika üretmek ve sera gazı salım seviyesini ayrı ayrı ve birlikte 1990 yılı seviyesine çekmektir. Annex II'de yer alan

devletlerin sorumluluğu ise az gelişmiş devletlere ekonomik ve teknolojik destek sağlamak ve ek mali kaynaklar üretmektir. Mali yükümlülüklerin yerine getirilmesi için COP 2’de GEF kurulmuştur. Bu Fonun amacı UNFCCC’nin uygulanmasını sağlama ve gelişmekte olan devletlere iklim değişikliği ile mücadelede destek sağlamaktır. Ancak GEF etkili ve bağımsız bir örgüt olmaması nedeniyle eleştirilmektedir.

UNFCCC’nin amacına ulaşmak ve devletlerin sera gazı emisyon azaltım hedeflerini belirlemek için Kyoto Protokolü kabul edilmiştir. Protokolde iklim değişikliği ile mücadelede azaltılması hedeflenen sera gazları belirlenmiştir. UNFCCC’de olduğu gibi Kyoto Protokolünde de devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesi benimsenmiş ve farklı listeler hazırlanmıştır. Buna göre EK A’da belirtilen sera gazı emisyon oranlarını azaltma tüm devletlerin yükümlülüğüdür. EK B’de yer alan devletler ise UNFCCC’nin Annex I listesindeki devletlerdir ve bu devletlerin sera gazı emisyon azaltma yükümlülüğü belirlenmiştir. Protokoldeki bu durum tepeden aşağı bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Protokol farklılaştırma yaklaşımı nedeniyle eleştirilmiş ve bu nedenle yeni bir anlayışla hazırlanacak olan antlaşma ihtiyacı doğmuştur. Protokolün bir diğer önemli özelliği ise esneklik mekanizmalarıdır. Esneklik mekanizmalarının amacı devletlerin sera gazı emisyon azaltım hedeflerine ulaşmalarını sağlamaktır. Ancak emisyon ticareti yapmak çevreyi fiyatlandırma anlamı taşıdığından eleştirilmektedir. Kyoto Protokolünün belirlediği hedeflerin denetlenmesi amacıyla Uygunluk Mekanizması kurulmuştur. Kyoto Protokolü 2008-2012 yılları arasında hedef koymuştur. Doha’da düzenlenen 18. COP’da Kyoto Protokolünün ikinci yükümlülük süresi 2013-2020 olarak belirlenmiştir.

Kyoto Protokolü belli bir zaman sınırlaması öngörmesi, tepeden aşağı bir yaklaşıma sahip olması ve devletlerarasında farklı yükümlülükler belirlemesi nedeniyle eleştirilmiştir. Bunun üzerine 2015 yılında kabul edilen Paris Antlaşmasının hazırlıkları başlamıştır. Paris Antlaşmasının en önemli özelliği farklı listelerin hazırlanması yerine devletlerin özel durumlarını göz önüne almaktır. İkinci özelliği ise Kyoto Protokolünün aksine zaman sınırlaması öngörmemesidir. Bir diğer özellik ise Kyoto Protokolünün aksine tepeden tırnağa bir yaklaşım yerine, tüm taraf devletlerin katkılarını bir araya getiren melez bir yaklaşımın benimsenmesidir.

Paris Antlaşmasına yönelik en önemli eleştirilerden biri antlaşmanın hukuki bağlayıcılığı ve bağımsızlığına ilişkindir. Paris Antlaşması uluslararası antlaşmalar hukuku kurallarına göre hazırlanmış ve kabul edilmiş bir antlaşmadır. Ancak Antlaşma, UNFCCC’ye taraf olan devletlere Antlaşmaya katılma hakkı verdiği için bağımlı bir antlaşma olduğu görülmektedir. Antlaşmanın

hukuki bağlayıcılığı hususunda da içeriğine bakıldığında bazı maddelerinin tavsiye edici nitelikte bazılarının ise yükümlülük yükler nitelikte olduğu görülmektedir. Uyum, azaltma, envanter kaydının beş yılda bir istenmesi, şeffaflığın düzenlenmesi bu Antlaşma ile getirilen yeniliklerdir. Antlaşmada ayrıca zarar ve ziyan başlığı altında düzenleme yapılmış, ancak tazminat ve sorumluluk hususlarının ayrıntılı olarak düzenlenmemiş olması sebebiyle Antlaşma beklentileri karşılamamıştır.

Çalışmada iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun, devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluğunu düzenleyen Taslak Maddelere başvurarak ileri sürülüp sürülemeyeceği tartışılmıştır. Devletlerin sorumluluğunu düzenleyen Taslak Maddeler ILC tarafından örf adet hukuku kurallarının kodifiye edilmesi ile hazırlanmıştır. Uluslararası sorumluluk devletlerin egemenliği düşüncesine dayanır ve sorumluluk düşüncesi genellikle devletlerin sorumluluğunu ifade etse de uluslararası örgütler, hükümet dışı örgütler ve bireylerin de uluslararası sorumluluğu kabul edilmektedir.

Taslak Maddelere göre devletlerin sorumluluğunun doğması için belli unsurların varlığı gerekir. Bunlar; uluslararası hukuka aykırı eylem ve uluslararası hukuka aykırı eylemin devlete atfedilebilmesidir. Kusur, uluslararası sorumluluk mekanizmasının işletilmesi için zorunlu bir unsur değildir. Uluslararası hukuka aykırı eylem ile devlet arasında nedensellik bağının kurulabiliyor olması yeterlidir. Nitekim iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun ileri sürülmesinde de kusurun ispatı çok zor olacaktır. Devletler sera gazı emisyonlarını iklim sistemine zarar vermek için değil ekonomik nedenler ya da kalkınma amaçlı yaymaktadır. İklim sistemine zarar verme amacının özel olarak ispatlanması mümkün olmadığından kusur unsurunun aranması, sorumluluk mekanizmasının işletilmesini etkisiz kılar.

Uluslararası hukuka aykırı eylem, uluslararası sorumluluğun doğması için ilk koşuldur. Uluslararası hukuka aykırı eylem, uluslararası hukukun herhangi bir kuralına aykırı olabilir. Sorumluluğun kaynağı uluslararası antlaşma ya da örf adet hukuku kuralı olabileceği gibi devletlerin tek taraflı işlemleri nedeniyle de sorumlulukları doğabilir. Uluslararası hukuka uygun olarak yapılmış her antlaşma devletler arasında belli hak ve yükümlülükleri düzenler. Dolayısıyla iklim değişikliği ile mücadele etmeyi amaçlayan uluslararası antlaşmalar da devletlere belli yükümlülükler yüklemektedir. Devletlerin sera gazı azaltım hedeflerine uyma, bilgi ve belge paylaşımı, teknoloji transferi, gelişmiş devletlerin gelişmemiş devletlere ekonomik yardım gibi yükümlülükleri UNFCCC, Kyoto, COP Kararları ve Paris Antlaşmasında düzenlenmiştir. Bu Antlaşmaların belli düzenlemeleri devletlere yükümlülük yüklemektedir. Bu nedenle

antlaşmalara aykırı davranmak devletlerin uluslararası hukuka aykırı eylemi nedeniyle sorumluluğunu doğurur.

Devletin uluslararası hukuka aykırı eyleminden sorumlu tutulabilmesi için, eylemin meydana geldiği anda devlet o sorumluluk ile bağlı olmalıdır; sorumluluk geçmişe yönelik işletilemez. Ancak iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu hususunda gelişmiş devletlerin tarihsel sorumluluğu bulunmaktadır. İklim sisteminin insan kaynaklı faaliyetler nedeniyle değişmesinin başlangıcı Sanayi Devrimi kabul edildiğinden, gelişmiş devletlerin tarihsel sorumluluğu öne sürülmektedir. Ayrıca, devletlerin sorumluluğunun kaynağının uluslararası hukukun herhangi bir kuralı olabileceğini belirtmiştik. Zarar vermeme ilkesi, uluslararası örf adet hukukunun en önemli ilkelerinden biridir ve Trail Smelter Hakem Kararının katkısı ile oluşmuştur.

Uluslararası hukuka aykırı eylem gerçekleşikten sonra eylemin etkileri devam ediyorsa, devletin sorumluluğu da devam eder. İklim değişikliğine neden olan eylem tamamlandıktan sonra sera gazı emisyonunun etkisi devam ediyorsa devletin sorumluluğunun devam ettiğini söyleyebiliriz.

Birden fazla devletin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle uluslararası sorumluluk doğabilir. Bunun için her devletin eyleminin uluslararası hukuka aykırı olduğunu gösterecek belli bir seviyeye ulaşmış olması beklenir. İklim değişikliğine neden olan eylemlerde de her devletin sera gazı emisyonu üretmesi sonucu iklim değişikliğine katkısı bulunmaktadır. Dolayısıyla hangi devletin ne oranda katkısının olduğu tespit edilerek iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluklarına gidilebilir.

Devletlerin hukuka aykırı eylemlerini ortadan kaldıran durumlar; rıza, meşru savunma, karşı önlem, mücbir sebep, zorunluluk ve zaruret hali olarak sıralanmıştır. Bu durumların varlığı halinde devletin eylemi hukuka uygun hale gelir. Ancak sera gazı emisyonu yaymama, yapmama eylemi olduğundan uluslararası hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durumların uygulanması zor görünmektedir.

Uluslararası hukuka aykırı eylemin devlete atfedilebilirliği, devletlerin sorumluluğunun diğer unsurudur. Devletlerin yasama, yargı, yürütme organları ve diğer kamu kurumlarının eylemleri ile sorumluluğu doğabileceği gibi özel kişilerin eylemlerinden dolayı da sorumlulukları doğabilir. Devletlerin özel kişilerin eylemleri nedeniyle önleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Sera gazı emisyonu genellikle özel kişilerin eylemleri ile yayılsa da bu hususta önlem almayan devletlerin sorumluluğu doğar.

Devletin uluslararası hukuka aykırı eyleminin sonuçları ise durdurma ve onarımdır. Uluslararası hukuka aykırı eylemin, eylemi yapan devlet tarafından derhal durdurulması gerekir. İklim değişikliği hususunda da iklim değişikliğine neden olan eylemin derhal durdurulması ve tekrarlanmaması gerekir. Ancak iklim değişikliğine neden olan eylem, gerçekleşikten sonra etkileri devam ettiği için, bu yol etkili bir çözüm yolu değildir.

Devletin sorumluluğunun sonuçlarından diğeri ise onarımdır. Onarım; eski hale getirme, maddi tazminat ya da manevi tatmin şeklinde yapılabilir. Taslak Maddelere göre devletin öncelikle eski hale getirme yükümlülüğü bulunmaktadır. Ancak eski hale getirmenin mümkün olmadığı durumlarda, maddi tazminat ya da manevi tatmin yoluna gidilebilir. İklim değişikliğine neden olan uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle eski hale getirme, hasarın önlenmesi veya uyum tedbirlerinin alınması şeklinde olabilir. Ancak eski hale getirme mümkün değilse iklim değişikliği nedeniyle verilen tüm zararlar ödenmelidir.

Devletin sorumluluğunu ileri sürebilmek öncelikle zarar gören devletin hakkıdır. Birden fazla zarar gören devlet var ise zarar gören tüm devletler, devletlerin sorumluluğunu ileri sürebilirler. Uluslararası sorumluluğu ileri süren devletin, uluslararası hukuka aykırı eylemin ortaya çıkmasında katkısının olmaması gerekir. İklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğu hususuna uygulayacak olursak, tüm devletlerin belli oranda iklim değişikliğine neden olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple, zarar gören devlet, uluslararası hukuka aykırı eyleme katkısı oranında eylemin sonuçlarına katlanır.

Bazı durumlarda uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle zarara uğramayan devletlerin uluslararası sorumluluğu ileri sürmeleri mümkündür. Uluslararası hukukun emredici kurallarına aykırı davranılması ya da uluslararası toplumun kolektif çıkarlarının zedelenmesi sonucunda, zarar görmeyen devletler de uluslararası sorumluluğu ileri sürebilirler. İklim sisteminin insanlığın ortak ilgisi kabul edilmesi nedeniyle, iklim değişikliğine neden olan eylemlerin erga omnes nitelikte olduğu ve uluslararası toplumun tamamını ilgilendirdiği savunulmaktadır. Bu görüş genel kabul görmemektedir. Ancak iklim değişikliğine neden olan eylemlerden tüm devletler zarar göreceğinden, tüm devletlerin başvuru imkânı kabul edilebilir. İklim değişikliği nedeniyle sorumluluğun işletilmesinde bir diğer önemli husus nedensellik bağının kurulmasıdır. Çevresel zararlarda nedensellik bağının kurulması çok zor olabilmektedir. Bu sebeple yargı kararlarında ihtiyat ilkesi aracılığıyla sorumluluk yoluna gidildiği görülmektedir.

Son olarak iklim değişikliği nedeniyle sorumluluk mekanizmasının uygulanma yolları incelenmiştir. UAD aracılığıyla devletlerin iklim değişikliği nedeniyle sorumlulukları mekanizması işletilebilir. UAD'ın danışma görüşü vermek ve taraflar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek üzere iki yetkisi bulunmaktadır. Devletler Genel Kurul ya da Güvenlik Konseyi aracılığıyla UAD'dan danışma görüşü talep edebileceği gibi, uluslararası hukuka aykırı eylemleri sebebiyle UAD'a dava açabilirler. Ancak en çok sera gazı emisyonu yayan devletlerin Güvenlik Konseyindeki veto yetkisi ve yine bu devletlerin Genel Kurulu etkileme güçleri göz önüne alındığında danışma görüşü yoluna başvurma çabaları sonuca ulaşamamıştır. Yine UAD'ın zorunlu yargı yetkisinin en çok sera gazı emisyonu yayan devletler tarafından tanınmaması da UAD'ın yargılama yetkisini engellemektedir.

Devletler iklim değişikliği ile mücadele etme amacıyla iç hukuk mekanizmalarını da işletebilirler. Mikronezya Federe Devletlerinin binlerce km ötedeki Çek Cumhuriyetinde, CEZ Group Şirketinin Espoo Sözleşmesine aykırı davranması sebebiyle Çek Çevre Bakanlığına başvuruda bulunması, Şirketin gereken önlemleri aldığını belirten raporu Bakanlığa bildirmesi ile sonuçlanmıştır. Hollanda devletinin hedeflediği sera gazı emisyon oranlarını azaltma yükümünü AB'nin sera gazı azaltım hedeflerinden sonra yükseltmesi de dava konusu olmuş ve Hollanda'nın iklim değişikliği ile mücadele kapasitesi dikkate alınarak özen yükümlülüğünü ihlal ettiğine karar verilmiştir.

İklim değişikliği rejiminde yer alan düzenlemeler sorumluluk hususunu özel olarak düzenlememişlerdir. Bu eksiklik nedeniyle iklim değişikliği rejiminde yer alan Sözleşmeler eleştirilmektedir. İklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun ileri sürülebilmesi için özel bir düzenlemeye ihtiyaç vardır. Ancak mevcut düzenlemelerdeki boşluklar giderilene dek sorumluluk kurumuna ilişkin genel kurallar olan 2001 tarihli Taslak Maddelere göre devletlerin sorumlulukları ileri sürülebilir. Ayrıca ikinci bölümde ayrıntılı olarak açıklanan devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları, uluslararası dayanışma ve ihtiyat ilkeleri sorumluluğun işletilmesi için merkezi rol oynayan ilkelerdir. Taslak Maddelere göre devletlerin sorumluluğun ileri sürülmesinde ortaya çıkan eksiklikler bu ilkeler aracılığıyla giderilebilir. Ancak bu husustaki sorunların giderilmesi için iklim değişikliği rejimi içerisinde sorumluluğun özel olarak düzenlenmesi ihtiyacını vurgulamak gerekir.

KAYNAKÇA

- ABASS, Ademola. «Proving State Responsibility for Genocide: The ICJ in Bosnia v. Serbia and the International Commission of Inquiry for Darfur.» *Fordham International Law Journal* 31.4 (2007): 871-910.
- ABDULLAYEV, Cavid. *Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği (Yetki, Sorumluluk, Zararın Tazmini)*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2005.
- AKÇAPAR, Burak. «Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinde Deniz Hukuku Uluslararası Mahkemesi.» *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51.1 (1996): 19-42.
- AKİPEK, Ömer İlhan. *Devletler Hukuku I. Kitap Başlangıç*. Ankara: Başnur Matbaası, 1970.
- . *Devletler Hukuku İkinci Kitap Devletler Hukukunun Şahıslarından Devlet*. Ankara: Başnur Matbaası, 1970.
- . *Milletlerarası Adalet Divanı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.
- AKKUTAY, Berat Lale. «Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağışıklığı.» *TBB Dergisi* 113 (2014): 99-125.
- AKSAR, Yusuf. *Evensel Yargı Kuruluşları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2007.
- . *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2012.
- . *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.
- AKTAŞ ACABEY, Münevver. *Sınırşan Sular Hukuki Rejim Dicleler-Fırat ve Türkiye'nin Diğer Sınırşan Suları*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2006.
- AKÜN, Verda Neslihan. «Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmenin Uygulanmasına İlişkin Dava (26 Şubat 2007).» TÜTÜNCÜ, Ayşenur. *Milletlerarası Adalet Divanı Kararları (1990-2007)*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2008. 23-37.
- ALADA, Adalet B., Ergün GÜRPINAK ve Sevim BUDAK. «Rio Konferansı Üzerine Düşünceler.» *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi* (1993): 93-108.
- ALLOTT, Philip. «State Responsibility and The Unmaking of International Law.» *Harvard International Law Journal* 29.1 (1988): 1-29.
- AUST, Anthony. *Handbook of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- BARNETT, Jon. *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in The New Security Era*. London New York: Zed Books, 2001.
- BARRAL, Virginie. «Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm.» *The European Journal of International Law* 23.2 (2012): 377-400.

- BAŞAK, Cengiz. *Mülteciler, Sığınmacılar ve Yasa Dışı Göçmenler*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Genel Yayınları, 2011.
- BAŞEREN, Sertaç. *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003.
- BAŞLAR, Kemal. «Antarktika Antlaşmalar Sistemi (1961-2001): 40 Yılın Ardından Antarktika'nın Hukuki Rejimi.» *AUHFD* 52.2 (2003): 77-99.
- . «Uluslararası Hukukta Erga Omnes Kavramı.» *MHB* 22.2 (2002): 75-107.
- . *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar Vestfalya- Sonrası Süreçte Küresel Sivil Toplum*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- BECK, Stuart ve Elizabeth BURLESON. «Inside the System, Outside the Box: Palau's Pursuit of Climate Justice and Security at the United Nations.» *Transnational Environmental Law* 3.1 (2014): 17-29.
- BIERMANN, Frank. «"Common Concern of Humankind": The Emergence of a New Concept of International Environmental Law.» *Archiv des Völkerrechts* 4 (1996): 426-481.
- BIERMANN, Frank ve Ingrid BOAS. «Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees.» *Global Environmental Politics* 10.1 (2010): 60-88.
- BİLGE, Suat. «Milletlerarası Adalet Divanının Korfu Boğazı Davası (İlk İtiraz).» *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 10.1 (1955): 228-242.
- BIRNIE, Patricia, Alan BOYLE ve Catherine REDGWELL. *International Law And The Environment*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- BİRSEL, Cemil. *Devletler Hukuku Birinci Kitap Devletler*. İstanbul: Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, 1941.
- BLODGETT, H. W. «The Fur Seal Arbitration.» *Northwestern Law Review* 3.3 (1894): 73-92.
- BOAS, Gideon. *Public International Law Contemporary Principles and Perspectives*. MPG Books Group, 2012.
- BODANSKY, Daniel. «A Paris Climate Change Agreement: A New Hope?» *American Journal of International Law* 110.2 (2016): 288-319.
- . «Customary (And Not so Customary) International Environmental Law.» *Indiana Journal of Global Legal Studies* 3.1 (1995): 105-119.
- . «Law: Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle.» *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 33.7 (1991): 4-44.
- . *The Art and Craft of International Environmental Law*. London: Harvard University Press, 2010.

- . «The Copenhagen Climate Change Conference: A Postmortem.» *The American Journal of International Law* 104.2 (2010): 1-10. 05 11 2017. <<http://ssrn.com/abstract=1553167>>.
- . «The Durban Platform: Issues And Options For A 2015 Agreement.» *Center for Climate and Energy Solutions* (2012): 1-14. 05 11 2017. <<file:///C:/Users/user/Downloads/SSRN-id2270336.pdf>>.
- . «The Legal Character of The Paris Agreement.» *Review of European, Comparative and International Environmental Law* (2016). 05 11 2017. <<https://ssrn.com/abstract=2735252>>.
- . «The Role of The International Court Of Justice In Addressing Climate Change: Some Preliminary Reflections.» *Arizona State Law Journal* 49.1 (2017). 05 11 2017.
- . «The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary.» *Yale Journal of International Law* 18 (1993): 451-558.
- BODANSKY, Daniel ve Lavanya RAJAMANI. «The Evolution and Governance Architecture of the United Nations Climate Change Rejime.» SPRINZ, Detlef ve Urs LUTERBACHER. *International Relations and Global Climate Change: New Perspectives*. MIT Press, 2016. 05 11 2017. <<https://ssrn.com/abstract=2168859>>.
- BODANSKY, Daniel ve John R. CROOK. «Symposium on the ILC's State Responsibility Articles: Introduction and Overview.» 2002. 22 11 2016. <Available at: http://digitalcommons.law.uga.edu/fac_artchop/444>.
- BOEHMER CHRISTIANSEN, Sonja . «The Precautionary Principle in Germany- enabling Governmet.» O'RIORDAN, Timothy ve James CAMERON. *Interpreting the Precautionary Principle*. London: Earthscan Publication Ltd, 1994.
- BOYLE, Alan E. «State Responsibility and International Liability For Injurious Consequences Of Acts Not Prohibited By International Law: A Necessary Distinction?» *International and Comparative Law Quarterly* 39.1 (1990): 1-26.
- BOYLE, Alan ve Cristine CHINKIN. *The Making of International Law*. New York: Oxford University Press, 2007.
- BOZKURT, Enver. «Uluslararası Hukuk Bakımından Münhasır Ekonomik Bölge Kavramının Ortaya Çıkışı.» *Uluslararası Hukuk ve Politika* 2.5 (2006): 50-74.
- BOZKURT, Enver, AKif KÜTÜKÇÜ ve Yasin POYRAZ. *Devletler Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.
- BRAUERS, Hanna ve Philipp M. RICHTER. «The Paris Climate Agreement: Is it Sufficient to Limit Climate Change?» 2016. <https://www.diw.de/de/diw_01.c.526796.de/presse/diw_roundup/the_paris_climate_agreement_is_it_sufficient_to_limit_climate_change.html>.

- BROWLIE, Ian. *Principles of Public International Law*. New York: Oxford University Press, 2008.
- . *System of the Law of Nations State Responsibility Part I*. Oxford: Clarendon Press, 2001.
- BROWN, Oli. «Climate change and forced migration: Observations, projections and implications», Human Development Report 2007/2008, Fighting climate change: Human solidarity in a divided world.» Occasional Paper. 2017/17.
- BRUNNÉE, Jutta. «COPing with Consent: Law-Making Under Multilateral Environmental Agreements.» *Leiden Journal of International Law* 15.1 (2002): 1-52.
- BULKELEY, Harriet ve Peter NEWEL. *Governing Climate Change*. London New York: Routledge Tailor and Francis Group, 2010.
- BURKE, Andrew. «Asia Pasific Journal of Environmental Law.» *Federated States of Micronesia v. Czech Republic: Greenhouse Emissions as Transboundary Pollution* 14.1-2 (2012): 203-211.
- BURKETT, Maxine. «A Justice Paradox: On Climate Change, Small Island Developing States, and the Quest for Effective Legal Remedy.» *Harward University Law Review* 35.2 (2013): 633-670.
- CAI, Phoenix X. F. «Making WTO Remedies Work for Developing Nations: The Need for Class Actions.» *Emory International Law Review* 25.151 (2011): 153-196.
- CAMENZULI, Louise Kathleen. «The Development of International Environmental Law at the Multilateral Environmental Agreements' Conference of the Parties and its Validity.» (tarih yok). https://www.iucn.org/downloads/cel10_camenzuli.pdf. 12 12 2017.
- CAMERON GLICKENHAUS, Jesse . «Potential ICJ Advisory Opinion: Duties to Prevent Transboundary Harm From GHG Emissions.» *New York University Environmental Law Journal* 22 (2015): 118-155.
- CAMERON, James ve Juli ABOUCHAR. «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment.» *Boston College International and Comparative Law Review* 14.1 (1991): 1-27.
- CARR, Christopher ve Flavia ROSEMBUJ. «Flexible Mechanisms For Climate Change Compliance: Emission Offset Purchases Under The Clean Development Mechanism.» *New York University Environmental Law Journal*, 16 (2008): 44-62.
- CASSESE, Antonio. «The Nicaragua and Tadić Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia.» *The European Journal of International Law* 18.4 (2007): 649-668.
- CASTLES, Stephen. «Afterword: What Now? Climate-Induced Displacement after Copenhagen.» McADAM, Jane. *Climate Change and Displacement Multidisciplinary Perspectives*. Oxford Portland: Hart Publishing, 2010.

- CHURCHILL, Robin R. ve Geir ULFSTEIN. «Autonomous Institutional Arrangements in Multilateral Environmental Agreements: A Little-Noticed Phenomenon in International Law.» *The American Journal of International Law* 94.4 (2000): 623-659.
- CİĞER, Meltem İNELİ. «Uluslararası Hukuka Uygun Geçici Koruma Rejiminin Unsurları Üzerine.» *Göç Araştırmaları Dergisi* 2.3 (2016): 62-92.
- COLE, Daniel. «Shared Irresponsibility in International Climate Law.» NOLLKAEMPER, Andre ve Dov JACOBS. *Distribution of Responsibilities in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- COOPER, Jessica. «Environmental refugees: Meeting The Requirements of The Refugee Definition.» *N.Y.U. Environmental Law Journal* 6.2 (1997-1998): 480-529.
- COX, Roger. «A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v The State of Netherlands.» *Discussion Papers*. 79. 2015. 05 11 2017. <https://www.cigionline.org/sites/default/files/cigi_paper_79.pdf>.
- CRAWFORD, James ve Simon OLLESON. «The Nature and Forms of International Responsibility.» EVANS, Malcolm D. *International Law*. New York: Oxford University Press, 2003. 445-472.
- CRAWFORD, James. «Counter – Measures as Interim Measures.» *European Journal of International Law* 5 (1994): 65-76.
- ÇİÇEKLİ, Bülent. *6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'yla Güncellenmiş Yabancılar ve Mülteci Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014.
- DAS, Onita. «Climate Change and Armed Conflict: Challenges and Opportunities for Maintaining International Peace and Security Through Climate Justice.» ABATE, R. S. *Climate Justice: Case Studies in Global and Regional Governance Challenges*. Washington: Environmental Law Institute, 2016.
- DEGAN, Vladimir-Djuro. «Responsibility of States and Individuals for Genocide and other International Crimes.» BUFFARD, Isabelle, ve diğerleri. *International Law between Universalism and Fragmentation*. Leiden Boston: Martinus Nijhof Publisher, 2008.
- DENG, Francis. «The Global Challenge of Internal Displacement.» *Journal of Law & Policy* 5 (2001): 141-158.
- DENK, Erdem. «Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda J11S Cogens Kurallar.» *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 56.2 (2001): 43-70.
- . *Uluslararası Örgütler Hukuku Birleşmiş Milletler Sistemi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- DEPLEDGE, Joanna. «The Paris Agreement: A Significant Landmark on the Road to a Climatically Safe World.» *Chinese Journal of Urban and Environmental Studies* 4.1 (2016). 05 11 2017.

- DIXON, Homer. «Terror in the Weather Forecast.» 24 04 2007. *The New York Times*. 26 07 2017.
< <http://www.nytimes.com/2007/04/24/opinion/24homer-dixon.html> >.
- DOELLE, Meinhard. «The Paris Agreement: Historic Breakthrough or High Stakes Experiment?» *Climate Law* 6.1-2 (2016). 05 11 2017.
<https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2708148>.
- DÜLGER, Kenan. *Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015.
- EDWARD, Alice. «Refugee Status Determination in Africa.» *Africa Journal International & Comparative Law* 14 (2006): 204-233.
- EHTİBARLI, Yaşar. *Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Ekoloji Kolektifi. «Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri.» ÖZLÜER, Ilgın ÖZKAYA. *Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları*. Dü. Gamze OVACIK. İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2017. 13-22.
- Ekoloji Kolektifi. «Urgenda Derneği ve Diğerleri/ Hollanda Davası: İklim Değişikliği Davalarında Yeni Dönem.» ÖZLÜER, Ilgın ÖZKAYA. *Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları*. Dü. Gamze OVACIK. Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2017. 23-30.
- EKŞİ, Nuray. «İklim Mültecileri.» *Göç Araştırmaları Dergisi* 2.2 (2016): 10-58.
- ELLIOT, Larroine. «Expanding the Mandate of the UNSC.» CHAMBERS, W Brandee ve Jessica F GREEN. *Reforming International Environmental Governance: From International Limits to Innovative Reforms*. 2005.
- ERİŞGİN, Nuri. *Çevre Kirlenimin Hukuksal Sorumluluğunda İliyet Bağı*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2005.
- ERKİNER, Hakan. *Devletin Haksız Fiilinden Kaynaklanan Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010.
- ERTUĞRUL, Ümmühan ELÇİN. *Uluslararası Hukukun Emredici Normlarından Doğan Yükümlülüklerin Ciddi İhlallerinden Devletin Sorumluluğu*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.
- FITZMAURICE, M. «The Principle of Sustainable Development in International Development Law.» *International Sustainable Development Law* 1 (tarih yok). 31 01 2017.
<<https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C13/E6-67-03-02.pdf>>.

- FITZPATRICK, Joan. «Temporary Protection of Refugees: Elements of a Formalized Regime.» *The American Journal of International Law* 94.2 (2000): 279-306.
- FOSTER, John Bellamy. *Marksist Ekoloji*. Çev. Barış BAYSAL. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- FRENCH, Duncan. *International Law and Policy of Sustainable Development*. Manchester: Manchester University Press, 2005.
- GIDDENS, Anthony. *İklim Değişikliği Siyaseti*. Çev. Erhan BALTACI. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- GILBERT, Geoff. «The Criminal Responsibility of States.» *International and Comparative Law Quarter* 39 (1990): 345-369.
- GOODWIN-GILL, Guy S. ve Jane Mc ADAM. *The Refugee in International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- GOODWIN-GILL, Guy S. «Non-Refoulement and the New Asylum Seekers.» *Immigration & Nationality Law Review* (1988): 385-408.
- GORDON, Jessica. «Inter-American Commission On Human Rights To Hold Hearing After Rejecting Inuit Climate Change Petition.» *Sustainable Development Law & Policy* 7.2 (2007): 55.
- GÖÇER, Mahmut. *Uluslararası Hukuk ve İnsan Haklarının Uluslararası Korunması, Uluslararası Hukukun İnsan Hakları Alanına Uygulanmasından Kaynaklanan Kimi Sorunlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2002.
- GRAAF, de K. J. ve J. H. JANS. «The Urgenda Decision: Netherlands Liable for Role in Causing Dangerous Global Climate Change.» *Journal of Environmental Law* 27.3 (2015): 517-527.
- Greenpeace. «Legal Steps taken by the Federated States of Micronesia against the Prunéřov II coal-fired power plant, Czech Republic Background information.» tarih yok. 24 11 2017. <http://www.greenpeace.org/international/Global/international/planet-2/report/2010/3/teia_fsm.pdf>.
- GROMILOVA, Mariya. «Rescuing The People Of Tuvalu: Towards An I.C.J. Advisory Opinion On The International Legal Obligations to Protect The Environment And Human Rights Of Populations Affected By Climate Change.» *Intercultural Human Rights Law Review* 10 (2015): 233-289.
- GUNDLING, Lothar. «The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action.» *International Journal of Estuarine and Coastal Law* 5.1/2/3 (1990): 23-30.
- GUTERRES, António. «Climate Change, Natural Disasters and Human Displacement: a UNHCR Perspective.» tarih yok. 05 06 2017. <<http://www.unhcr.org/4901e81a4.pdf>>.

- GUTERROS, Antonio. *Climate Change, Natural Disasters and Human Displacement: a UNHCR Perspective*. 10 2008. 05 06 2017. <<http://www.unhcr.org/4901e81a4.pdf>>.
- GÜL, Ekrem. «GATT/WTO Çerçevesinde Uluslararası Ticaret ve Çevre İlişkisi.» *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9.9 (tarih yok): 1-20.
- GÜNDOĞAN, Arif Cem. «İklim Adaleti Açısından Karbon Ticareti: Bana Kirletme Hakkını Satın Alabilir misin Abidin?» 04 12 2015. *İklim Adaleti*. 26 11 2017. <<http://iklimadaleti.org/?p=makale&n=iklim-adaleti-acisindan-karbon-ticareti>>.
- GÜNDÜZ, Aslan. *Milletlerarası Hukuk*. Dü. Reşat Volkan GÜNEL. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2014.
- GÜNEŞ ANLAR, Şule. «Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Deniz Çevresinin Korunması.» *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 56.2 (2007): 1-37.
- . «Gabcikovo-Nagymaros Davası.» *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 55.2 (2006): 91-116.
- . «İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması.» *Uluslararası İlişkiler* 8.31 (2011): 69-94.
- . *Uluslararası Hukuk Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.
- . «Uluslararası Toplumun Ortak Değerleri Sorunu, Çevrenin Korunması ve Jus Cogens Doktrini.» *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 59.4 (2004): 123-150.
- GÜNEŞ, Ahmet. *Çevre Hukuku*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2015.
- . *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*. Ankara: Bilge Yayınevi, 2012.
- . «Uluslararası Hukuk Açısından Sınır Bölgelerinde Bulunan Nükleer Santraller.» *TAAD* 5.17 (2014): 1-25.
- GÜNEYSU, Gökhan. *Çevrenin Silahlı Çatışmalar Esnasında Korunması*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.
- Haber Türk. «Türkiye, Paris Anlaşması onay sürecini askıya aldı.» 05 06 2011. *Haber Türk*. 03 11 2017. <<http://www.haberturk.com/gundem/haber/1519548-turkiye-paris-anlasmasi-onay-surecini-askiya-aldi>>.
- Haberler Servisi. «Küçük Adanın Büyük Davası.» 25 05 2011. *Milliyet*. 29 09 2017. <<http://www.milliyet.com.tr/kucuk-adanin-buyuk-davasi/dunya/dunyadetay/26.05.2011/1394783/default.htm>>.
- HALATÇI ULUSOY, Ülkü. *Dünya Ticaret Örgütü'nde Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizması*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.
- HARIS, Paul G. «Common But Differentiated Responsibility: The Kyoto Protocol and United States Policy.» *New York University Environmental Law Journal* 7.1 (1999): 27-48.

- HARVEY, Fiona. «Syria signs Paris climate agreement and leaves US isolated.» 07 11 2017. *The Guardian*. 02 12 2017. <<https://www.theguardian.com/environment/2017/nov/07/syria-signs-paris-climate-agreement-and-leaves-us-isolated>>.
- HARVEY, Gemima. «Sinking States: Climate Change and the Pacific.» 22 05 2014. *The Diplomat*. 27 07 2017. <<http://thediplomat.com/2014/05/sinking-states-climate-change-and-the-pacific/>>.
- HATHAWAY, James. *Refugees and Asylum' in Foundation of International Migration Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- HETTNE, Björn. «Teori ve Pratikte Güvenliğin Bölgeselleşmesi.» *Uluslararası İlişkiler* 5.18 (2008): 87-106.
- HODGKINSON, David, ve diğerleri. «Copenhagen, Climate Change 'Refugees' and the Need for a Global Agreement.» *Public Policy* 4.2 (2009): 155-174.
- HOHMANN, H. *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*. London: Graham Trotman, 1994.
- HUTCHISON, Cameron. «The Duty to Negotiate International Environmental Disputes in Good Faith.» *McGill Journal of Sustainable Development Law and Policy* 2 (2006).
- International Bar Association. *Achieving Justice and Human Rights in an Era of Climate Disruption, Climate Change Justice and Human Rights Task Force Report*. London: British Library Catalogue in Publication Data, 2014.
- IPCC. *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . *Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge New York: Cambridge University Press, 2007.
- . *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Geneva, 2014.
- . «First Assessment Report, Preface to the IPCC Overview.» 1990. 02 06 2017. <https://www.ipcc.ch/ipccreports/1992%20IPCC%20Supplement/IPCC_1990_and_1992_Assessments/English/ipcc_90_92_assessments_far_overview.pdf>.
- JACOBS, Rebecca Elizabeth. «Treading Deep Waters: Substantive Law Issues in Tuvalu's Threat to Sue the United States in the International Court of Justice.» *Pacific Rim Law & Policy Journal* 14 (2005): 103-128.

- JASCHIK, Kevin. «Small States and International Politics: Climate Change, the Maldives and Tuvalu.» *International Politics* 51.2 (2014): 272-293.
- JENNINGS QC, Sir Robert ve Sir Arthur WATTS KCMG QC. *Oppenheim's International Law Volume I*. London New York: Longman, 2008.
- KADELBACH, Stefan. «Jus Cogens, Obligations Erga Omnes and other Rules – The Identification of Fundamental Norms.» TOMUSCHAT, Christian ve Jean-Marc THOUVENIN. *The Fundamental Rules of The International Legal Order Jus Cogens And Obligations Erga Omnes*. Leiden Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006.
- KALIN, Walter ve Nina SCHREPFER. «Protecting People Crossing Borders in the Context of Climate Change Normative Gaps and Possible Approaches.» *Legal And Protection Policy Research Series, Division of International Protection* (2012).
- KAPLINA, Anna. «Turkey's Position In Relation to The Kyoto Protocol And The Post 2012 Framework.» 2009. UNDP. 25 11 2017. <<http://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/news-from-new-horizons/issue-43/UNDP-TR-11-Kaplina%20June%202009.pdf>>.
- KARAKAYA, Etem. «Proje Temell Esneklik Mekanizmaları: Temiz Kalkınma ve Ortak Yürütme.» *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü, İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*. Dü. Etem KARAKAYA. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2008.
- KAŞIKARA, Mustafa Serhat. *Devletlerin Uzay Faaliyetlerinden Doğan Sorumluluğu*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2017.
- KAYA, İbrahim. *Uluslararası Hukukta Temel Belgeler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- KAYHAN, Ali Kerem. *Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017.
- KELLEY, Colin P., ve diğerleri. «Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought.» *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112.11 (2015): 3241-3246.
- KESKİN, Funda. «1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nden Doğan Sorunların Çözülmesinde Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi.» *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 53.1-4 (1998): 185-205.
- KISS, Alexandre. «Present Limits to the Enforcement of State Responsibility for Environmental Damage.» FRANCIONI, Francesco ve Tullio SCOVAZZI. *International Responsibility for Environmental Harm*. London: Graham and Trotman, 1991. 3-12.
- KIVILCIM, Zeynep. *Uluslararası Kamu Hukukunda İnsanlığın Ortak Mirası*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010.
- KIZILSÜMER ÖZER, Deniz. *Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri*. Ankara: Usak Yayınları, 2009.

- KNIGHT, Alexandra. «Global Environmental Threats: Can The Security Council Protect Our Earth?» *New York University Law Review* 80.5 (2005): 1549-1585.
- KNOX, John H. «Linking Human Rights and Climate Change at The United Nations.» *Harvard Environmental Law Review* 33 (2009): 477-498.
- KOLB, Robert. «Principles as Sources of International Law (With Special Reference To Good Faith).» *Netherlands International Law Review* 53.1 (2006): 1-36.
- KOLMANNSSKOG, Vikram Odedra. *Future Floods of Refugees: A Comment on Climate Change, Conflict and Forced Migration*. Oslo: Norwegian Refugee Council, 2008.
- KORMAN, Aoran ve Giselle BARCIA. «Rethinking Climate Change: Towards an International Court of Justice Advisory Opinion.» *Yale Journal of International Law* 37 (2012): 35-42.
- LEFEBER, Rene. *Transboundary Environmental Interference and the Origin of State Liability*. Kluwer: The Hague, 1996.
- LENIN, Vladimir Ilyich. *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*. Ankara: Sol Yayınları, 2007.
- LI, Mingi. «İklim Değişikliği, Büyümenin Önünde Engeller ve Sosyalizmin Gerekliliği.» TANITTIRAN, Hakan. *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2015. 183-205.
- LOPES, Paula. «FSM vs. Czech: A New “Standing” For Climate Change?» *Sustainable Development Law & Policy* 10.2 (2010): 24-60.
- LÜTEM, İlhan. *Devletler Hukuku Dersleri II*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1958.
- MACFARLANE, S Neil, Carolin J THIELKING ve Weiss THOMAS. «The Responsibility to Protect: Is Anyone Interested In Humanitarian Intervention?» *Third World Quarterly* 25.5 (2004): 977-992.
- MAGGIO, G.F. «Inter/intra-generational Equity: Current Applications under International Law for Promoting the Sustainable Development of Natural Resources.» *Buffalo Environmental Law Journal* 4 (1997): 161-223.
- MALANCZUK, Peter. *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. Routledge: Taylor and Francis Group, 1997.
- MARR, Simon. «The Southern Bluefin Tuna Cases: The Precautionary Approach and Conservation and Management of Fish Resources.» *European Journal of International Law* 11 (2000): 815-831.
- MASLIN, Mark. *Küresel Isınma*. Çev. Sinem GÜL. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2004.
- MAYER, Benoit. «Construing International Climate Change Law as a Compliance Regime.» *Transnational Environmental Law* (2017): 1-23.
- . «Human Rights in the Paris Agreement.» *Climate Law* 6 (2016): 109-117.

- . «State Responsibility and Climate Change Governance: A Light Through the Storm.» *Chinese Journal of International Law* 13.3 (2014): 539-575.
- . «The Applicability of the Principle of Prevention to Climate Change: A Response to Zahar.» *Climate Law* 5 (2015): 1-24.
- . «The Relevance of the No-Harm Principle to Climate Change Law and Politics.» *Asia-Pacific Journal of Environmental Law* 19 (2016): 79-104.
- MAYER, Benoit ve Christer COURNIL. «Climate Change, Migration and Human Rights: Towards Group-Specific Protection?» QUIRICO, Ottavio ve Mouloud BOUMGHA. *inr (eds.), Climate Change and Human Rights: an International Law Perspective*. Routledge, 2015. 173-188. 04 06 2017. <http://www.benoitmayer.com/files/group_specific.pdf>.
- McADAM, Jane. «Climate Change Displacement and International Law: Complementary Protection Standards.» *Legal and Protection Policy Research Series*. Geneva: UNHCR, May 2011.
- . *Climate Change, Forced Migration, and International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- . «Swimming against the Tide: Why a Climate Change Displacement Treaty is Not the Answer.» *International Journal of Refugee Law* 23.1 (2011): 2-27.
- McCORQUODALE, Robert ve Martin DIXON. *Cases and Materials on International Law*. New York: Oxford University Press, 2003.
- MCINERNEY-LANKFORD, Siobhan, Mac DARROW ve Lavanya RAJAMANI. *Human Rights and Climate Change*. Washington DC: The World Bank, 2001.
- MCLNTYRE, Owen ve Thomas MOSEDALE. «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law.» *Journal of Environmental Law* 9 (1997): 221-241.
- MENGİLER, Özgür. *Birleşmiş Milletler Çerçevesinde Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü*. Ankara: Platin Yayınları, 2005.
- MERAY, Seha. *Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.
- MERON, Theodor. «Repudiation of Ultra Vites State Contracts and The International Responsibility of States.» *International and Comparative Law Quarterly* 6.2 (1957): 273-289.
- MOON, Ban Ki. *A Climate Culprit In Darfur*. 16 06 2007. 26 08 2017. <<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/06/15/AR2007061501857.html>>.

- MOORE, Cameron. «Waterworld: Climate Change, Statehood and the Right to Self Determination.» QUIRICO, Ottavio ve Mouloud BHOUMGAR. *Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perspective*. Routledge, 2015.
- MURPHY, Sean D. *Principles of International Law*. Washington: West Concise Hornbooks, 2006.
- MUTLU, Erdem İlker. *Savaşın ve Barışın Hukuku Modern Dönemin Etik İnkilemleri*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.
- MYERS, Norman. «Environmental Refugees in a Globally Warmed World.» *BioScience* 43.11 (1993): 752-761.
- NANDA, Ved P. ve George (Rock) PRING. *International Environmental Law and Policy for the 21th Century*. Leiden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013.
- NOLLKAEMPER, André. «Concurrence Between Individual Responsibility and State Responsibility In International Law.» *International and Comparative Law Quarterly* 52 (2003): 615-640.
- O'BRIEN, John. *International Law*. London: Cavendish Publ. Ltd, 2001.
- OBERGASSEL (né Sterk), Wolfgang , ve diğlerleri. «Phoenix from the Ashes —An Analysis of the Paris Agreement to the United Nations Framework Convention on Climate Change.» Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, March 2016. 06 03 2017. <https://wupperinst.org/fa/redaktion/downloads/publications/Paris_Results.pdf>.
- OBERTHÜR, Sebastian ve Hermann E. OTT. *The Kyoto Protocol International Climate Policy for the 21th Century*. New York: Springer, 1999.
- OKOWA, Phoebe. «Admisibility and The Law on International Responsibility.» EVANS, Malcolm D. *International Law*. New York: Oxford University Press, 2003.
- . *State Responsibility for Transboundary Air Pollution in International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- OSOFSKY, Hari M. «The Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights.» *American Indian Law Review* 31.2 (2006-2007): 675-697.
- OXLEY, Alan. «WTO and Environmental.» Contributions from The Australian APEC Study Centre, 11 2011.
- ÖĞÜT, Selman. *BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun 2011 Yılında Yayınladığı Taslak Maddeler Çerçevesinde Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014.
- . «Egemen Eşitlik Prensibine Modern Uluslararası Hukuk Açısından Bir İstisna Hali Olarak Yaklaşma.» *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19.3 (2013): 147-162.

- ÖKTEM, Emre. *Uluslararası Teamül Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2013.
- ÖZKAN, Işıl. *Göç, İltica ve Sığınma Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.
- ÖZKERİM, Neslihan. *Türk ve AB Hukukunda İltica Hakkı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- ÖZMAN, Aydoğan. *Deniz Hukuku I*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.
- PALLEMAERTS, Marc. «Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?» (1997). 22 05 2016. <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/480/5594.pdf>>.
- PAZARCI, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap*. Ankara: Tuhan Kitabevi, 2013.
- . *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2013.
- . *Uluslararası Hukuk Dersleri 1. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2014.
- . *Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2013.
- . *Uluslararası Hukuk Dersleri 3. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.
- . «Uluslararası Hukuk ve Türk Hukukuna Göre Andlaşma Kavramı.» *MHB* 10.1-2 (1990): 151-163.
- . «Uluslararası Hukukta Jus Cogens Kavramı.» *Prof. Dr. Bülent N. Esen'e Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977. 365-379.
- PEETERS, Marjan. «Case Note Urgenda Foundation and 886 Individuals v. The State of the Netherlands: The Dilemma of More Ambitious Greenhouse Gas Reduction Action by EU Member States.» *Review of European Community & International Environmental Law* 25.1 (2016): 123-129.
- PELLET, Allain. «Part 1 Introduction-Responsibility and International Law, The Definition of Responsibility in International Law.» CRAWFORD, James, Alain PELLET ve Simon OLLESON. *The Law of International Responsibility*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- PİRİM, Zeynep Ceren. «Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme.» *Milletlerarası Hukuk Bülteni* 32.2 (2012): 155-161.
- PISSILO-MAZZESCHI, Riccardo. «The Due Diligence Rule and the Nature of the International Responsibility of States .» PROVOST, Rene. *State Responsibility in International Law*. Dartmouh Publishing Company, 2002.
- POMARENCE, Michla. «The United States and Self-Determination: Perspectives On The Wilsonian Conception.» *The American Journal of International Law* 70.1 (1976): 1-27.

- POYRAZ, Yasin. *Uluslararası Hukukta Objektif Sorumluluğun Düzenlenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2005.
- Randeep RAMESH. «Paradise Almost Lost: Maldives Seek to Buy a New Homeland.» 10 11 2008. *The Guardian*. 27 07 2017. <<https://www.theguardian.com/environment/2008/nov/10/maldives-climate-change>>.
- RAJAMANI, Lavanya. «Ambition And Differentiation In The 2015 Paris Agreement: Interpretative Possibilities And Underlying Politics.» *International and Comparative Law Quarterly* 65.2 (2016): 493-514.
- RAYFUSE, Rosemary ve Emily CRAWFORD. *Climate Change, Sovereignty and Statehood*. Legal Studies Research Paper No. 11/59. Sydney: Sydney Law School, 2011.
- RAYFUSE, Rosemary ve Shirley V. SCOTT. «Mapping the Impact of Climate Change in International Law.» RAYFUSE, Rosemary ve Shirley V. SCOTT. *International Law in the Era of Climate Change*. Cheltenham/ Northampton: Edward Elgar Publishing, 2012.
- REÇBER, Sercan. *İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016.
- REINHOLD, Steven. «Good Faith In International Law.» *UCL Journal of Law and Jurisprudence* (2013). 05 11 2017. <<http://discovery.ucl.ac.uk/1470678/1/2UCLJLJ40%20-%20Good%20Faith.pdf>>.
- SANDS, Philippe. «Climate Change and the Rule of Law: Adjudicating the Future in International Law.» *Journal of Environmental Law* 28.1 (2016): 19-35.
- SANDS, Philippe. «Environmental Protection in The Twenty-First Century: Sustainable Development And International Law.» REVESZ, Richard L., Philippe SANDS ve Richard B. STEWART. *Environmental Law, The Economy and Sustainable Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- . *Principle of International Environmental Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- SARAÇLI, Murat. *Uluslararası Hukukta Yerinden Edilmiş Kişiler*. Bursa: Adalet Yayınevi, 2011.
- SARIBEYOĞLU SKALAR, Meltem. «Ormanlara İlişkin Küresel Bir Antlaşmanın Yokluğunda Uluslararası Hukukta Ormanların Korunması.» *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 4.2 (2014): 47-76.
- . *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015.
- SARUÇ, Naci Tolga ve Etem KARAKAYA. «Emisyon Ticareti ve Karbon Piyasası.» *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü, İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*. Dü. Ethem KARAKAYA. Bağlam Yayıncılık, 2008.

- SAVARESI, Annalisa. «The Paris Agreement: A New Beginning?» *Journal of Energy & Natural Resources Law* 34.1 (2016): 16-26.
- . «The Paris Agreement: An Early Assessment.» *Environmental Policy and Law* 46.1 (2016): 14-18.
- SAYGILI, Abdurrahman. *Çevre Hukuku Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2007.
- SCHRÖDER, Meinhard. *Reasoning Goals of Climate Protection, Specification of Article 2 UNFCCC*. Berlin: Federal Environmental Agency (Umweltbundesamt), 2004.
- SCHWARTE, Christoph. «'No harm' Rule and Climate Change.» Briefing Paper (BP 42). 2012.
- SCHWARTE, Christoph ve Will FRANK. «The International Law Association's Legal Principles on Climate Change and Climate Liability Under Public International Law.» *Climate Law* 4 (2014): 201-216.
- SCOOT, Shirley V. «Climate Change and Peak Oil as Treats to International Peace and Security.» *Melbourne Journal of International Law* 9 (2008): 1-20.
- SHAW, Malcolm. *International Law*. Cambridge: CUP, 2008.
- SINDICO, Francesco. «Climate Change, A Security (Council) Issue?» *Carbon and Climate Law Review* 1 (2007): 26-31.
- SLUIJS, Jeroen van der ve Wim TURKENBURG. «Climate Change and The Precautionary Principle.» JONES, Judith, René von SCHOMBERG ve Elizabeth FISHER. *Implementing the Precautionary Principle Perspectives and Prospects*. Cheltenham Northampton: Edward Elgar Publishing, 2006.
- SMIT, Barry ve Olga PILIFOSOVA. «Adaptation to Climate Change in the Context of Sustainable Development and Equity.» McCARTHY, J.J., ve diğerleri. *Climate Change 2001: Impacts, Adaptation and Vulnerability. IPCC Working Group II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- STALLARD, Hannah. «Turning Up The Heat On Tuvalu: An Assessment Of Potential Compensation For Climate Change Damage In Accordance With State Responsibility Under International Law.» *Canterbury Law Review* 15 (2009): 163-203.
- Stern Review. «The Economics of Climate Change.» 2006. 02 06 2017. <http://mudancasclimaticas.cptec.inpe.br/~rmclima/pdfs/destaques/sternreview_report_complete.pdf>.
- STONE, Christopher D. «Common But Differentiated Responsibilities in International Law.» *American Journal of International Law* 98.2 (2004): 276-301.
- SUR, Melda. *Uluslararası Hukukun Esasları*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017.

- SUTTER, Christoph ve Juan Carlos PARRENO. «Does the current Clean Development Mechanism (CDM) deliver its sustainable development claim? An analysis of officially registered CDM projects.» *Climatic Change* 84 (2007): 75-90.
- ŞİMŞEK, Engin. «LaGrand Davası (27 Haziran 2001 Tarihli Karar).» TÜTÜNCÜ, Ayşe Nur. *Milletlerarası Adalet Divanı Kararları (1990-2007)*. İstanbul: Beta Basım, 2008.
- ŞİMŞEK, Galip Engin. *Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016.
- TALU, Nuran. *Türkiye'de İklim Değişikliği Siyaseti*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2015.
- TAMS, Christian J. *Enforcing Obligations Erga Omnes in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- TBB. *Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri*. 247 cilt. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2014.
- THOMAS, David S.G. ve Chasca TWYMAN . «Equity and Justice İn Climate Change Adaptation Amongst Natural-Resource-Dependent Societies.» *Global Environmental Change* 15.2 (2005): 115-124.
- TOL, Richard S. J. ve Roda VERHEYEN. «State Responsibility and Compensation for Climate Change Damages- a Legal and Economic Assesment.» *Energy Policy* 32.9 (2004): 1109-1130.
- TOLUNER, Sevin. *Milletlerarası Hukuk Dersleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 1989.
- TUNA, Muammer. «Çevresel Süreçlerin ve Çevresel Sorunların Küreselleşmesi.» TUNA, Muammer. *Çevre Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012. 50-76.
- TÜTÜNCÜ, Ayşe Nur. «Çevre Hukuku Meselelerine Genel Bir Bakış.» *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 7.2 (1987): 155-159.
- . *İnsancıl Hukuka Giriş*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012.
- . «Lanoux Gölü Hakem Mahkemesi Kararı: Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti.» *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 56.1-4 (1998): 299-316.
- . «Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun 53'üncü Otutumunda Kabul Edilen 2001 Tarihli Taslak Çerçevesinde Tehlikeli Faaliyetlerden Kaynaklanan Sınır Aşan Zararın Önlenmesi Sorununa Bakış.» *MHB* 22 (2002): 889-947.
- . «Trail Smelter Hakem Kararı Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti.» *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 55.4 (1997): 320-338.
- UN. *Guiding Principles on Business and Human Rights, Implementing the United Nations, "Protect, Respect and Remedy" Framework*. New York Geneva, 2011.
- UNCHR. *Guiding Principles on Internal Displacement*. New York, 2004. 04 06 2017. <<http://www.unhcr.org/43ce1cff2.html>>.

- . *Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status Under The 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees Issued Geneva*. 2011.
- . *The Nansen Conference Climate Change and Displacement in the 21st Century*. Oslo: Norwegian Refugee Council, 2011.
- . *Vatansız Kişilerin Korunmasına İlişkin El Kitabı*. Cenevre, 2014.
- UNDP. *Climate Change and Human Development: Harnessing Emerging Opportunities*. Kenya Human Development Report . Kenya: UNDP, 2013.
- UNEP. *From Conflict to Peacebuilding: The Role of Natural Resources and the Environment*. Nairobi: UNEP, 2009.
- . *Sudan Post Conflict Environmental Assesment*. Geneva, 2007.
- UNHR. *Guiding Principles on Business and Human Rights, Implementing the United Nations, "Protect, Respect and Remedy" Framework*. New York Geneva: United Nations, 2011.
- URBAYLI, Koray Doğan. «Ankara'dan Mikronezya'ya oradan da Çek Cumhuriyetine...» 21 06 2011. *Yeşil Gazete*. 04 11 2017. <<https://yesilgazete.org/blog/2011/06/21/ankara%E2%80%99dan-mikronezya%E2%80%99ya-oradan-da-cek-cumhuriyetine%E2%80%A6/>>.
- UZUN, Elif. «Geri Göndermeme (Non-Refoulement) İlkesinin Uluslararası Hukuktaki Konumu Üzerine Bir Değerlendirme.» *Uluslararası Hukuk ve Politika* 8.30 (2012): 25-58.
- . «Milletlerarası Adalet Divanı'nın Nükleer Silahların Tehdidi veya Kullanımının Meşruiyeti ile İlgili 1966 Tarihli İstişari Mütalaasına İnsancıl Hukuk Açısından Bir Bakış.» *AÜEHFD* 7.3-4 (2003): 557-588.
- . *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu* . Ankara : Seçkin Yayıncılık, 2016.
- . «Uluslararası Ceza Mahkemesi: Tarihçesi, Yapısı ve Mevcut Davalar.» SARAÇLI, Murat. *Uluslararası Hukukta Güncel Sorun Alanları*. Ankara: Big Bang Yayınları , 2012. 41-72.
- . *Uluslararası Hukukta Andlaşmaların Esaslı İhlal Nedeniyle Sona Erdirilmesi ve Askıya Alınması* . İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2013.
- ÜÇİŞİK, Güzin ve Fehim ÜÇİŞİK. *Çevre Hukuku*. İstanbul: Ötüken, 2013.
- VERHEYEN, Roda. *Beyond Adoption The Legal Duty to Pay Compensation for Climate Change Damage*. Climate Change Programme Discussion Paper. UK: WWF, 2008.
- . *Climate Change Damage and International Law Prevention Duties and State Responsibility*. Leiden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005.
- VIRALLY, Michel. «Good Faith in Public International Law.» *The American Journal of International Law* 77.1 (1983): 40-63.

- VOIGHT, Christine. «Security In A “Warming World”: Competences Of The Un Security Council For Preventing Dangerous Climate Change.» BAILLIET, Cecilia M. *Security: A Multidisciplinary Normative Approach*. Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2009.
- . «State Responsibility for Climate Change Damages.» *Nordic Journal of International Law* 77 (2008): 1-22.
- . *Sustainable Development as a Principle of International Law*. Leiden Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 2009.
- WARREN, Dane. «Climate Change and International Peace and Security: Possible Roles for the U.N. Security Council in Addressing Climate Change.» Columbia Law School Sabin Center for Climate Change Law, 2015.
- WEISS, Edith Brown. «International Environmental Law: Contemporary Issues and the Emergence of a New World Order’.» *The Georgetown Law Journal* 81 (1993): 675-710.
- . «Invoking State Responsibility in the Twenty-First Century.» *The American Journal of International Law* 96.2 (2002): 798-816.
- WEISSLITZ, Michael. «Rethinking the Equitable Principle of Common but Differentiated Responsibility: Differential Versus Absolute Norms of Compliance and Contribution in the Global Climate Change Context.» *Colo. Journal of International Environmental Law & Policy* 13.2 (2002): 473 - 509.
- WENDEL, Philipp. *State Responsibility for Interferences with the Freedom of Navigation in Public International Law*. Berlin: Springer, 2007.
- WENTZ, Jessica ve Micheal BURGER. «Climate Change and Human Rights.» Columbia Law School Sabin Center for Climate Change Law, 2015.
- WILLIAMS, Angela. «Turning the Tide: Recognizing Climate Change Refugees in International Law.» *Law & Policy* (2008): 205-529.
- YAMIN, Farhana ve Joanna DEPLEDGE. *The International Climate Change Regime A Guide to Rules, Institutions and Procedures*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- YAMINEVA, Yulia. «Climate Finance in the Paris Outcome: Why Do Today What You Can Put Off Till Tomorrow?» *Review of European Community & International Environmental Law* 25.2 (2016): 174-185.
- YILMAZ TURGUT, Nükhet. *Çevre Politikası ve Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2012.
- . «İhtiyat İlkesi.» *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1.45 (1995): 67-102.
- YILMAZ, Sibel. *Kitlesel Akın (Sığınma) Durumunda Geçici Koruma Rejimi ve Asgari Muamele Standardı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- YOKUŞ SEVÜK, Handan. *Çevre Hukuku Doğal Çevrenin Korunması*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2017.

- ZAHAR, Alexander. «Mediated versus Cumulative Environmental Damage and the International Law Association's Legal Principles on Climate Change.» *Climate Law* 4 (2014): 217 – 233.
- ZEBEN, Josephine Van. «Establishing a Governmental Duty of Care for Climate Change Mitigation: Will Urgenda Turn the Tide?» *Transnational Environmental Law* 4.2 (2015): 339-357.
- ZEMANEK, Karl. «New Trends in the Enforcement of Erga Omnes Obligations.» *Max Planck UNYB* 4 (2000): 1-52.
- ZETTER, Roger. «The Role of Legal and Normative Frameworks for the Protection of Environmentally Displaced People.» LACZKO, Frank ve Christine AGAZARM. *Migration, Environment and Climate Change: Assessing the Evidence*. Geneva: International Organization for Migration, 2009. 385-435.
- ZİYA, Olcay. «Mülteci Göçmen Belirsizliğinde İklim Mültecileri.» *TBB Dergisi* 99 (2012): 229-240.

Uluslararası Antlaşmalar, Belgeler, Raporlar

- AB. «Avrupa Birliği Antlaşması.» 1992.
- . «Convention On Environmental Impact Assessment In A Transboundary Context, Espoo (Finland).» 1991.
- . «Temel Haklar Şartı.» 2000.
- «Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador".» 1988.
- «Afrika Birliği Örgütü Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Sözleşme.» 1969.
- «Afrika İnsan ve Hakları Şartı.» 1981.
- «"Avrupa Enerji Şartı" Konferansı.» 1994.
- AGİT. «Helsinki Nihai Senedi.» 1975.
- «Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi.» 1969.
- «Arap Ülkelerinde Mültecilerin Durumunu Düzenleyen Sözleşme.» 1994.
- Asia Pacific Forum. *Human Rights and the Environment Final Report and Recommendations*. Sydney: The Asia Pacific Forum of National Human Rights Institutions, 2007.
- BM. «Birleşmiş Milletler İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı Sözleşme.» New York, 1984.
- . «Biyçeşitlilik Sözleşmesi.» 1992.
- . «Çocuk Hakları Sözleşmesi.» New York, 1984.

- «Decision on the Rights of Indigenous People.» 2007.
- «Deniz Hukuku Sözleşmesi.» 1982.
- «Devletlerin Ekonomik Haklarına ve Görevlerine Dair Şart.» 1972.
- «Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara Dair Uluslararası Sözleşme.» 1966.
- «Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin 1949 Cenevre Sözleşmesi.» Cenevre, 1949.
- « Her Türlü Irk Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme.» 1965.
- «International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families.» 1990.
- «İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi.» 1992.
- *İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 21. Taraflar Konferansı Paris Antlaşması, 12 Aralık 2015.* Ankara: Ekoloji Kolektifi, 2016.
- «Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi.» 1979.
- «Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi.» 1966.
- «Kyoto Protokolü .» 1998.
- «Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Cenevre Sözleşmesi.» 1951.
- «Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü. » 1990.
- «Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi. » 1985
- «Paris Antlaşması.» 2015.
- «Tehlikeli Atıkların Sınırlarötesi Taşınımının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun .» 1989.
- «Uzay Cisimlerinin Verdiği Zarardan Dolayı Uluslararası Sorumluluk Hakkında Sözleşme.» 1972.
- «Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme.» New York, 1954.
- «Cartagena Mülteciler Bildirisi.» 1984.
- «Convention on Nature Protection and Wildlife Preservation in the Western Hemisphere.» 1940.
- «Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in Their Natural State.» 1933.
- CISDL. «The Principle of Common But Differentiated Responsibilities: Origins and Scope.» Johannesburg, 26 08 2002.
- ILA. «İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler.» 2014.
- Republic of Maldives. «Male' Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change.» 14 11 2007.
- ILC. «Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session.» 2001.
- «Draft Articles On State Responsibility With Commentaries Thereto Adopted By The International Law Commission On First Reading.» 1997.

- . «Report of Fifty Third Session.» 2001. 29 11 2017.
<<http://legal.un.org/ilc/sessions/53/docs.shtml>>.
- . «Second report on international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law (International liability in case of loss from transboundary harm arising out of hazardous activities), by Mr. Pemmaraju Sreenivasa .» *A/CN.4/540 (Fifty- Sixth Session)*. 2004.
- . «Sınır Aşan Tehlikeli Faaliyetlerin Önlenmesine İlişkin Taslak Maddeler.» 2001.
- . «Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemleri Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu.» 2001.
- . «Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler.» 2011.
- «Male Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change.» 2007.
- «Rio Bildirisi.» 1992.
- «Second International Conference on the Protection of the North Sea.» London, 24-25 11 1987.
- «Stockholm Bildirisi.» 1972.
- «Treaty for the Preservation and Protection of Fur Seals (America- Britannia).» 1911.
- «Treaty Relating to Boundary Waters and Boundary Questions (America- Canada).» 1909.
- TÜBA. *Türkiye Açısından Dünyada İklim Değişikliği*. Türkiye Bilimler Akademisi Raporları Dizisi. Ankara: TÜBA, 2011.
- Nova Scotia Environment. «Guide to Considering Climate Change in Environmental Assessments in Nova Scotia .» 2011.
- OHCHR. «Vienna Declaration and Programme of Action Adopted by the World Conference on Human Rights.» Vienna , 25 06 1993.
- UN. «A more secure world: Our shared responsibility, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change.» 2004.
- UNFCCC. «Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009.» *FCCC/CP/2009/11/Add.1*. 30 03 2010.
- UNCHR. «Guidelines on Temporary Protection or Stay Arrangements.» 2014.
- . «Guiding Principles on Internal Displacement.» New York, 2004.
- . *Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status Under The 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees*. Geneva, 2011.
- . *Report of the Representative of the Secretary-General, Mr. Francis M. Deng, submitted pursuant to Commission resolution 1997/39. Addendum: Guiding Principles on Internal Displacement*, E/CN.4/1998/53/Add, 11.02.1998.
- . *Vatansız Kişilerin Korunmasına İlişkin El Kitabı*. Cenevre, 2014.

- UNDP. «Kenya Human Development Report 2013 Climate Change and Human Development: Harnessing Emerging Opportunities Ministry of State for Devolution and Planning United Nations Development Programme.» 2013.
- UNEP. «Environmental Law Guidelines and Principles On Shared Natural Resources.» 1978.
- . «Montevideo Programme for the Development and Periodic Review of Environmental Law.» 1982.
- UNHR. *Guiding Principles on Business and Human Rights, Implementing the United Nations, “Protect, Respect and Remedy” Framework*. New York Geneva, 2011.
- «Ziraate Faydalı Kuşların Himayesine dair Milletlerarası Sözleşme.» 1902.
- WMO. *Report of the International Conference on the Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts*. Villach, 1985.
- . *World Climate Conference a Conference of Experts on Climate and Mankind*. Geneva, 1979.

Mahkeme Kararları

- Advisory Opinion Legality of The Threat or Use of Weapons. ICJ. 08 07 1996.
- Advisory Opinion Treatment Of Polish Nationals And Other Persons Of Polish Origin Or Speech in The Danzig Territory. No. Twenty-Third Session. Permanent Court Of International Justice. 04 02 1932.
- Advisory Opinions and Orders Case Concerning Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia). No. Preliminary Objections. ICJ. 26 06 1992.
- Advisory Opinions and Orders Case Concerning Pulp Mills on The River Uruguay (Argentina v. Uruguay). ICJ. 20 04 2010.
- Advisory Opinions and Orders Interhandel Case (Switzerland v. United States of America). No. Preliminary Objections. ICJ. 1 03 1959.
- Advisory Opinions and Orders Reparation For Injuries Suffered In The Service of The United Nations. ICJ. 11 04 1949.
- Alabama Claims of The United States Of America Against Great Britain. No. Reports of International Arbitral Awards. Arbitration. 14 10 1872.
- Ambatielos Case (Greece v. United Kingdom). No. Merits: Obligation to Arbitrate, Advisory Opinions and Orders. ICJ. 19 05 1953.
- Bering Sea Fur Seals Arbitration (GB v US). No. VOLUME XXVIII. Arbitration. 15 08 1983.
- Bolívar Railway Case (on merits). No. Reports of International Arbitral Awards. 19203.

- Case Concerning Certain German Interests in Polish Upper Silesia . No. No 7., (The Merits).
Permanent Court of International Justice. 1926.
- Case Concerning Certain Phosphate Lands In Nauru (Nauru v. Australia). ICJ. 26 06 1992.
- Case Concerning Elettronica Sicula S.P.A. (ELSI) (United States Of America v. Italy). ICJ. 20
07 1989.
- Case Concerning Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary/Silovakia). No. Seperate Opinion of
Vise- President Judge Weeramantry. ICJ. 25 10 1997.
- Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v.
United States of America). No. Merits, Advisory Opinions and Orders. ICJ. 27 06 1986.
- Case Concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (New Application:
1962) (Belgium v. Spain). No. Advisory Opinions and Orders Second Phase. ICJ. 05 02
1970.
- Case Concerning the Difference Between New Zealand and France Concerning the Interpretation
or Application of Two Agreements. ICJ. 09 07 1986.
- Case concerning the differences between New Zealand and France arising from the Rainbow
Warrior Affair. ICJ. 06 07 1986.
- Case Concerning The Factory At Chorzow (Claim For Jndemnity) (Merits). No. A.-No: 17 . The
Permanent Court of International Justice Series. 13 10 1928.
- Case Concerning The Factory At Chorzow (Claim For Indemnity) (Jurisdiction). No. Series A.-
No. 9 . ICJ. 26 07 1927.
- Case Concerning The Gabcikovo-Nagymaros Project, (Hungary / Slovakia). No. Advisory
Opinions and Orders. ICJ. 25 10 1997.
- Case Concerning The Northern Cameroons, (Cameroon v. United Kingdom). No. Preliminary
Objections Judgment. ICJ. 02 12 1963.
- Case Consening United States Diplomate and Consular Staff in Tehran (United States of America
v. Iran). ICJ. 24 05 1980.
- Case of Budayeva and Others v. Russia First Section. No. 15339/02, 21166/02, 20058/02,
11673/02 And 15343/02. European Court of Human Rights. 20 03 2008.
- Case of López Ostra v. Spain (Chamber). No. 16798/90. European Court of Human Rights. 09 12
1994.
- Case of the S.S. "Wimbledon". Permanent Court Of International Justice. 17 08 1923.
- Cayuga Indians (Great Britain) v. United States. No. Reports of International Arbitral Awards.
Arbitration. 22 01 1926.
- Claim of the Salvador Commercial Company ("El Triunfo Company"). No. Reports of
International Arbitral Awards. Arbitration. 08 05 1902.

- Collection of Advisory Opinions Exchange of Greek And Turkish Populations (Lausanne Convention VI). Permanent Court of International Justice. 21 02 1923-1925.
- Collection of Judgments The Case of The S.S. "Lotus". No. A.-No. 70. Permanent Court of International Justice. 7 10 1927.
- D. Earnshaw and Others (Great Britain) v. United States (Zafiro Case). No. Reports of International Arbitral Awards. Arbitration. 30 11 1925.
- Dissenting Opinion of President Sir Robert Jennings, Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia). ICJ. 26 06 1992.
- Home Frontier and Foreign Missionary Society of The United Brethren in Christ (United States) v. Great Britain. No. Reports of International Arbitral Awards. Arbitration. 18 12 1920.
- Island of Palmas Case (Netherlands, USA). No. Reports of International Arbitral Awards. Arbitration. 04 04 1928.
- Lagrand Case (Germany v. United States Of America). No. Advisory Opinions And Orders Judgment . ICJ. 27 06 2001.
- Lagrand Case (Germany v. United States Of America). No. Advisory Opinions And Orders Judgment . ICJ. 27 06 2001.
- Lagrand Case, (Germany v. United States Of America). No. Advisory Opinions and Orders Request For The Indication of Provisional Measures Order . ICJ. 03 03 1999.
- Lake Lanoux Arbitration (France v. Spain). No. 12 R.I.A.A. 281; 24 I.L.R. 101 1. Arbitral Tribunal. 16 11 1957.
- Nuclear Tests (Australia v. France), and (New Zealand v. France). No. Advisory Opinions and Orders. ICJ. 20 12 1974.
- Nuclear Tests Case (New Zealand v. France). No. Dissenting Opinion of Judge Weeramantry. ICJ. 22 06 1973.
- Öneryıldız - Türkiye Davası. No. 48939/99. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. 30 11 2004.
- Phosphates In Morocco (Preliminary Objections). No. Orders And Advisory Opinions, Fascicule No. 74. Permanent Court Of International Justice Judgments. 14 06 1938.
- Rainbow Warrior (New Zealand v France). France-New Zealand Arbitration Tribunal. 30 04 1990.
- Request: For An Examination Of The Situation In Accordance With Paragraph 63 Of The Court's Judgment Of 20 December 1974 In The Nuclear Tests (New ZeaLand v. France) Case Order Of Judgement. ICJ. 22 10 1995.
- Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with Respect to Activities in The Area Advisory Opinion. No. 17. Seabed Disputes Chamber of The International Tribunal For The Law of The Sea. 01 02 2011.

S. S. "I'm Alone" (Canada, United States). No. Reports of International Arbitral Awards. ICJ. 05 01 1933-1935.

Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) / Nigeria. No. 155/96. African Commission on Human and People's Rights . 27 10 2001.

The Corfu Channel Case (Merits). No. Advisory Opinions And Orders. ICJ. 09 04 1949.

The Legality of Threat or Use of Weapons (Dissenting Opinion of Judge Weeramantry . ICJ. 08 07 1996.

Trail Smelter Case (United States, Canada). No. Volume III. Arbitration. 11 03 1938-1941.

Kararlar

BM Genel Kurulu. «523 (VI) Integrated Economic Development and Commercial Agreements.» *Sixth Session.* 12 01 1952.

—. «837 (IX) Recommendations Concerning International Respect For The Right of Peoples and Nations to Self- Determination.» 14 12 1954.

—. «1802 (XVII) International Cooperation in the Peaceful Uses of Outer Space.» 14 12 1962.

—. «1803 Sayılı Doğal Kaynaklar Üzerinde Daimi Egemenlik Kararı.» 14 12 1962.

—. «1974 tarihli ve 3201 (SVI) sayılı Yeni Bir Milletlerarası Ekonomik Düzeninin Kurulması ile ilgili Beyanname ve Eylem Programı.» 01 05 1974.

—. «2158 (XXI) Permanent Sovereignty Over Natural Sources.» 06 12 1966.

—. «26/... Human Rights and Climate Change.» *A/HRC/26/L.33/Rev.1.* 25 06 2014.

—. «2625 (XXV) Birleşmiş Milletler Antlaşması Doğrultusunda Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge ve Eki.» 24 10 1970.

—. «2749 (XXV) Declaration of Principles Governing the Seabed and the Ocean Floor, and the Subsoil Thereof, beyond the Limits of National Jurisdiction.» 17 12 1970.

—. «29/... Human Rights and Climate Change.» *A/HRC/29/L.21.* 31 06 2015.

—. «3171 (XXVIII) Sovereignty Over Natural Sources .» 17 12 1973.

—. «3175 (XXVII) Permanent sovereignty over national resources in the occupied Arab territories.» 17 12 1973.

—. «3295 (XXIX) Question of Nabimia.» 13 12 1974.

—. «55/2. United Nations Millennium Declaration.» *A/RES/55/2.* 18 09 2000.

—. «61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.» 15 09 2007.

—. «626 (VII) Right to Exploit Freely Natural Wealth and Resources.» 21 12 1952.

- «68/104 Responsibility of States for internationally wrongful acts .» *A/RES/68/104*. 18 12 2013.
- «A/RES/37/7 World Charter for Nature.» 28 10 1982.
- «Co-operation between the United Nations and the Latin American Economic System.» 17 10 1988.
- «Final performance report of the United Nations Mission in Sierra Leone.» *A/63/681*. 15 01 2009.
- «Follow-up to the outcome of the Millennium Summit.» *A/59/565*. 02 12 2014.
- «Human Rights Council seminar on human rights and climate change.» 23-24 02 2012.
- «Implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General.» 12 01 2009.
- «Open Working Group Proposal for Sustainable Development Goals, Full report of the Open Working Group of the General Assembly on Sustainable Development Goals is issued .» *A/68/970*. 12 08 2014.
- «Protection of global climate for present and future generations of mankind.» *A/Res/43/53*. 06 12 1988.
- «Protection of global climate for present and future generations of mankind.» *A/RES/44/207*. 22 12 1989.
- «Protection of global climate for present and future generations of mankind.» *A/RES/45/212*. 21 12 1990.
- «Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between Climate Change and Human Rights.» *A/HRC/10/61* . 15 01 2009.
- «Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, (Ortak Geleceğimiz Raporu).» *A/42/427* . 04 08 1987.
- « Resolution 3281 (XXIX): Charter of Economic Rights and Duties of States.» 12 12 1974.
- «Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005.» 25 10 2005.
- «Resolution adopted by the Human Rights Council 18/22 Human rights and climate change.» 17 10 2011.
- «Right to Exploit Freely Natural Wealth and Resources.» *Seventh Session*. 21 12 1952.
- «Tenth Session Resolution 10/4. Human rights and climate change.» 25 03 2009.
- «The responsibility to protect.» 07 10 2009.
- BM Güvenlik Konseyi. «Resolution 1308 (2000) on the Responsibility of the Security Council in the Maintenance of International Peace and Security: HIV/AIDS and International Peace-keeping Operations.» 17 07 2000.
- «Resolution 1373 (2001) Adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001.» 28 01 2001.

- . «Resolution 1674 (2006) Adopted by the Security Council at its 5430th meeting.» 28 04 2006.
- . «S/PV.5663.» 17 04 2007.
- . «S/PV.6587.» 20 07 2011.
- ILC. UN Committee for Development Policy Development Policy and Analysis Division Department of Economic and Social Affairs. «List of Least Developed Countries (as of June 2017).» 2017. 04 12 2017. <https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/ldc_list.pdf>.
- Legal Response Initiative. «COP Decisions: Substance and Mandates.» 04 10 2010. 12 12 2017. <<http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/09/BP25E-Briefing-Paper-COP-Decisions-Substance-and-Mandates.pdf>>.
- The European Parliament And The Council Of The European Union. «Directive 2004/35/CE on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage.» 21 04 2004.
- The Human Rights Council. «Resolution 7/23, Human rights and climate change.» 28 03 2008.
- TBMM. *Doha Konferansında Kyoto Protokolünde Yapılan Değişikliklerin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı (1/594) ile Çevre Komisyonu ve Dışişleri Komisyonu Raporları*. Ankara, Yasama Dönemi: 26, Yasama Yılı:1, Sıra Sayısı: 258.
- UN. «The Future We Want United Nations Conference on Sustainable Development (Rio+20).» *Outcome of the Conference*. Rio de Janeiro, 20-22 06 2012.
- . «Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development 1. The final text of agreements and commitments adopted at the International Conference on Financing for Development Monterrey, Mexico, 18-22 March 2002.» 2003.
- . «World Summit on Sustainable Development Johannesburg Declaration on Sustainable Development.» *A/CONF.199/20*. 04 09 2002.
- UNCED. «The Bergen Conference and its proposals for addressing climate change.» 1990.
- UN Press Coverage and Releases. «While Management of Transboundary Aquifers Critical for 2030 Agenda Success, Draft Articles Must Be Tailored to Each State, Speakers Tell Sixth Committee.» *GA/L/3528*. 20 10 2016.
- UN Press Release. «Russian decision on ratification – major step towards entry into force of Kyoto Protocol.» 07 10 2004.
- UNSC Press Statement. «1992/23500.» 31 01 1992.
- UN Secreteray General. «Climate Change and Its Possible Security Implications, UN Doc. A/64/350.» 11 09 2009.
- UNFCCC. «Activities implemented jointly under the pilot phase.» *FCCC/CP/1995/7/Add.1, Decision 5/CP.1*. 07 04 1995.

- . «Bali Action Plan.» *Decision/ CP. 13.* tarih yok. 30 01 2017.
<https://www.env.go.jp/earth/ondanka/10year/cp_bali_action_plan.pdf>.
- . «Conference of The Parties Fifteenth session Copenhagen.» *FCCC/CP/2009/L.7.* 18 12 2009.
- . «Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its seventeenth session, held in Durban from 28 November to 11 December 2011.» *FCCC/CP/2011/9/Add.1.* 15 03 2012.
- . «Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010.» *FCCC/CP/2010/7/Add.1.* 15 03 2011.
- . «Decision 24/CP.7 Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol.» *FCCC/CP/2001/13/Add.3.* 10 11 2001.
- . «Decision 27/CMP.1 Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol.» *FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3.* 9-10 12 2005.
- . «Doha amendment to the Kyoto Protocol.» 28 04 2017.
<http://unfccc.int/files/kyoto_protocol/application/pdf/kp_doha_amendment_english.pdf>.
- . «Green Climate Fund - Report of the Transitional Committee Draft Decision/CP.17.» 08 02 2017.
- . «Lima Call For Climate Action.» *Decision -/CP.20.* 14 04 2017.
- . «Memorandum of Understanding between the Conference of the Parties and the Council of the Global Environment Facility.» *FCCC/CP/1996/15/Add.1 .* 19 06 1996.
- . «Report Of The Conference Of The Parties On Its Seventh Session, Held At Marrakesh From 29 October To 10 November 2001.» *FCCC/CP/2001/13/Add.4.* 21 01 2002.
- . «Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009 .» *FCCC/CP/2009/11/Add.1.* 30 03 2010.
- . «Report of the Conference of the Parties on its First Session, Held at Berlin from March to 7 April 1995.» *FCCC/CP/1995/7/Add.1.* 06 06 1995.
- . «The Berlin Mandate: Review of the adequacy of Article 4, paragraph 2(a) and (b), of the Convention, including proposals related to a protocol and decisions on follow-up.» *FCCC/CP/1995/7/Add.1.* 06 06 1995.
- . «The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention.» *FCCC/CP/2010/7/Add.1.* 15 03 2011.
- . «The Marrakesh Accords & The Marrakesh Declaration.» 2017.
- . «Warsaw International Mechanism for Loss and Damage associated with Climate Change Impacts.» *FCCC/CP/2014/L.2.* 10 12 2014.

<https://unfccc.int/files/meetings/durban_nov_2011/decisions/application/pdf/cop17_gc_f.pdf>.

İnternet Kaynakları

Carbon Sequestration Leadership Forum. 30 01 2017. <<https://www.cslforum.org/cslf/>>.

Global Environment Facility . 06 02 2017. <<https://www.thegef.org/about-us>>.

TC Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü. 19 10 2016.
<<http://www.sozluk.adalet.gov.tr/M%C3%BCcbir%20Sebep>>.

Türk Dil Kurumu. 21 05 2016.
<http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_yanlis&view=yanlis&kelimez=381>.

Global Methane Initiative. tarih yok. 30 01 2017.
<<https://www.globalmethane.org/about/index.aspx>>.

Green Climate Fund. tarih yok. 08 02 2017. <<http://gcfund.net/home.html>>.

Group on Earth Observation. tarih yok. 30 01 2017.
<<https://www.earthobservations.org/index.php>>.

INDC. Climate Change Observer Monitoring Climate Policies. tarih yok. 28 04 2017.
<<http://climateobserver.org/open-and-shut/indc/>>.

IPCC. 02 12 2017. <<http://www.ipcc.ch/index.htm>>.

İklim Gönüllüleri. Terimler Sözlüğü. 02 12 2017. <<http://climatevolunteers.com/?page=sozluk>>.

UN News Centre. UN officially notified of US intention to withdraw from Paris climate pact. 04 08 2017. 15 10 2017.
<<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=57314#.WhlVC9RI9PZ>>.

UNFCCC. Adaptation Fund. 21 04 2017.
<http://unfccc.int/cooperation_and_support/financial_mechanism/adaptation_fund/items/3659.php>.

—. *Home*. 28 04 2017. <[UNFCCC, Home, http://newsroom.unfccc.int/about/](http://newsroom.unfccc.int/about/)>.

—. *The Special Climate Change Fund (SCCF)*. 21 04 2017.
<http://unfccc.int/cooperation_and_support/financial_mechanism/special_climate_change_fund/items/3657.php>.

UN News Centre. Warning of climate change's threat to global security, Ban urges concerted action. 20 07 2011. 23 07 2017.
<<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=39093#.WXSaGMhJZPY>>.

WHO. Climate change and human health. 11 07 2017. <<http://www.who.int/globalchange/en/>>.

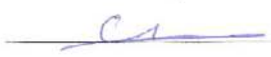
- . *Trade and Environmental*. tarih yok. 28 11 2017.
<https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/envir_e.htm>.
- World Conservation Strategy*. 14 08 2016. <<https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/WCS-004.pdf>>.

EK-1 Orjinallik Raporu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 22/01/2018	
Tez Başlığı / Konusu: İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu	
<p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ara bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 156 sayfalık kısmına ilişkin, 22/01/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10 'tür.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
22.01.2018	
Adı Soyadı: Neslihan ÖZKERİM GÜNER Öğrenci No: N13244944 Anabilim Dalı: Kamu Hukuku Programı: Anadolu Üniversitesi Ortak Kamu Hukuku Doktora Programı Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	
DANIŞMAN ONAYI UYGUNDUR, Doç. Dr. EİF UZUN	

EK 2. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p>
Tarih: 22/01/2018
<p>Tez Başlığı / Konusu: İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu</p> <p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmamasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>
<p>Adı Soyadı: Neslihan ÖZKERİM GÜNER</p> <p>Öğrenci No: N13244944</p> <p>Anabilim Dalı: Kamu Hukuku</p> <p>Programı: Anadolu Üniversitesi Ortak Kamu Hukuku Doktora Programı</p> <p>Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p>22.01.2018 AHH</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p>Etik kurul izni alınmasına gerek yoktur.</p> <p style="text-align: center;">   Doç. Dr. Elif UZUN   </p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr   Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>